

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

**N. B. ADIZOVA, R. X. JUMAYEV,
R. A. QO‘LDOSHEV, S. R. ISMATOV**

ONA TILI O‘QITISH METODIKASI

**Oliy o‘quv yurtlarining 5111700-boshlang‘ich ta’lim
yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma**

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro – 2021**

UO'K 37.016:811.512.133(075.8)

37.016:811.512.133(075.8)

O 58

Ona tili o'qitish metodikasi [Matn] : o'quv qo'llanma / N.B. Adizova, R. X. Jumayev, R.A. Qo'ldoshev, S.R. Ismatov .- Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2021. -288 b.

UO'K 37.016:811.512.133(075.8)

Ushbu o'quv qo'llanma 5111700–boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti, maqsad va vazifalari, prinsiplari, ta'lim metodlarining tasnifi, ona tili va o'qish fanlarini o'qitish jarayonida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari o'z ifodasini topgan.

Mas'ul muharrir:

A. R. Hamroyev, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Taqrizchilar:

B. R. Adizov, pedagogika fanlari doktori, professor

M. M. Axmetjanov, pedagogika fanlari nomzodi, professor

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 31-maydagi 237-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan. Ro'yxatga olish raqami 237-147

ISBN 978-9943-7596-9-5

KIRISH

Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan yangilanish, modernizatsiya jarayoni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari, jumladan, oliy ta'limda ham zamon talablariga javob bera oladigan yetuk mutaxassislarni tayyorlash, ularda yangi bilim va ko'nikmalarini shakllantirishni, o'z ustida ishlash, zamonaviy texnologiya yutuqlaridan maqsadli foydalana olish mahoratini oshirishni taqozo etmoqda. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini hozirgi kun talablari asosida tayyorlashda "Ona tili o'qitish metodikasi" fani ham ustuvor vazifalarni bajarishda salmoqli o'rinni egallaydi. Zamonaviy ta'limda ta'lim muassasalaridagi o'qitish sifatini ta'minlashga qaratilgan tizimli islohotlar zamirida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahorati, ularning zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar, ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish borasidagi zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan sanaladi. Mamlakatimizda pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonini modernizatsiyalash, sohadagi zamonaviy rivojlanish tendensiyalari, ilg'or xorijiy tajribalar va innovatsion yondashuvlar asosida ta'lim mazmuni va o'qitish sifatini takomillashtirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

Bo'lajak pedagog mutaxassislarni zamon talablari asosida aqliy, axloqiy, intellektual, estetik va jismoniy jihatdan komil inson sifatida tarbiyalash "Ona tili o'qitish metodikasi" fanining ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur fan orqali bo'lajak mutaxassislarda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, yosh avlodda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirishga doir ilmiy-nazariy, amaliy-metodik bilimlar, zarur ko'nikma va malakalar hajmini, o'qituvchi shaxsida namoyon bo'lishi lozim bo'lgan umumkasbiy va shaxsiy fazilatlarni muvaffaqiyatli egallashi kerak.

O'quv qo'llanmada ona tili o'qitish metodikasining umumiy asoslari, darslarda integratsion yondashuv, mashg'ulotlar jarayonida xorijiy ta'lim tizimida foydalanish, shuningdek boshlang'ich sinf ona tili va o'qitish darslarida axborot texnologiyalari hamda ta'lim jarayonida innovatsiyalar va interfaol usullardan foydalanishning yo'l va usullari ko'rsatib berilgan.

1-MODUL. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASINING UMUMIY MASALALARI

1-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

Tayanch soʻzlar: *dunyoni bilish, psixolingvistika, pedagogika tarixi, til, nutq, tafakkur, didaktika, lingvistika, leksikologiya, pedagogik psixologiya, umumiy pedagogika, fonetika, morfologiya, orfoepiya, adabiyotshunoslik, til materiyasi, nutq organlari, til maʼnolari, tilga sezgirlik, nutqning ifodaliligi, ogʻzaki va yozma nutq, pedagogik fan, savod oʻrgatish metodikasi, oʻqish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi, oʻquvchilar nutqini oʻstirish metodikasi.*

1.1. Ona tili oʻqitish metodikasining predmeti va vazifalari

Metodika – muayyan voqea, hodisa va faoliyatga tegishli, qatʼiy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgaridan oʻrnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish. Metodika biror vazifani maqsadga muvofiq ravishda bajarish, oʻtkazish usullari, yoʻllari majmuasidir.

“Metodika” tushunchasi turli fanlarni oʻqitish bilan ham bogʻliqlikda qoʻllanilib, maʼlum sohani oʻqitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yigʻindisini oʻzida ifoda etadi. Pedagog olim A. M. Stolyarenkoning fikricha “Oʻquv fanlarini oʻqitish metodikasi maʼlum bir pedagogik vazifalarni hal etish bilan bogʻliq metod, metodik usullar, vosita va tashkiliy chora-tadbirlar majmuidir”¹. G.M.Kodjaspirova, A.Yu.Kodjaspirovlarning fikricha “Oʻqitish metodikasi pedagogik faoliyatni amalga oshirishning aniq usullari, uslublari va texnikasidir”².

Oʻqitish metodikasiga qoʻyiladigan zaruriy talablarga quyidagilar kiradi:

¹ Столяренко А.М. С81 Психология и педагогика: Учеб.пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - 423 с. ISBN 5-238-00259-9

² Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь. – Academia, 2005.

- 1) aniqlik;
- 2) asoslanganlik;
- 3) rejalashtirilgan harakatning maqsad va vazifalarga mosligi;
- 4) qayta ishlab chiqishga yo'nalganlik;
- 5) hayot bilan uyg'unlik;
- 6) natijaviylik.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytganda, o'qitish metodikasi o'zida quyidagilarni aks ettiradi:

- ta'limning maqsad va vazifalarini – ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, tashkiliy;
- ta'limning qonuniyat va tamoyillarini;
- ta'lim mazmunini;
- ta'limni tashkil etishning asosiy va yordamchi shakllarini;
- ta'limning umumiy va xususiy metodlarini;
- o'quv vositalari;
- o'qitish natijasini.

Ana shu asosdan kelib chiqqan holda quyida o'qitish metodikasi mohiyatini yoritib beruvchi asosiy tushunchalarga izoh berib o'tamiz:

1) o'rgatish – o'qitish maqsadini amalga oshirish bo'yicha pedagogning tartiblangan faoliyati;

2) o'rganish – anglash, mashq qilish va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi;

3) o'qitish – qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan pedagog bilan o'quvchilarning tartiblangan o'zaro harakati;

4) ta'lim – o'qitish jarayonida egallanadigan bilim, ko'nikma, malakalar, fikrlash usullari tizimi;

5) bilim – ma'lum bir fanni nazariy o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi;

6) ko'nikma – egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash usullarini egallash;

7) malaka – avtomatlashgan, biror bir usul bilan bexato bajarish, ko'nikmaning takomillashgan darajasi;

8) maqsad – o'qitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yo'sinda safarbar etilishi;

9) mazmun – o'qitish jarayonida egallanishi lozim bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi;

10) tashkil etish – qo'yilgan maqsadni yaxshi amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan didaktik jarayon;

11)shakl – o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig'i, mazmuni uchun qobiq;

12)metod – o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li;

13)vosita - o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyekt;

14)natija – o'quv jarayonining so'nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi;

15) metodik (usuliy) ko'rsatma – muayyan fanning o'quv dasturi bo'yicha kurs ishlari, loyihalar, laboratoriya mashg'ulotlari va amaliy ishlarni bajarish tartibi aniq ko'rsatilgan va batafsil ifodalangan, hamda ushbu fan bo'yicha talabalarda zarur amaliy ko'nikma va malakalar hosil qilishga mo'ljallangan ta'lim muassasasining ilmiy kengashi tavsiyasi asosida nashr etiladigan kichik hajmli qo'llanma.

Ona tili o'qitish metodikasi – pedagogik fan, amaliy fan. Chunki u nazariyaga asoslanib o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, rivojlantirishning amaliy vazifalarini bajaradi. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ta'lim berish sharoitida ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, fonetika, grammatika kabilarni bilib olish jarayoni hisoblanadi .

Ona tili o'qitish metodikasi fani ona tilidan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, til haqidagi fanning ilmiy tushunchalar sistemasini o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, til o'rganishning eng qulay metod va usullarini izlaydi .

Ona tili o'qitish metodikasi amaliy fan sifatida uch vazifani bajaradi:

1. **Nimani o'qitish kerak?** degan savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinf uchun dasturlar ishlab chiqadi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratib beradi. Ularning samaradorligi va muvofiqligini doimiy tekshirib boradi.

2. **Qanday o'qitish kerak?** degan savoliga ta'lim berishning metodlari, metodik usullar, mashqlar sistemi, qo'llanmani tatbiq etish tavsiyanomalarini, yozma ish, amaliy ishlar sistemasini, dars, uning turlarini ishlab javob beradi.

3. Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak? Bunda ilmiy nuqtayi nazardan eng foydali metodlarni o'rganish, tanlash, asoslash, tavsiyalarni eksperimental tekshirish vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qitishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, uni bartaraf etish usullarini topadi.

Nutqiy va orfografik tipik xatolarni tekshiradi, ularning oldini olish chora- tadbirlarini belgilaydi.

Ona tili ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'rgatiladi.

Maktabgacha tarbiya muassasasida asosan bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ularning ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishi ham nazarda tutiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani to'rt bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogikadagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy qo'yilgan masalalardandir. Chunki xalqning savodxonligi ozodlik uchun siyosiy onglik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir.

2.O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (me'yorida), to'g'ri, ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3.Grammatika va imlo metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatish, ya'ni grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

4. O'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi marta tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydi, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydi. O'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni egallaydi.

Ona tili metodikasi ta'lim jarayonida quyidagi didaktik talablarga amal qiladi:

1. Darslarda o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etish va ularning har tomonlama rivojlanishiga e'tibor berish.

2. O'quv ishlarini o'quvchilar yoshiga muvofiqlashtirish va bilimlarni ilmiy asoslash.

3. Nazariy bilimlarni amaliy ishlar bilan bog'lash orqali o'quvchilar bilimining, ko'nikma va malakalarining mustahkam bo'lishini ta'minlash. Buning uchun o'quvchilar ongiga bilimlarni singdirishda ketma-ketlik va tartiblilikka amal qilish.

4. Darslarda ko'rgazmalilikka amal qilish.

5. Darslarda o'quvchilar faolligini oshirib borishga e'tibor berish;

6. Darslarda o'quvchilar bilan tabaqalashtirib va yakka tartibda ishlash

Bular didaktikaning asosiy qonuniyatlari.

Ona tili metodikasining o'ziga xos qoidalari. Bulardan tashqari faqat ona tilining o'ziga xos qonuniyatlari ham mavjud:

Bu qonuniyatlar quyidagilardan iborat bo'lib, ona tilini o'rganish shartlari hisoblanadi.

1. Darslarda o'rganiladigan manbalar o'quvchilarga tushunarli bo'lishiga, nutq a'zolarini mashq qildirib turish va shu asosda nutq malakalarini o'stirishga e'tibor berish kerak.

2. Tilga oid barcha (fonetik, grammatik, orfografik, leksik) bilimlarni bir-biriga bog'liq holda o'rganib borish. Buning natijasida so'z, so'z birikmasi va gap borliqdagi mavjud narsalar, voqea-hodisalar ifodasi ekanligini tushunish.

3. Ona tilining o'ziga xos xususiyatlarini, ayniqsa so'z yasashini va o'zgarib borishini sezgirlik bilan o'zlashtirib borish.

4. Nutq mazmuni, ohangdorlik va ifodalilikka e'tibor berish.

5. Og'zaki nutqni yozma nutq bilan bog'liq holda o'zlashtirish.

1.2. Ona tili o'qitish tamoyillari, ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Dunyoni bilish nazariyasi ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi hisoblanadi. Metodikaning amaliy ahamiyati o'quvchilarning til boyligini har tomonlama to'liq bilib olishlarini ta'minlashdir. Buning uchun biz quyidagilarni **yodda tutushimiz lozim:** til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir; tilsiz jamiyatning yashashi mumkin emas; tilning aloqa vositasi sifatidagi

ahamiyati uzluksiz ortib boradi; maktabning vazifasi tilni insonlar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi. Til oqilona, mantiqiy bilish vositasidir; til birliklari va shakllari yordamida bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi; til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'lanadi; biz fikrni nutqda shakllantiramiz; tilni egallash va nutqni o'stirish bilan o'quvchining fikrlash qobiliyati ham o'sadi.

Metodik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi maktabda o'qitishning o'quvchilar nutqining yaxshi rivojlanishiga kafolat beradigan tilni har tomonlama bilishning ijtimoiy rolini tushuntiradigan yo'llari bilan ta'minlashi kerak. Demak, nutq o'stirish maktabning muhim vazifasidir.

Amaliyot kishi bilimining manbai va harakatlantiruvchi kuchi, haqiqat mezon va bilim tojidir. O'quvchilar analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoidaga, shular asosida og'zaki va yozma tarzda jonli nutqiy aloqaga, to'g'ri talaffuzga o'tadilar. Ular kuzatish jarayonida bilib olgan, o'zlashtirgan qoidalarini amaliyotga tatbiq etadilar.

Metodika bilish nazariyasidan tashqari boshqa fanlar, xususan, psixologiya, pedagogika ma'lumotlariga tayanadi. Pedagogik psixologiya bilimlarning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini, ko'nikma va malakalarning shakllanish jarayonini tekshiradi. Metodika psixolingvistika bilan ham bog'liq.

Metodikaga psixolingvistika nutq haqida, uni talab qiluvchi sabablar, nutq turlari, nutqni qabul qiluvchi signallar va boshqalar haqida ma'lumot beradi.

Shuningdek, metodika didaktika, umumiy pedagogika bilan o'zaro bog'liq. Ona tili o'qitish metodikasi ona tilning ma'lum qismini amaliy, ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi. Shuning uchun ona tili – lingvistika metodikasining muhim asosi hisoblanadi.

Savod o'rgatish metodikasini ishlashda fonetika, fonologiya, grafika asos bo'ladi. Lug'at ishini tashkil etishda leksikologiya, so'z tarkibi, so'z yasallishini o'rganishda so'z yasallishi, etimologiya, grammatika asos bo'lsa, morfologiya va sintaksis til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishda, to'g'ri yozuvga o'rgatishga orfografiya nazariyasiga asoslanadi.

O'qish metodikasi adabiyot nazariyasiga asoslanadi. Chunki o'quvchilar badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladi. Boshlang'ich sinflarda adabiyotshunoslikdan nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini va uning o'quvchilarga ta'sirini ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning g'oyaviy mazmuni, uning mavzusi va mazmunini, qurilishi, janri, tasviriy vositalarini hisobga olish zarur.

O'quvchilarga ona tilni o'rgatish, ularni tarbiyalash, har tomonlama o'stirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga asoslanib, barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan tashqari tamoyillar bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv ishining yo'nalishlarini belgilab beradi.

Ona tili o'qitish tamoyillari 5 ta:

1. Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili. Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashq qildirishni (gapirib berish, ifodali o'qishni ichida, gapirishni) talab etadi.

2. Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish tamoyili. So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, stilistika)ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasalishiga suyanadi va h.k. So'zni morfemik tomondan tahlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. Tilga sezgirlikni o‘stirish tamoyili. Til - juda murakkab hodisa, uning tuzilishini, sistemasini fahmlab olmay turib, sal bo‘lsa-da, uning qonuniyatlarini, o‘xshashliklarini o‘zlashtirmay turib uni yodda saqlab bo‘lmaydi. Bola gaplashish, o‘qish, eshitish bilan til materiallarini yig‘adi, uning qonunlarini o‘zlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi. Til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, tilni egallash mumkin emas.

4. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili. Bu tamoyil nutq madaniyati vositalarining xabar berish funksiyasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodalilik (uslubga oid) funksiyasini tushunishni, nutqning mazmuninigina emas, balki so‘z va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy vositalarining hissiy ottenkalarini ham tushunishni ko‘zda tutadi. Bu tamoyilga amal qilish uchun, birinchi navbatda, badiiy adabiyotdan, shuningdek, tilning funktsional-stilistik xususiyatlari aniq ifodalangan boshqa matnlardan foydalanish talab etiladi.

5. Og‘zaki nutqni yozma nutqdan oldin o‘zlashtirish tamoyili. Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga ta’sir etadi va til o‘qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi o‘qituvchi bilan o‘quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo‘nalishini tanlashga yordam beradi, metodikani fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Ona tili metodikasining tekshirish usullari. Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim rol o‘ynaydi. Ona tili o‘qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo‘lishi, yuqori ilmiy darajada, ya’ni puxta, asosli bo‘lishi lozim.

Metodik tavsiyalarining ham yuqori saviyada, bo‘lishi ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi tekshirish metodlarining puxta o‘tkazilishiga bog‘liq. **Tekshirish metodlari 2 xil:**

1. Nazariy tekshirish metodlari.

U quyidagilarga tatbiq etiladi

1. Biror hodisaning metodik asosini, boshqa bog‘liq fanlarni o‘rganish, qo‘yilgan gipotezani aniqlash, izlanishning asosiy yo‘nalishini belgilash uchun.

2. Masalaning tarixini o'rganish, chet el maktab tajribalarini o'rganish, mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlangan va hal qilinmagan o'rinlarini aniqlash, ilgari tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholash uchun.

3. Bir-biriga yaqin fanlarning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish, qulay metodlarni tanlash, o'zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida;

4. Amaliy yo'l bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirish uchun.

2. Amaliy metod:

1. Bu metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

2. O'quvchilarni o'qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o'qituvchi va o'quvchilarni anketa orqali tekshirish kabilar qayd etiladi.

3. Eksperiment metodi hozirgi kunda keng tarqalgan. Unda deduktiv yo'ldan boriladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri tajriba sinfi, ikkinchisi nazorat sinfi. Tajriba sinfiga yangi metod, yangi darslik, yangi ishlanmadan foydalanilsa, nazorat sinfiga amaldagi metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi. Har ikki holda ham natija yuqori bo'lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperiment vazifasiga ko'ra:

1. Yangi metod, yangi darslikning maqsadga muvofiqligini tekshirish.

2. Metod yoki qo'llanmaning qay darajada foydaliligini aniqlash.

3. Metod (yoki qo'llanma)ning maqsadga muvofiqligini va samaradorligini aniqlash uchun o'tkaziladi. Eksperiment natijasini chiqarishda baho me'yoriga bo'ysuniladi.

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Ilm-ma'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin, o'z farzandlarining savodli bo'lishini orzu qilgan. Farzandlarini yoshligidanoq maktabga o'qishga bergan. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq bergan. Demak, O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan. Bu jarayon silliq kechgani yo'q. Ba'zi xato va kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan. Chunonchi, 20-yillarda maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Kompleks dasturlarda ona tilini o'rganish tizimi buzildi: grammatik, orfografik ko'nikmalarga yetarli ahamiyat berilmadi. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmadi, analitik-sintetik ishlar ta'minlanmadi, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmadi. Keyinchalik 1931- yil 5- sentabrdagi chiqarilgan «Boshlan- g'ich va o'rta maktab haqidagi, 1932- yil 25 –avgustda chiqarilgan «Boshlan- g'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida»gi qarorlar yuqoridagi kabi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatni tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli qo'llana boshladi.

50—90-yillar mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillar mobaynida ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam berdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchilarning ommaviy ish

tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi.

1955 - yildan boshlab pedagogika institutlari tarkibida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sdi. Institut tarkibi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga yordam berdi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshladi. 1989-yil 21- oktabrda qabul qilingan «O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi» ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari maktablarda ommaviy amalga oshirilmoqda, ba'zilar hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, uning ko'nikma, faoliyat, malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda, o'qituvchi mehnatidan iborat fandan o'qituvchi va o'quvchi mehnatidan tashkil topadigan fandan aylantirilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda. Shunday qilib, fan sifatida ona tili o'qitish metodikasining o'z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo'lib, bir qator fanlar o'rtasida uning ma'lum o'rnini bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his, kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

K. D. Ushinskiy boshlanig'ich maktab o'quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet deb hisoblaydi. «Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga

ko'p narsani o'rgatadi. Bola ikki - uch yil ichida shuncha ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, 20 yil qunt bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilining ulug' pedagogligi ham ana shundadir», deydi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rganishga katta ahamiyat beriladi.

Ona tili — nutq, o'qish va yozish sohasidagi ko'nikma va malakalar o'quvchilar o'quv mehnatining zaruriy sharti va vositasi hisoblanadi. Bola o'qish ko'nikmalarini egallash bilan birinchi navbatda o'z ona tilini o'rganishi zarur. Chunki ona tili bilimdonlikning , aql-idrokning kalitidir. Ona tili boshqa fanlarni o'rganish vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak , ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida rol o'ynaydi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi. Ona tili boshlang'ich sinfda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalash zarur.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyati bilan bog'liq holda ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til me'yorlarini, ya'ni imloviy va punktuatsion savodli yozuvni, to'g'ri talaffuzni o'rganish, va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikadan nazariy materiallarni o'rganish, til haqidagi nazariy tushunchalarini shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilam tanishtirish, ularda tabiiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti nimadan iborat?

2. Metodika fani qanday masalalarni o'rganadi?
3. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalarini ta'riflab bering.
4. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining asosiy bo'limlarini aytib bering.
5. Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik asoslarini izohlang.
6. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligini tushuntiring.
7. Ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyillari qaysilar? Ularga tavsif bering.
8. Eksperiment vazifasiga ko'ra qanday hollarda o'tkaziladi?
9. Ona tilini o'qitish tarixiga tavsif bering. Kamchiliklarning sababi nimada ekanligini ayting.
10. Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlarining turi va mazmunini sharhlang.

2-MODUL. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISHNING XUSUSIY MASALALARI

2-MAVZI: SAVOD O'RGATISH METODIKASI

***Tayanch soʻzlar:** nutq faoliyati, yozish harakati, savod oʻrgatish tarixi, oʻqish va yozish malakasi, takroriy faoliyat, avtomatlashtirish, harf elementlari, analitik-sintetik tovush metodi, savod oʻrgatish, differentsial yondashish, oʻqitishning istiqboli, nutqiy tayyorgarlik, oʻqish koʻnikmasi, yozuv koʻnikmasi, tovush tahlili, tovush — harf tahlili*

2.1.Savod oʻrgatish metodikasining maqsad va vazifalari

Oʻqish va yozish — nutq faoliyatining turi. Maktabda oʻqitish elementar oʻqish va yozishga oʻrgatishdan boshlanadi. “Alifbe”ga asoslangan holda qisqa vaqt ichida oʻquvchilar oʻqish va yozishga oʻrgatiladi, yaʼni oʻqish va yozish koʻnikmasini egallaydi.

Savod oʻrgatish davrida oʻqish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish **oʻqish va yozish koʻnikmasi** deyiladi. Bu koʻnikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday koʻnikma bilimsiz shakllanmaydi. Bilim koʻnikmaga aylanmagan boʻlishi mumkin. Masalan, bola **v** harfining elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki oʻquvchi harflarni tanib, ularni oʻqiy olmasligi mumkin. Yozish koʻnikmasini hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, yaʼni yozish jarayonida partada toʻgʻri oʻtirish, ruchkani barmoqlar orasida tutish, daftarni qiyalikda qoʻyish kabilar ham oʻrgatiladi.

Oʻqish va yozish koʻnikmasi takomillashtirila borib, malakaga aylantiriladi. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha bora takrorlanishi lozim. Yozish malakasida oʻquvchi ruchkani qanday ushlash, qanday yurgizish haqida oʻylab oʻtirmay, soʻz va gaplarni yoza boshlaydi. Demak, **oʻqish va yozish malakasi** harakatning oʻylab oʻtirmay amalga oshirilish jarayonidir. Malaka oʻqitishning keyingi bosqichlarida mustahkamlanib, avtomatlashish darajasiga yetkaziladi.

Oʻqish va yozish kishi nutq faoliyatining turi boʻlib, u nutqqa oid malakadir. Oʻqish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq

faoliyatining boshqa turlari bilan, ya'ni og'zaki hikoya qilish, o'zgalar nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maktabda o'qitishning muvaffaqiyati savod o'rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

O'quvchini savod o'rgatish jarayonida elementar o'qish va yozishga o'rgatishda o'quvchilarning faoliyat ko'rsatishi va nutq faoliyatiga kirishishlari uchun talab bo'lishi, o'z fikrini og'zaki yoki yozma ifodalashi uchun zaruriyat va ehtiyojni yuzaga keltiruvchi vaziyat yaratilishi lozim.

O'qish va yozish malakasi biri ikkinchisining muvaffaqiyatli amalga oshuvini ta'minlaydi. Shuning uchun ham o'qishga o'rgatish bilan yozuvga o'rgatish parallel olib boriladi va bu faoliyat muntazam ravishda mashq qildiriladi. Shunday ekan, savod o'rgatish jarayonida bola juda ko'p o'qishi va yozishi zarur. O'qish uchun ham, yozish uchun ham yangi matn olinadi, chunki bir matnni bir necha bor qayta o'qish bilan maqsadga erishish qiyin. Bu ko'pincha o'qilgan matnni yuzaki yodlab olishga olib keladi. Takroriy faoliyatda vaziyat va mazmunning almashinishi malakani mustahkamlashga yordam beradi, qobiliyatni o'stiradi. O'quvchi oldida uzoq muddatda amalga oshadigan maqsad — o'qish va yozishni o'rganish hamda hozirda bajarishi shart bo'lgan kundalik maqsad — topishmoqni o'qish va javobini topish, so'z va gaplarni o'qish, rasm asosida so'zlab berish kabilar turadi.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya'ni fonematik yozuvdir. Har bir tovush uchun, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf) olingan. O'qishda grafik shakllar tovushga aylantirilsa, yozuvda aksincha, tovushlar harfga aylantiriladi. Bu o'qish va yozish faoliyatida o'quvchi uchun qiyinchilik tug'dirgandek tuyulsa-da, aslida o'qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tilimizdagi tovushni ifodalovchi harf soni uncha ko'p emas. O'qish va yozishni o'zlashtirish uchun tovush va harflarning o'zaro munosabatiga oid qoidalarini o'zlashtirish kifoya. Savod o'rgatish metodikasida o'zbek tili tovushlar va harflar tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi. O'zbek tili yozuvi fonematik yozuv hisoblanadi. 1993 - yildan boshlab o'zbek tili yozuvi uchun lotin grafikasi asos qilib olindi. Nutqning har bir tovushi uchun unga mos grafik shakl qabul qilindi.

O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarni tovush va harflar bilan tanishtirishda, ularni sintezlab o'qishga o'rgatishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So'z bo'g'inga bo'linadi, bo'g'indan kerakli o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o'rganiladigan harf bilan sintezlanadi, shu asosda harf va butun o'qish jarayoni o'zlashtiriladi. Bunda o'zbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda belgilash xususiyatlari hisobga olinadi. Savod o'rgatishda o'zbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega:

1. Savod o'rgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unlilardan boshlanadi. Hozirgi o'zbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: a, o, i, e, u, o'.

E harfi so'z va bo'g'in boshida qo'llanadi (*ekin, echki, aeroplan*), undoshdan keyin o'rta keng lablanmagan unli tarzida o'qiladi (*kel, tez*). Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan **e**, so'ngra undoshdan keyin keladigan **e** tovush-harfi bilan tanishtiriladi.

O harfi o'zbekcha, umumturkiy so'zlarda quyi keng, lablangan o tovushini ifodalaydi, ruscha-baynalmilal so'zlarda urg'usiz bo'g'inda **a** tarzida (*botanika*), **o'** tovushi kabi (*tonna*), qisqa **i** tarzida (*traktor*) talaffuz qilinadi. Shuning uchun bu unli qatnashgan ruscha-baynalmilal so'zlar savod o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi.

A tovushi *bahor, savol* kabi so'zlarda **o** kabi, *muomala, munosabat* kabi so'zlarda **i** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi, lekin **a** yoziladi.

U tovushi *qovun, sovun* kabi so'zlarda **i** tovushiga yaqin talaffuz etilsa ham **u** yoziladi.

I tovushi *bilan, sira* kabi so'zlarda talaffuz etilmasa ham yozuvda doimo saqlanadi.

2. O'zbek tilida 24 ta undosh tovush bor. Yozuvda ular 23 ta harf bilan ifodalanadi: shulardan 3 tasi harf birikmasi, 21 tasi yakka harf bilan belgilanadi. Ular quyidagilar: b, d, f, g, h, j (jo'ja), j (jurnal), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng. Undoshlarni o'rgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi.

Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, ya'ni ovozdor tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor

tovushlarni bo‘g‘in va so‘z tarkibidan ajratib olish oson. Lekin **ng** sonor undoshi **n** va **g** undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach, o‘rgatiladi. Harf birikmalarini o‘rgatishdagi qiyinchilik hisobga olingan holda, ularning alifbe davrining oxirgi bosqichida o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratiladi. Birinchi darsda portlovchi **j** tovushini o‘rgatish, talaffuzini tushuntirish, analitik-sintetik mashqlar yordamida ko‘nikmalar hosil qilish, lozim keyingi darsda esa sirg‘aluvchi **j** tovushi va uning talaffuzi o‘rgatiladi. So‘ng bu ikki tovushning talaffuzidagi farq taqqoslash usuli orqali tushuntiriladi. Berilgan bilim analitik-sintetik mashqlar yordamida mustahkamlanadi.

Sh tovushini ifodalovchi **sh** harf birikmasi ham **s** va **h** harfi bilan, **ch** tovushini ifodalovchi **ch** harf birikmasi **h** harfi bilan tanishtirilgach, o‘rgatiladi. O‘quvchilar bu harf birikmalarini bir yaxlit tovush sifatida o‘qish va yozishga ko‘nikishi lozim. Bu davrda s‘h (is‘hoq) tarzida o‘qiladigan holatga to‘xtab o‘tilmaydi.

Jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (*b-p, d-t, v-f, g-k, z-s* kabi) haqida dastlabki tushunchalar beriladi, ularning talaffuzi va yozuviga e‘tibor qaratiladi.

X va **H** tovushlarining talaffuzi va imlosi haqida ham dastlabki tushunchalar beriladi, ularni farqlash bo‘yicha maxsus mashqlar ham uyushtiriladi.

Tutuq belgisi (‘) unli tovushdan so‘ng kelsa, uni cho‘zib talaffuz qilishga, undosh tovushdan so‘ng kelsa, undoshni unlikdan ajratib talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta-sekin uni qo‘llashga doir ko‘nikma va malakalar shakllantiriladi.

Savod o‘rgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish o‘rni o‘rgatiladi.

O‘quvchilarni o‘qishga o‘rgatish bo‘g‘in asosida olib boriladi. Bo‘g‘inlab o‘qishga o‘rgatish uchun so‘zni bo‘g‘inga bo‘lish, bo‘g‘in chegarasini aniqlashni o‘rgatish muhim sanaladi. Savod o‘rgatish davrida o‘quvchilar so‘zlarni bo‘g‘inlarga to‘g‘ri bo‘la olsa, o‘qish ko‘nikmasini ham yaxshi egallaydi.

O‘qishning dastlabki bosqichida orfografik o‘qishdan foydalaniladi, asta-sekin orfoepik o‘qish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan so‘zlar oldin orfografik, so‘ngra orfoepik o‘qib beriladi va ularning o‘qilishi

bilan yozilishi taqqoslanadi. O'quvchilar muayyan darajada tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng orfoepik o'qish mashq qilinadi.

O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi. O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini **o'qishga** o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasmlarni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni aytishni talab qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishiga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashi uchun o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlashni, daftarni to'g'ri qo'yishni, harfni yozishda yozuv chiziqlari, ular bo'ylab qo'lni harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga qanday ulash, qatorga sig'ish-sig'masligini mo'ljallashi lozim. Bu jarayon o'quvchini aqliy va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskullari charchaydi. Shuning uchun ham darsda ikki-uch marta daqiqali jismoniy mashqlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchi ruchkani qog'oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to'xtaydi va namuna bilan solishtiradi, ba'zan chiziqdan chiqib ketadi, noto'g'rilarini bo'yab, to'g'rileydi. Bunda u o'qituvchiga har daqiqada murojaat qiladi, uning qo'li va boshi yozishda birgalikda harakat qiladi. Yozuv jarayoni o'quvchilarning ongli harakat qilishini ham talab etadi. Shu sababli bu jarayonga o'qituvchi sabr-qanoat bilan katta e'tibor qaratishi juda muhim. Yozuvning chiroyli va imloviy jihatdan to'g'ri bo'lishi savodxonlikning yuksak belgisidir.

Savod o'rgatish metodlarining qiyosiy-tanqidiy tahlili. Eski maktabda o'qish bilan yozish bir vaqtda o'rgatilmagan, avval faqat o'qish o'rgatilgan. O'qish hijo (bo'g'in) usuli bilan o'rgatilgan. O'qishga o'rgatishning "hijjayi qadimiy" deb atalgan usuli uzoq vaqtlar davomida hech qanday o'zgarishsiz davom etib kelgan.

Hijo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish ("harfiy metod"). Bu metodning mohiyati quyidagilardan iborat bo'lgan: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktabxonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik-kichik surani og'zaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so'zlarining ma'nosini tushunmay, suralarni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. Shundan keyin arab alifbosi yodlatila boshlangan; bola uyidan har ikki tomoni randalanib silliqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyoh bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alifbo tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

Maktabdor birinchi banddagi harflarning nomini **alif, be, te, se** deb aytgan. Bola domlaga ergashib takrorlagan, ayta olmasa, domla yana aytgan va shuni yaxshilab o'rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va hok. Bolalar 28 harf nomini 5-6 oyda zo'rg'a bilib olgan, ularning ko'pchiligi harflarning nomini yodlab olsa ham, qaysisi **be**

(ب), qaysisi *se* (ث) ekanini ko'rsatib bera olmagan. Ayrim domlalar, otinoyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli iboralar o'ylab topganlar (l-uzunchoqqina alif, ب - bittagina *be*, ت - ikkitagina *te*, ث - uchtagina *se* kabi).

2-bosqich. Bo'g'in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo'lingach, bo'g'in hosil qilishga, ya'ni "*zeru-zabar*" ni o'rgatishga o'tilgan. Eski maktabda "*zeru-zabar*" (zabar, zer, pesh) har xil o'rgatilgan. Masalan, ba'zi domlalar ب

(*be, zabar-ba*), *be-zer-bi, be-pesh-bu, te-zabar-ta* va hok. kabi o'rgatsalar, boshqalari *be zabar ba, te zabar ta* kabi, yana birovleri *be-zabar-a; zer-i, pesh-u; te-zabar-a, zer-i, pesh-u* va hok. deb o'rgatganlar.

Maktabxonada "*zeru zabar*" quruq yodlatilgan, nimaga xizmat qilishi aytilmagan. Aslida esa bu belgilarning ma'lum xizmati bor: *zabar (fatha)*-undosh harf ustidagi urg'u belgisiga o'xshash chiziqcha bo'lib, undoshga *a* unli tovushini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi; *zer (kasra)* undosh harf ostidagi chiziqcha bo'lib, shu undoshga *i* unli tovushini qo'shib aytish kerakligini bildiradi; *pesh (zamma)* esa undosh harf ustiga qo'yiladigan belgi bo'lib, shu undosh tovushga *u* unlisini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o'qish uchun "*zeru zabar*"ni bilish juda zarur bo'lgan, ammo o'qishga o'rgatish anglab o'qishga asoslanmagani uchun bolalar *mim zabar ma, mim zer mi, mim pesh mu* deb yodlaganlar, "*zeru zabar*"ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo'g'inlarni qo'shish. Eski maktabda bo'g'inlarni qo'shish "abjad" bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf jamlangan 8 so'zni "*zeru zabar*" bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so'zni birin-ketin hijo usulida o'qib yodlab olgan. Masalan, *abjad* so'zi *alif*ga zabar qo'yib, *bega* urishtirilsa *ab*, *jimga* zabar qo'yib, *dolga* urishtirilsa *jad*, bularning ikkisidan abjad hosil bo'lgan.

Abjaddan keyin eski maktab o'quv kitobi bo'lgan "Haftiyak"ka o'tilgan. "Haftiyak"dagi suralar ham "Abjad"dagi kabi hijo usulida o'qitilgan. Bolalar "Haftiyak"ning bir betini hijo usulida o'qish uchun juda ko'p vaqt va kuch sarflagan.

So'zni hijo usulida o'qishda avval so'zdagi birinchi undosh harfning, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur harakatni qo'yib hijo hosil qilingan. Shu usulda navbatdagi harflardan

ham hijo hosil qilinib, hijolarni bir-biriga qo'shib, bu so'z bir butunicha aytilgan. So'zni hijo usulida o'qishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan. So'zni tovush jihatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qo'shilishi bolalarga tushunarli bo'lmagan, bolalar so'zdagi har bir harf ma'lum bir tovushni bildirishini mutlaqo anglamagan. Hijo usulida o'qishga o'rgatish, birinchidan, mexanik ravishda bo'lib, ayni bir narsani qayta-qayta aytishga majbur qilingan, ikkinchidan, bola o'zi aytgan so'zining ma'nosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlayvergan.

“Haftiyak”ning keyingi ayrim suralari so'zni yaxlit “o'qish” usulida olib borilgan, aniqrog'i bola o'qimagan, eshitganini to'tiqush kabi yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada o'qiganlarini o'zi o'qib yurgan kitobidan “o'qib bergan”, ammo ularning qo'liga maktabda o'qilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni o'qiy olmagan; eski maktabda 6—10 yil muntazam o'qigan bolalarning juda ko'p deganda 4-5 foizigina o'qish va yozish ko'nikmasini hosil qilgan.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o'rgatishda ma'lum darajada ijobiy o'rin tutdi. Rus-tuzem maktablarinng o'zbekcha sinflarida o'zbekcha xat-savod o'rgatish metodi 1900 - yildan boshlab asta-sekin isloh qilindi: hijo metodidan tovush metodiga o'tildi. 1900 - yillardan rus-tuzem maktabi o'zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalana boshladi. Bu kitobning tili va mazmuni o'zbekcha sinflarga mos kelmas edi. 1902 - yilda Saidrasul Saidazizovning tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbesi “Ustodi avval” nashr etildi. “Ustodi avval” nashr qilingandan keyin o'zbekcha xat-savod o'rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o'rgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, o'qitishni osonlashtirdi, ta'limni bola tushunadigan, anglaydigan ta'limga, ya'ni faol ta'limga aylantirdi.

“Ustodi avval” 3 bo'limdan iborat edi: 1-bo'lim, hozirgi atama bilan ataganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo'limda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushning talaffuzi oson-qiyinligini harflarning yozilishi sodda yoki murakkabligini e'tiborga olgan holda tizib chiqqan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat-savod o'rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining

boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. U shakli yozilish o'rniga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misollar keltirgan. Masalan, **q** harfini tanitish uchun **qor, uyqu, oq** so'zlarini, **g** harfini tanitish uchun **g'or, uyg'oq, tog'** so'zlarini tanlagan. Muallif soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o'zbek tilining lug'at tarkibidagi so'zlar tanlab olingan.

"Ustodi avval"ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimida bilim olish targ'ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda bo'lgan.

S. Saidazizov kitobining 3-bo'limini "Alifboi qur'on" deb atagan va o'z oldiga bolalarga "Qur'on"ni tushunib olishga o'rgatishni maqsad qilib qo'ygan.

Umuman, tovush metodi Markaziy Osiyoga ikki manbadan yoyilgan:

1. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rgan va asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshlagan.

2. XIX asrning oxiridan boshlab Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari, ya'ni jadidlar tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edi, oradan ko'p o'tmay, bir qancha mahalliy muallimlar ular kabi yangi maktablar ochadi va bolalarga xat savodni tovush metodi asosida o'rgata boshlaydi.

Shunday qilib, O'rta Osiyoda tovush metodi asta-sekin hijo metodining o'rnini egallay boshlagan.

Ma'lumki, tovush metodi bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada K. D. Ushinskiy asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan.

Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosini o'zgartira oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashinishi, ortishi yoki kamayishi natijasida boshqa bir yangi so'z hosil bo'lishi mumkinligi bolalar ongiga yetkaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida o'rgatilmoqda. Atoqli metodistlar (S. P. Redozubov, A. I.

Voskresenskaya, K. Qosimova, Y. Abdullayev, O. Sharafiddinov va boshq.) tovush metodida xat-savod o'rgatishni takomillashtirdi.

Arab alifbosida yozuvni o'rgatish qiyin bo'lgan. Bu alifbodagi harflar so'zda qo'llash o'rniga qarab har xil shaklda yozilgan, bu yozuvni o'rganishni qiyinlashtirgan. Shuning uchun ko'p maktablarda bolalarga o'qish o'rgatilib yozuv o'rgatilmagan, chunki domla va otinoyilarning ko'pchiligi o'qishni bilib, yozishni bilmagan.

Eski maktabda yozish chiziqsiz tekis oq qog'ozga dastlab yo'g'onroq savag'ich qalamda o'rgatilgan; bolalar yozishni ozroq o'rganganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan, ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan.

Yozishni o'rgatish alifbo tartibida harflarning alohida-alohida shaklini yozdirishdan boshlangan. Avval **alif**ni yozish o'rgatilgan, keyin o'xshash shaklli harflar bandlarga bo'linib, o'xshash unsuri bo'lmaganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Ba'zi domlalar ayrim harflarning elementlarini yozishni ham alohida mashq qildirgan.

Shundan keyin harflarni nusxaga qarab alifbo tartibida katta-katta qilib yozish (bu **mufradot** (sarhad) deyilgan: bunday yozish bir-ikki yilga cho'zilgan) o'rgatilgan.

Shundan keyin harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni **murakkabot** deyilgan. Harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi bir necha bosqichga bo'linib, harf birikmalarining ma'no anglatish-anglatmasligi umuman e'tiborga olinmagan, qanday qo'shilishi mashq qilinavergan. Ko'pgina eski maktablarda bunday mashq **"abjad yozish"** bilan tugallangan.

Murakkabotdan keyin bayt, qit'a va ruboiylarni ko'chirib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni **muqattaot** deyilgan. Bu mashqqa ham juda ko'p vaqt sarflangan; u ma'noli so'zlarni yozish bilan boshlanib, **duoyi salom** (insho) yozish bilan tugallangan. Bola **duoyi salom** yozishni bilsa, "xati chiqqan" hisoblangan.

Yozuvni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda **"Mufradot"** kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchala mashq turi, ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan.

Eski maktabda yozuvga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozuv, nusxa ko'chirish hisoblangan, natijada bolada yozma nutq ko'nikmasi hosil qilinmagan. Bu mashq bolani juda zeriktirgan, hech o'ylamasdan yozishga odatlantirgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning

qo'llanilmaganligi orqasida bola chiroyli ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jummalarni ham zo'r-bazo'r xato bilan yozgan.

Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalarigina emas, hatto madrasada bir necha yil umr o'tkazgan ba'zi bolalar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilmagan.

Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun xivalik shoir Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munisning (1778—1829) "Savodi ta'lim" kitobidan foydalanilgan.

Rus-tuzem maktablarida o'qish va yozishni o'rgatish, odatda, bir vaqtda boshlanib, bir-biriga bog'lab olib borilgan, har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush, bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan, ma'nosini tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan.

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. Bulardan tashqari, insho (turli tilxat, duoyi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga ham o'rgatilgan.

2.2. Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodi

Analitik-sintetik tovush metodiga K. D. Ushinskiy asos solgan. Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. Shu bois analitik-sintetik tovush metodi an'anaviy tamoyillarga va shakllanish, tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillarga ega. Metodning an'anaviy tamoyillari quyidagilar:

1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqlning o'sishini ta'minlaydi, o'qishning ongli osishini talab etadi.

1. Bu metod tashkiliy tomondan ikki davrga:

A) Alifbegacha tayyorlov davri;

B) Alifbe davriga bo'linadi,

2. Yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

Analitik-sintetik tovush metodi psixolingvistik nuqtayi nazaridan: birinchidan, savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi; ikkinchidan, savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi, uchinchidan, o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillari:

1. Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtayi nazaridan: savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish.

2. O'qitishning istiqboli nuqtayi nazaridan: grammatika, so'z yasalishi, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntazam berib borish.

3. Psixolingvistik nuqtayi nazaridan: tovush va harfni o'qitishning qulay usulni izlash, tovush va harflarning moslari, osonligi, ikkinchidan, ta'limning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi xarakteri hisobga olinadi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tarbiya ham berib boriladi. Tarbiyalash didaktikaning muhim tamoyillaridandir.

Maktabda axloqiy tarbiya beriladi, ilmiy dunyoqarash elementlari shakllantiriladi.

Bolalar darsda ommaviy siyosiy tushunchalarni egallaydi.

Alifbe sahifalarida do'stlik, baynalminal munosabat, bolalar mehnati, tabiat, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila, maktab hayoti kabi rasmlar berilgan. Turli mavzularda matn berilgan. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnatsevarlik, mehnatni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevish va asrash, hayvonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevish — umuman, estetik tarbiyani shakllantiradi. Bular bolalarni xalqning qaynoq hayotiga, uning baxtiga, orzulariga, muvaffaqiyatlariga ruhlantiradi. Demak, bolalarga axloqiy, g'oyaviy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Savod o'rgatishni to'g'ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligi maxsus o'rganish talab etiladi. Maxsus o'rganish avgustda, hatto undan oldin — bahordan boshlanadi. 1-sinfga

keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga boriladi, suhbat o'tkaziladi, bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlanadi.

1.O'qish ko'nikmasini aniqlash.

a) so'zni sidirg'a o'qiydi,

b) bo'g'inlab o'qiydi,

v) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish)

g) anchagina harfni biladi, lekin o'qishni bilmaydi,

d) ayrim harflarni biladi,

2.Yozuv ko'nikmasi.

a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma),

b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma),

v) yozishni umuman bilmaydi,

3.Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi:

a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi;

b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi;

v) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi;

g) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekani hisobga olinadi)

d) nutqning baland yoki pastligi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutq. She'rni yoddan o'qish.

a) 3 ta she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi,

b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi,

v) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi,

5.Og'zaki bog'lanishli nutq. Ertak aytish.

a) bir yoki bir nechta ertakni aytishni biladi,

b) ertak aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi,

v) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi,

6)Og'zaki bog'lanishli nutq. Fikr bayon qilish (Rasmda nimalar ko'rayotganingni aytib ber.)

a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi,

b) 10 tadan 20 tagacha so'zdan iborat bir necha gapdan iborat bog'lanishli hikoya tuza oladi,

v) 10 tagacha so'zli bog'lanishli javob ayta oladi

g) 3-4 so'zli qisqa javob ayta oladi.

Shuningdek, bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plangan materiallar 2 variantda yoziladi.

1) Har bir o‘quvchi haqida alohida ma’lumot, bu bolaga yakka yoki differentsial yondashish uchun kerak bo‘ladi.

2) Sinf o‘quvchilari uchun umumiy ma’lumot, 30um a’lumotdan darsda sinf o‘quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Analitik-sintetik tovush metodiga kim asos solgan?

2. Analitik-sintetik tovush metodining an’anaviy tamoyillarini ayting.

3. Analitik-sintetik tovush metodining shakllanish jarayonida bo‘lgan tamoyillari qaysilar?

4. Bolalarning savod o‘rgatishga tayyorgarligi qay yo‘nalishlarda o‘rganiladi?

a. Bolalarning tayyorgarligini o‘rganishning ahamiyatini gapirib bering.

b. O‘zingiz bir-ikkita bolaning savod o‘rgatishga tayyorgarligini o‘rganing va taqqoslang, farqini aniqlang.

7. Og‘zaki nutqini o‘rganish qanday yo‘nalishlarda olib boriladi?

8. Savod o‘rgatish jarayonida bola tarbiyasi ustida qanday ishlanadi?

9. Alifbe darsligi materiallari mavzusini o‘rganib chiqing, o‘quvchi shaxsini tarbiyalash ustida qilinishi mumkin bo‘lgan ish turlarini belgilang.

2.3. Savod o‘rgatish jarayoni bosqichlari

Analitik-sintetik (tahlil-tarkib) tovush metodida savod o‘rgatish jarayoni 4 oy davom etadi. Bu jarayon quyidagi 2 davrga bo‘linadi¹:

a) alifbegacha tayyorgarlik davri (2 hafta);

b) alifbe davri (31 dekabrgacha davom etadi).

Alifbegacha tayyorgarlik davri. Bu davrning asosiy vazifasi o‘quvchilarni maktab, sinf, tartib-intizom qoidalari va o‘quv qurollari bilan tanishtirish, nutq o‘stirishga oid mashqlar o‘tkazib, fonematik eshitishni o‘stirishdan iboratdir.

¹ Ba’zi adabiyotlarda bu jarayon 3 davrga bo‘lingan. Qarang: O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim strategiyasi muammolari va ta’lim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo‘llari/ R. Safarova, U. Musaev, P. Musaev, F. Yusupova, R. Nurjanova. – T.: Fan, 2005. – 217-218-betlar.

Alifbegacha tayyorgarlik davri, o'z navbatida, quyidagi 2 bosqichga bo'linadi:

1. Harf o'rganilmaydigan bosqich (1 hafta).

2. Unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich (1 hafta).

1-bosqichda o'quvchilarga og'zaki va yozma nutq haqida, gap, so'z, bo'g'in va tovushlar haqida, nutqning gaplardan, gaplarning so'zlardan tuzilishi, so'zlarning bo'g'inga bo'linishi, bo'g'inning tovushlardan tashkil topishi haqida ma'lumot beriladi, tovushlarning unli va undosh tovushlarga ajratilishi o'rgatiladi, ulardan amaliy foydalana bilish ko'nikmalari hosil qilinadi. Bu jarayonda maxsus nusxalar asosida o'quvchilarning bog'lanishli nutqi ustida ishlanadi. Ularga "Alifbe"da berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, o'zlari bilgan she'r, ertak, hikoya, tezaytish, maqol, topishmoq, xalq ashulalari, alla, qo'shiqlar, latifalardan aytiriladi.

Tayanch so'zlar asosida gap tuzdirish, "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarning talaffuzi, o'qilishi va ma'nolari ustida ishlash kabi ishlar uyushtiriladi (Bu tarzdagi ishlar har bir darsda mavzularga bog'liq ravishda izchil davom ettirib boriladi).

Bu bosqichdagi yozuv darslarida o'quvchilar yozuv daftari va yozuv chiziqlari bilan tanishtirilib, harf elementlarini yozishga o'rgatiladi, ularda namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash, o'z-o'zini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish, chamalab yozish kabi ko'nikmalar hosil qilinadi.

2-bosqichda unli tovush-harflar o'rgatiladi. Bunda ularning quyidagi uch xususiyatini o'quvchilar amaliy ravishda puxta egallashiga erishish lozim:

a) talaffuzda (og'izda) to'siqqa uchramasligi;

b) cho'zib aytilishi;

v) faqat ovozdan tashkil topishi.

Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga o'rgatish ko'zda tutiladi. Ushbu bosqichdanoq tovush va harf o'rtasidagi chegaraga qat'iy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqidagi ma'lumotlar kitob ochtirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf ko'rsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid o'ziga xos xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz; harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qiymiz) ham izchil ravishda o'quvchilarning o'zlashtirishlarini hisobga olgan holda sekin-asta tushuntirila boriladi.

Alifbe davri. Bu davr 31 dekabrgacha davom etib, unda o'quvchilar alifbedagi barcha unli va undosh tovush-harflar bilan tanishtiriladi. Undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. Oldin sonor tovushlar (**n, m, l** kabi), keyin esa sirg'aluvchi va boshqa undoshlar: ikki tovushni ifodalaydigan **j**, harf birikmalari (**ng, sh, ch**), tovush bildirmaydigan **tutuq belgisi (')** bilan tanishtiriladi.

O'quvchilarning tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda bo'g'inlab o'qish asosi shakllantiriladi: ikki harfli ochiq (**na, ni, mu** kabi), ikki harfli yopiq (**in, ol** kabi), uch harfli yopiq bo'g'inlarni (**mon, lim, til** kabi) o'qishga o'rgatiladi.

Alifbe davrini o'rganiladigan tovush-harfning va o'quv materialining murakkablik darajasiga ko'ra **3 bosqichga** ajratish mumkin:

1) unli tovush-harflar, ovozdor, sirg'aluvchi undoshlar, **o-na, a-na, il, in, bi-lan** tuzilishidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

2) artikulyastiyasi qiyin bo'lgan **r, k, v, f** kabi undoshlar va **yo'l-bars, do'st, rasm** kabi tuzilishdagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

3) o'rganilganlar takrorlanib, harf birikmalari **ng, sh, ch**, 2 tovushni ifodalaydigan **j**, tutuq belgisi (**'**) va **jo'ja, jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choynak, shudring** va shu kabi so'zlarni o'qishga o'rgatiladigan bosqich.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlarni taqqoslashga, ularning so'z ma'nosini farqlashdagi faoliyatini aniqlashga oid mashqlar o'tkaziladi (**ziyrak-siyrak, dil-til** kabi). Artikulyastiyasi qiyin bo'lgan undoshlar **ng** (tong, rang, keng), lab-tish undoshi **v**, qorishiq undosh **ch**, jarangli portlovchi **j** (jo'ja) va jarangli sirg'aluvchi - **j** (jurnal) kabilarni o'rganishda tovush artikulyastiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan undoshli so'zlar: **ko'rib (ko'rip), qaytdik (qayttik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot), borishdi (borishti)**; qisqa talaffuz qilinadigan **i** unlisi bor so'zlar: **bilan (blan), sira (sra)**; talaffuzda tushib qoladigan undoshli

soʻzlar: *baland (balan), doʻst (doʻs), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax)* kabilarni yozilgandek oʻqish imloni oʻrganishga tayyorlaydi. Bular avval orfografik, soʻng orfoepik oʻqitiladi.

Yuqoridagi kabi soʻzlarni oʻqish bilan boʻgʻinlab oʻqish malakasi takomillashadi: oʻquvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan soʻzlarni ham toʻgʻri oʻqishga oʻrganadi.

Alifbe davrining oxirida oʻquvchilar quyidagi bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishi zarur:

a) hamma tovushlarni tanishi va har qanday holatda toʻgʻri talaffuz qilishi;

b) soʻzning boʻgʻin-tovush, tovush-harf tahlilini bilishi, soʻzdagi tovushlarning izchil tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni soʻz va boʻgʻinga ajrata olishi;

v) kesma harf va boʻgʻinlardan soʻz tuza olishi va oʻqishi;

g) 2-3-4 boʻgʻinli soʻzlarni yaxlit, adabiy-orfoepik talaffuz bilan oʻqishi;

d) gaplarni ohangiga rioya qilib oʻqishi;

e) oʻzi oʻqigan matnning mazmunini tushunib, ongli oʻqishi;

y) oʻqigan matn mazmunini savollar asosida soddagina qilib qayta hikoyalab berishi;

j) oʻqigan matniga sarlavha topa olishi;

z) toʻgʻri, tez, ongli va ifodali oʻqish malakalariga ega boʻlishi.

Alifbe davri yozuv darslarining vazifasi kichik va bosh yozma harflarni toʻgʻri shakllantirish, harflarni toʻgʻri ulash, alifbeda oʻqigan boʻgʻin, soʻz va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, boʻgʻin, soʻz, gap diktantlarini yozish koʻnikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, koʻruv, taʼlimiy diktant yoza olishlariga erishish, umuman, grafik malakani shakllantirishdir. Savod oʻrgatish jarayonining oxirida bir darsda, agar darsning 2-3 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha soʻz yoza olishlari talab qilinadi.

Savod oʻrgatishning asosiy davrida oʻquvchilarni oʻqishga oʻrgatish. Maʼlumki, savod oʻrgatish jarayonidagi oʻqish darslarining asosiy vazifasi oʻquvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning toʻgʻri talaffuzini oʻrgatish orqali bolalarda toʻgʻri, ongli, ifodali oʻqish koʻnikmalarini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, oʻquvchilar lugʻatini boyitish, bogʻlanishli nutqini oʻstirish, bilimini

boyitish, tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini o‘stirishda ham bu davr mas’uliyatliligi bilan alohida o‘rin tutadi.

Tayyorgarlik davri o‘qishga o‘rgatish uchun zamin hozirlaydi. Bu davrda bolalarda o‘zgalar nutqini eshitish, diqqatni to‘plash, til birliklarini (tovush, bo‘g‘in, so‘z, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllantiriladi. Bular o‘quvchilarning o‘qishni muvaffaqiyatli egallashiga yordam beradi.

O‘qishga o‘rgatish uchun, avvalo, o‘quvchi tovush va harf bilan yaxshi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda bo‘g‘indan tovushni ajratish tamoyiliga rioya qilinadi. Harf bilan tanishtirish bir necha xil yo‘nalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmunli rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bog‘lanishli hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, so‘ng kerakli so‘z ajratib olinadi, so‘ngra so‘z ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. So‘z asos qilinib, analitik mashqlar yordamida o‘rganiladigan tovush ajratib olinadi. Masalan: **oy**. O‘qituvchi **oy** rasmini ko‘rsatadi, o‘quvchilar uning nomini — so‘zni aytadi. O‘qituvchi o tovushini cho‘zib (o-o-o-y) aytadi va qaysi tovushni cho‘zib aytayotganini o‘quvchilardan so‘raydi. O‘quvchilar **o** tovushini aytgach, uning xususiyalari haqida savol-javob o‘tkaziladi. **O** tovushli so‘zlar toptiriladi. Shundan so‘ng o harfi kesma harfdan yoki rasmlı alifbedan ko‘rsatiladi. Bunda o harfining shaklini esda olib qolishlariga alohida e’tibor qaratiladi.

3. O‘rganilgan harflar ichiga bugun o‘rganiladigan harf aralashtirib qo‘yiladi, bolalar uning ichidan notanish harfni ajratadi, so‘ng o‘qituvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O‘quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. Shu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasmlı alifbedan ko‘rsatadi. Shu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o‘qishga o‘rgatish ustida ishlanadi.

Bunda “Alifbe” sahifalaridagi so‘zlarni oldin bo‘g‘inga bo‘lish, so‘ng o‘qishni mashq qilish yaxshi samara beradi. O‘qituvchining namunali o‘qishidan so‘ng birgalikda ovoz chiqarib o‘qish, yakka-yakka o‘qish, shivirlab o‘qishdan foydalaniladi. Ayniqsa sekin o‘qiydigan o‘quvchilar bo‘lgan sinflarda xor bilan o‘qitish o‘qishni tezlashtirishga yordam beradi. Sinf o‘quvchilarining o‘qish ko‘nikmalaridan kelib chiqib, matndagi so‘zlarni xattaxtada bo‘g‘inlarga bo‘lib yozish, o‘rganilgan harflarni hisobga olgan holda

qo'shimcha so'z birikmalari, gaplar tuzib yozish va o'qitish usulidan ham foydalaniladi.

Ma'lumki, "Alifbe" sahifalarida bo'g'in tuzilishi murakkablashib boradi. Shuning uchun o'qituvchi har bir bo'g'in tuzilishining murakkabligiga qarab ish usullarini belgilab olishi zarur. Masalan, uch tovushdan tuzilgan, to'rt tovushdan tuzilgan bo'g'inlarni o'qishga o'rgatish ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda o-*lov*, *Man-non* tipidagi bo'g'inlarda ***o-lo:v***, ***Ma:n-no:n*** tarzidagi qo'shimcha chiziqdan, *bodring*, *do'st* tipidagi bo'g'inlarda ***bo:d-ri:ng***, ***to':r:t*** tarzidagi qo'shimcha chiziqlardan foydalaniladi. So'zlarni o'qishga o'rgatishda bo'lib o'qitishdan tashqari jadvallar ham yaxshi samara beradi:

i			
	a		
			ar

Umuman olganda, har bir o'qish darsida, albatta, bo'g'in tuzilishi murakkab bo'lgan so'zni o'qish mashqi o'tkazilishi lozim. Bu usul o'quvchilarda o'qish malakasining takomillashuviga yordam beradi.

O'qishga o'rgatishda so'zlarni va gaplarni to'ldirib o'qish ko'nikmalarini hosil qilish o'quvchini gap tuzishga, tez fikrlashga yo'naltiradi. O'quvchi tushirib qoldirilgan harf va so'zni rasmga qarab topadi, uning gap mazmuniga mos yoki mos emasligiga e'tibor beradi, o'rtoqlariga nisbatan tez topib, o'qituvchining olqishiga sazovor bo'lishga intiladi.

"Alifbe" darsligidagi matnlarda turli tinish belgilari ishlatilgan. O'quvchilar shularga mos ohang tanlashni, to'xtam (pauza) qilish o'rinlarini belgilab olishi zarur. Bunda ham o'qituvchining tushuntirishi (birinchi uchragan tinish belgini izohlashi) va ifodali o'qish namunasini ko'rsatishi katta ahamiyat kasb etadi. Ifodali o'qilgan matngina tushunarli tuziladi.

Har bir predmetda bo'lgani kabi o'qish darslarida ham ta'lim-tarbiya birligiga e'tibor beriladi. O'qish darslarida tarbiya o'qilgan matnning ongli o'zlashtirilishiga bog'liq. Birinchidan, o'quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini anglasagina, o'zida shunday

xislatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Ikkinchidan, yaxshi inson bo'lish uchun o'qishning zarurligini anglaydi. Shuning uchun ongli o'qishni ta'minlashda matn bilan unga ishlangan mazmunli rasmlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashtirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqatni qaratish lozim. Bunda quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Rasmni kuzating, matnda nima haqida gap boradi?*
2. *Rasmda nima tasvirlangan? Ular orasida bog'lanish bormi?*
3. *Matn mazmunini rasmga qarab so'zlab bering.*
4. *Bolalar qayerga bordi? Qizning ismi nima? Bolaning ismi-chi?*
5. *Ali, Lola nima qildi? Ular qanday lolalar terdi?*

Demak, o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, shundagina matndagi asosiy fikr, ilgari surilayotgan g'oya o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi, so'z va matnlar yod olingan taqdirda ham o'quvchiniki bo'lib qoladi.

Savod o'rgatishning birinchi kunlaridanoq o'qish ongli bo'lishi, bolalarni ongli o'qishga o'rgatish juda muhim. So'roqlar yordamida o'qilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. O'qishdan oldin o'tkazilgan tayyorlov suhbatlari ham, o'qilgan matn yuzasidan o'tkazilgan suhbat ham shu maqsadga ongli o'qishga xizmat qiladi. Sharoitga qarab, bolalarga nimanidir o'qishni talab qiladigan muammoli holatni yaratish ham zarur. Bunday holat "Alifbe"dan yoki harf terish matosidan o'qiladigan topishmoqdan foydalanib yoki muammoli savolni keltirib chiqaradigan taxminiy suhbat yordamida hosil qilinishi mumkin. Masalan, "*Qishda qushlar qaerga uchib ketadi?*" (*harf terish matosida: "Issiq o'lkalarga uchib ketadi"*). Mana shu kabi tayyorlov mashg'ulotlari o'qishning yuqori darajada ongli bo'lishini ta'minlaydi.

Ongli o'qishni ifodali o'qishdan ajratib bo'lmaydi. Ammo analitik o'qishning birinchi bosqichida ifodali o'qish mumkin emas, chunki bolalar so'zda urg'uli bo'g'inni ajrata olmaydi, tugallangan intonastiyani, so'roq ohangini, hatto, orfoepik to'g'ri o'qishni ham bilmaydi. Shuning uchun analitik o'qish bosqichida so'zni yaxlit, orfoepik qayta o'qish tavsiya qilinadi. Bunday qayta o'qish to'g'ri intonastiyaga, ifodalilikka rioya qilib o'qishga o'rgatibgina qolmay, o'qishning ongli bo'lishiga ham yordam beradi.

Savod o'rgatishning birinchi darslaridayoq o'quvchilarga tabaqalashtirib (differenstial) yondashish (bunda o'quvchilarning o'qishga tayyorgarligidagi farqlar hisobga olinadi) amalga oshiriladi.

O'qishning ongliligini va ta'sirchanligini ta'minlash uchun matn mazmunini o'quvchilarning ko'rgan-kechirganlari, taassurotlari bilan bog'lash lozim. Shunda o'quvchida o'qishga, o'rganishga qiziqish ortadi.

Ongli o'zlashtirishni amalga oshirishda lug'at ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'zlarning ma'nosi ustida to'xtalish, birinchidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan matnni tushunishga ham yordam beradi.

She'r, tezaytish, topishmoq, qo'shiq, maqol, hikmatli so'zlardan o'qitish, yod oldirish ham o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshiradi, o'qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarining uchdan ikki qismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

Yangi material o'rganiladigan **o'qish darsida** asosiy ish turlari quyidagilardir:

1. O'rganiladigan yangi tovushli so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. Bunda yangi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar rasm asosida o'zlari tuzgan gaplar ichidan oladi. Tovushni ajratishda shu so'zning chizmasi-modeliga asoslanadi. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, ularning artikulasiyasi (nutq organlarining tovush chiqarishdagi ishi) ustida mashq qilinadi.

2. Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar o'qitiladi.

3. So'zlarni avval xattaxtadan, keyin "Alifbe"dan o'qish. Harf bo'g'inlaridan harf terish kartonida so'z, so'z birikmasi, gap tuzish va ularni o'qish, so'z ma'nosi ustida ishlash.

4. Matnni o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qish, rasmning matnga bog'liqligini belgilash.

5. Nutq o'stirish: lug'atni boyitish, so'z birikmasi, gap, bog'lanishli hikoya tuzish.

6. Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushning unli yoki undosh ekanligini aniqlash, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfning ahamiyatini takrorlash va hokazo.

7. O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovush ajratiladi, yangi harf bilan tanishtirish mashqidan tashqari barcha ish turlaridan foydalaniladi, shuningdek, qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlanadi; matnni o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalar bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit doskasi, sirli mato, rasmlar va boshq.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovush va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, tarqatma materialdan ham foydalaniladi.

8. Birinchi uchragan so'zlar bilan ishlash: ochiq bo'g'inda dastlab undosh, keyin esa unli o'qiladi, yopiq bo'g'inda esa unli bilan tugagan ochiq bo'g'inni o'qib, keyingi undosh o'qiladi va so'zni yaxlit o'qishga o'rgatiladi. Yangi so'z urg'usi qo'yilgan holda beriladi, bu uni o'qishga, bo'g'inlab o'qishdek sintetik o'qishga (so'zni butunligicha o'qishga) yordam beradi. Bunda yangi so'zni xattaxtda katta bosma harflar bilan yozish, o'quvchilarga o'qitish tavsiya qilinadi. So'z shivirlash bilan o'qiladi, kesma harf bo'g'in bilan yoziladi.

9. Sujetli (matnning asosiy mazmunini aks ettiradigan) rasmga qarab o'qituvchi yordamida, uning yo'llovchi savollari asosida hikoya tuzish, undan gapni ajratish va analiz qilish.

Yangi bo'g'in, so'z tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli mato kabilarning va yangi so'zni xattaxtda va daftarda "yasash"ning ahamiyati juda katta. O'qish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik ko'p bo'lsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, o'qish shunchalik ongli, qiziqarli bo'ladi, malaka puxta shakllantiriladi.

Bola endigina o'qiy boshlagan bosqichda ularni qatorni yo'qotmaslikka, shuningdek, so'zdagi keyingi harfni, keyingi so'zni yo'qotmaslikka o'rgatish juda muhimdir. Bu vazifani savod o'rgatishning boshlang'ich bosqichida xatcho'p (*o'qiyotgan betni belgilab qo'yish uchun kitob ichiga solib qo'yiladigan qog'oz yoki lentacha*) va tayoqcha bajaradi. O'qilayotgan qatorni kuzatib borish ko'nikmasiga sinf o'quvchilaridan o'rtog'ining xatosini to'g'rilashni talab qilish yo'li bilan ham erishiladi. O'quvchilar bu talabni qiziqib bajaradi, shu yo'l bilan ularning darsga, o'qishga e'tibori jalb etiladi.

Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ongli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

2.4. Savod o'rgatishning mashq turlari

1. Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, diksiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlanadi, logopedik ishlar olib boriladi. Tovush ustida ishlash bilan ayniqsa, kesma harflardan so'z tuzish kabi sintez qilish usullarida birlashib ketadi; tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalarini shakllantirish uchun ham, imlo tomonidan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

S. P. Redozubov tovushni analiz va sintez qilish usullarini to'liq ishlab chiqqan. Shulardan o'zbek tilida savod o'rgatishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

A. Analiz;

1. Nutq (gap)dan so'zni ajratish; so'zni aniq talaffuz qilish; bo'g'inlarga bo'lish va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish urg'uli bo'g'inni ajratish va uni boshqa bo'g'inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o'qish, maxsus tovushni ajratgan holda so'zni bo'ginlab o'qish (aaaa-na, noon, iiii. Sssa-na, yyyo'l, ki-yyyik, iiish)

2. Shu darsda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. Yangi tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor:

a) so'zdan tovushni uzun talaffuz qilib ajratish: aaa-na, looo-la, iiin, booo-la;

b) undosh tovushni yopiq bo'g'indan ajratish: Usss-mon, O-limmm, O-minnn.

v) sirg'aluvchi undoshni ochiq bo'g'indan ajratish: sssa-na, to-yyyi, zzzi-rak;

g) bo'g'in hosil qilgan bir unlini ajratish: o-na, u-num, o'-tin, yo-rur, o-ta, yu-tuq, u-zuk;

d) o'rganilgan tovushni so'z boshida kelgan so'zlardan ajratish (so'zni oq'ituvchi aytadi, birinchi tovushni esa o'quvchi aytadi): nok,tok, lola,...;

e) rasm nomini ifodalovchi so'zni aytish: o'qituvchi nokning rasmini ko'rsatib no deydi, o'quvchilar k tovushini o'zi o'qiydila nok.

Asosan, darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so'ng, shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan

va ana shu talaffuz qilinadigan soʻzlar tanlanib, oʻquvchilarga talaffuz qildiriladi: k tovushi uchun: kuz, tik, tok.

O tovushi: olma, osh, O-mon;

D tovushi: dor, Odil (soʻz oxirida jarangsizlashadigan ozod, obod kabi soʻzlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. Soʻzdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, boʻgʻinlarni sanash: Olma – ol-ma - o-l-m-a; toʻrtta tovush, toʻrtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki boʻgʻin Bu usuldan oqʻuv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshli soʻzlarni taqqoslash: dil-til, oldin-oltin, tor-tosh, moy-choy-loy-boy-soy-toy kabi.

Savod oʻrgatishda analiz, sintez bir-biridan ajratilmaydi, chunki analiz oʻqish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa koʻproq oʻqish malakasini shakllantiradi.

B. Sintez:

1. Tovush tomonidan analiz qilingan soʻzni yoki boʻgʻinni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu soʻz yoki boʻgʻinni oʻqish.

2. Oʻrganilgan undosh bilan (na, no, la, lo, ni, li, bi, si, ma, mo, mi, ta, to, ti, dl, do, so, sa, ...) boʻgʻin jadvalini tuzish; boʻgʻin jadvalini kitobdan yoki matndan oʻqish; kesma harflardan boʻgʻin jadvalini tuzish.

3. Bola-lola-tola, boy-toy-soy-loy, baxt-taxt, ona-ota, mosh-bosh kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki ona-ota, ukki-ikki, osh-ish kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan soʻzlarni oʻqish (bunday soʻzlarni oʻquvchilarning oʻzi topib oʻqishi mumkin).

4. Soʻzning boshiga yoki oxiriga bir harf qoʻshib yangi soʻz hosil qilib oʻqish; ola-lola, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, loy; oʻrok-soʻroq; ol—xol, sol; sava-savat, yelka-yelkan; son-oston; ayiq -qayiq,- oʻlka-yoʻlka; olti-oltin; oldi-oldin.

5. Soʻz oʻrtasiga harf qoʻshib, yangi soʻz hosil qilib oʻqing; koʻmak-koʻlmak, zirak-ziyrak, tana-tashna, osha-oshna.

b. Boʻgʻinlarni almashtirib yangi soʻz hosil qiling va oʻqing Gulnor —Norgul.

7. Tovushlarning oʻrnini almashtirib yangi soʻzni hosil qilish va oʻqish: somon-osmon, tilak-kalit, quy-yuq

8. Tovushni yoki bo'g'inni tushirib qoldirib yangi so'z hosil qilish va o'qish: anor-nor, gulnor-gul, yelkan-yelka, bog'la-bog'.

Bo'g'in qo'shib yangi so'z hosil qilish va o'qish: bog'-bog'cha, bog'bon, gul-gulzor, dor-dorboz.

Sintetik ishlarning bu usullari tovush ustida ishlashni harf ustida ishlash bilan birga qo'shib olib borishni talab qiladi. Bu ish usullari qiziqarli bo'lib, darsda yarim o'yin holatini vujudga keltirishga imkon beradi.

Xulosa qilganda faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib bo'lmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi rol o'ynaydi. So'zni analiz qilish bilan o'quvchi so'zni leksik ma'noga ega bo'lgan bir butun sifatida anglaydi, bu sintezdir; so'z sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir.

Umuman, savod o'rgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar sistemasi bolaning aktiv fikrlashini ta'minlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina o'quvchilarning bilish mustaqilligini ta'minlaydi, muammoli vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni o'stiradi.

Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni yengillashtiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma bo'g'inlar va harf terish polotnosi, shuningdek, harf yoki bo'g'in abak, kadoskopdan foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon (yoki lingofon) xizmat qiladi.

v) tovushlar artikulyatsiyasi, diksiya ustida ishlash.

Analiz-sintez ishlari sistemasida tovushning o'zini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birikmasini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holatga keltirish (sintez) muhim o'rin tutadi. Masalan: u tovushning analizini olsak: til tanglayga tomon baland ko'tariladi, tanglay bilan til orasida torgina bo'shliq qoladi, lablar bir - biriga yaqinlashib yumaloqlashadi, ovoz hosil bo'ladi; r tovushining sintezi; og'iz ozroq ochiq tishlar orasida bo'shliq bo'ladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga

tomon baland ko'tarilgan holatda; ovoz eshitiladi, o'tayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi.

Sinfda barcha tovushning artikulyatsiyasi (hosil bo'lishi)ni ko'rsatib bo'lmaydi. Masalan: qorishiq (ch, j), chuqur til orqa (q, g', x), bo'g'iz tovushi (h,) artikulyatsiyasini ko'rsatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil bo'lishini tushuntirish uchun o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib ko'rsatadi, so'ngra o'quvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan ma'qul.

Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, sof, tiniq, jarangdor bo'lishiga erishishdir. Bu savod o'rgatish uchun tez, ifodali o'qish, orfoepik va orfografik malakani, xushovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muhimdir. Yaxshi diksiya tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq, shuning uchun diksiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning elastikligini o'stirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlash mashqlariga misollar:

1. Baland talaffuzni mashq qilish: Masalan. Sara-shira sara-shira so'zlarini ovozni qichqiriqqacha balandlata borib, so'ngra ovozni to shivirlashgacha pastlatib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. Shu sara-shira so'zlarini sekin talaffuz qilib, tempni asta tezlashtira borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar nuqson bilan talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni mashq qilish. Buning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Masalan, G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi.

Bolalarni so'zlayotganda to'g'ri nafas olishga, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish zarur. Ba'zi tortinchoq bolalar tovushni talaffuz qilishga uyaladi. Bunday vaqtda tovushni, so'zni xor bilan talaffuz qildirish, xor bilan o'qitish, tez aytishlarni xor bilan aytirish foydalidir.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish.

Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan savod o'rgatish ham, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari,

predmet darslar, rasm yuzasidan suhbat va boshqalar bilan bogʻlanadi. Bu davrda oʻquvchilar nutqini oʻstirishning vazifalari:

- 1) bolalar nutqidagi kamchiliklarni toʻgʻrilash;
- 2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bogʻliq holda lugʻatini boyitish;
- 3) oʻquvchilar nutqidagi ayrim soʻzlarning maʼnosiga aniqlik kiritish;
- 4) gap va uch-toʻrt gapli kichik hikoyacha (bogʻlanishli nutq)ni ogʻzaki turli tuzish koʻnikmasini oʻstirishdan iborat. Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida soʻzni ongli ishlatishga; ikkinchidan, turli tipdagi sodda yigʻiq gap (Bolalar yuguryapti), sodda yoyiq gap (Lola magazinga bordi), uyushiq boʻlakli gap, qoʻshma gap (Oʻgʻil bolalar qushlarga in yasayapti, qizlar don beriyapti) tuzadi. Ular bu koʻnikmalarni amaliy - mashqlar yordamida egallaydi.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiatni, kuzatishlari nutq oʻstirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Narsalar, uy - roʻzgʻor asboblari, oʻsimliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu boʻlib xizmat qiladi. Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi.

Birinchi sinf oʻquvchilari nutqini oʻstirishda bolalarning oʻyin va ertaklari, rasm koʻrish va Bu nima? Bu kim? Bu qanday buyum? Kim nima qilyapti? kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod oʻrgatish davrida nutq oʻstirishga oid ish turlariga atrofdagi jonli narsalarning nomini, ularning belgilarini aytish, narsalarni maʼlum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi.

Masalan, oʻqituvchining topshirigʻiga muvofiq, maʼlum bir mavzuda (kuz, mevali bogʻ, sila, sinf, maktab haqida) ikki soʻzdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yirik gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. Oʻrgangan harflaridan soʻzlar va kichik gaplar tuzib yozadilar. Oʻqish darslarida rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, oʻqituvchi savoliga toʻliq javob berishga oʻrganadilar. Alifbedagi rangli chiroyli rasmlar tevarakatrofdagi narsa va hodisalar, hayvon va oʻsimliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

1. Savod oʻrgatish davrida grammatik-orfografik propedevtika.

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy asosda o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga mavzu tushuntirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi.

Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma ishlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadi.

Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar Ali, Omon, Olim, Naima kabi juda ko'p ismlarni o'qiydi va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradi.

Bu bilan ular o'quv yilining ikkinchi yarmida o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozilishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadi. Til-dil, olti-oldi kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, son-sana, gul-gulchi-guldon-gulzor, bog'-bog'bon-bog'cha kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish esa bolalarni asosdosh so'zlar mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Mashqlar tizimi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo dasturining bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, til qoidalarini, so'zni, uning tarkibi va yasalishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy umumlashmalarni o'zlashtiradi, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

2.5. Savod o'rgatish davrida boshlang'ich yozuvga o'rgatish

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladi. Dasturga muvofiq o'quvchilar yozuvdan quyidagi malakalarni egallashi lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni to'g'ri qo'yish, chiziqlarni chamalash, yozayotganda ruchkadan to'g'ri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish

2. Ish daftari yoki "Alifbe" asosida o'zbek alifbosidagi barcha katta va kichik harflarni yozish, shuningdek, harflarni so'zda bir-biriga bog'lab yoza olish: bosma matnni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan soʻz va ikki-uch soʻzli gaplarni oʻqituvchi yordamida yozish.

4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan soʻzlarni koʻchirib yozish va eshitib yozish: yozganlarini matnga qarab, shuningdek, izohlab oʻqish bilan tekshirish.

5. Ogʻzaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish.

Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyiliga muvofiq, oʻqish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishga oʻqishga oʻrgatishda tarkib asos qilib olinadi, yaʼni oʻqish darsida oʻquvchilar harfni oʻzlashtiradi, matnni oʻqiydi, yozuv darsida esa shu harfli soʻzni yozadi.

Yozuvga oʻrgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har qanday malaka ham taʼlim berish, koʻnikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qoʻl-harakat malakasidir, bu harakat birinchi qarashda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning oʻzlashtirilgan birligi boʻlgan tovush grafik belgilarga, yaʼni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning toʻgʻri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imloviy qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, oʻz fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetsa, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va toʻgʻri shakllanadi. Savod oʻrgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadi.

Yozuv malakasi oʻqish malakasi bilan uzviy bogʻliqdir. Bola yomon oʻqisa, yozuvni egallashi ham qiyin boʻladi, chunki boʻgʻinlab oʻqish malakasidan soʻng boʻgʻinlab yozish malakasi shakllanadi.

Yozish va oʻqish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda oʻz fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy taʼsir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to‘g‘ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzunlikni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va usti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, bo‘g‘inni yozish, harflarni to‘g‘ri qo‘shib yozish malakasini hosil qilish uchun so‘z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad harflarni bosmasdan, bir tekisda, elementlarga ajratmay bog‘lab, tez, bir maromda yozish, so‘zlarni qatorga to‘g‘ri joylashtirishdir.

Shuni ta’kidlash kerakki, savod o‘rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko‘z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba’zan harf shaklini havoda “chizadi”, harf namunasini ko‘chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o‘zicha sekin gapiradi; o‘qituvchi o‘quvchi yoniga o‘tirib, ruchkani to‘g‘ri ushlatadi va uning qo‘li bilan harfni yozishni ko‘rsatadi yoki o‘zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o‘rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so‘zni yozishi mumkin.

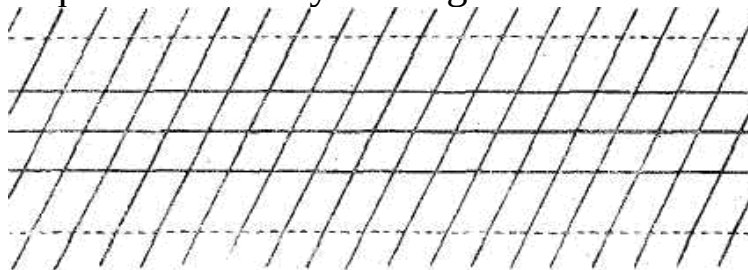
O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993-yil 2 -sentabrda “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi. 1995 - yil 6 - mayda bu qonunga o‘zgartirishlar kiritildi. Bu alifbo, birinchidan, og‘zaki talaffuz bilan yozma nutq mosligini ta’minlaydi, ikkinchidan, jahon xalqlarining 30 foizdan ortig‘i mana shu yozuvdan foydalanadi. Bu esa xalqaro aloqa-aralashuvni birmuncha yengillashtiradi.

Lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosidagi harflar ham bosmasdan, ortiqcha jimjimasiz, qo‘l uzmasdan bog‘lab yoziladi. Shuning uchun yozuvga o‘rgatish metodikasida harflarni qo‘shishga alohida ahamiyat beriladi. O‘quvchilar barcha harflarni bir-biriga qo‘shish yo‘lini bilishi lozim.

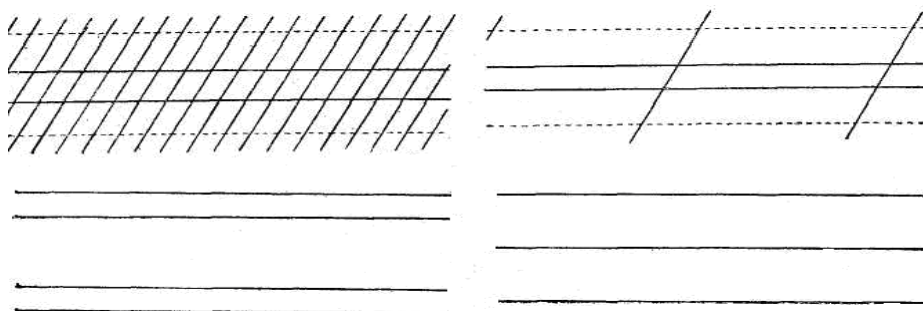
Yozuvga o‘rgatishning tashkiliy va gigiyenik shartlari. Maktabda asosiy yozuv quroli sharikli ruchka bo‘lib, xattaxtaga yozishda bo‘rdan foydalaniladi.

Savod o‘rgatish davrida bolalarni yozuvga o‘rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftarlardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz

silliqliq qog‘oz ishlatilgan bo‘lsa, keyin quyruq yotiq chiziqlar bilan kesilgan uch chiziqli daftardan foydalanilgan:



Bunday daftarda yozuvga o‘rgatilgan boladan boshlang‘ich sinflarni bitirguncha besh xil daftarga yozishni o‘rganish talab etiladi:



Hozirgi vaqtda yozuvga o‘rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Xattaxta ham shunga mos bo‘lishi talab qilinadi; 2-sinfdan, ba‘zan birinchi sinfda o‘quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o‘tiladi.

Daftar tutishda bolalarni hoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, harflarni bir xil hajmda yozishga, sarlavhani aniq va to‘g‘ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmaslikka o‘rgatib borish ularda saranjom-sarishtalikni tarbiyalaydi. Yozuv darsida o‘quvchilar “Yozuv daftari” bilan ishlaydilar. Sinfda o‘rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo‘lishi kerak.

O‘qituvchi yozish vaqtida 65° qiyalikda yozishni, buning uchun daftar parta ustiga 25° qiyalikda qo‘yilishini ta’kidlab turadi.

Yozuv daftarida o‘quvchilar “Alifbe”da o‘rganilgan harfni yozma shakllantiradi. Suhbat uchun daftarning yuqori qismida narsa rasmi yoki biror mazmunli rasm keltirilishi, ayrim narsa nomlarini ifodalovchi so‘z chizmasi katakchalarga ajratib berilishi, gap nusxalarining keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Ba’zi o‘rinlarda o‘quvchilar berilgan gap yoki so‘z chizmasini o‘zlari mustaqil tasvirlaydi.

Narsa rasmi berilgan o‘rinlarda shu narsa nomi so‘z bo‘g‘in-tovush jihatdan tahlil qilinadi, so‘zdagi tovushlar soni suhbat yo‘li bilan aniqlanadi va katakchalarda ranglar bilan belgilanadi.

Mazmunli rasm asosida gap chizmasiga mos gap tuziladi, keyin o‘sha gapning tahlili ustida ish olib boriladi.

Harflarning yozma shakli ularning bosma shakli bilan taqqoslash orqali tanishtiriladi.

Yozuv daftarida turli belgilar qo‘llangan. Ular shu belgi bilan uchragan o‘rinlarda tanishtirib boriladi.

Yozuvga o‘rgatishda o‘quvchilarning ko‘ruv, eshituv, qo‘l harakati sezgilarini ishga solish lozim. Shunda yozuv quruq yozuv bo‘lmay, ongli yozuvga aylanadi.

Yozuvga o‘rgatishda orfografik elementlar. Orfografiya yunoncha so‘z bo‘lib, “to‘g‘ri yozuv” degan ma‘noni bildiradi. Orfografiya (imlo) adabiy tilning yozma shakli bilan bog‘liq bo‘lib, to‘g‘ri yozish haqidagi qoidalar yig‘indisidir. Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til me‘yorlari asosida yozma ifodalab bo‘lmaydi. O‘quvchilarning imloviy savodxonligi ustida ishlash tilning aniqligi, fikrni to‘g‘ri ifodalash, kishilar bilan o‘zaro xatosiz muomala qilish uchun g‘amxo‘rlik demakdir. Savod o‘rgatish davrida bolalarda grafik malakani shakllantirish bilan birga imloga oid malaka ham shakllantiriladi.

Savod o‘rgatish davrida o‘quvchilar quyidagilarni amaliy tarzda o‘rganadi:

a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so‘zlarda tovush bilan harfning mosligini;

b) so‘zlarni alohida yozishni, ya‘ni yozuv vositasida so‘zni ma‘no birligi sifatida ajratishni;

v) so‘zning satrga sig‘may qolgan qismini keyingi qatorga bo‘g‘inlab ko‘chirib yozishni (bunda bo‘g‘in hosil qilgan bir unli harfni qatorga ko‘chirib yozib bo‘lmasligini);

g) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qo‘yilgan nomlarda bosh harf ishlatilishini.

Savod o‘rgatish davrida o‘quvchilarda o‘z-o‘zini tekshirishga oid malaka shakllantiriladi: ular yozganlarini namuna bilan solishtiradi, yo‘l qo‘ygan xatolarini topadilar, ularni izohlashga o‘rganadi. Shu davrdanoq ko‘chirib yozish, diktant va ijodiy yozuv (insho)lardan foydalaniladi.

Gap va soʻzlarni yozishdan oldingi tayyorgarlik ishlari, muntazam oʻtkazib boriladigan oʻz-oʻzini tekshirish mashqlari, oʻqilgan matnning imlosini kuzatish oʻquvchilarda yuqori savodxonlik garovi boʻlgan orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, ularni yuqori sinflarda oʻrganiladigan imlo qoidalarini puxta oʻzlashtirishga tayyorlaydi.

Yozuv darslarida oʻquvchilar nutqini oʻstirish. Yozuv darslarida ham oʻquvchilar nutqini oʻstirish, fikrlashga oʻrgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Yozuvga oʻrgatishning dastlabki kunlaridanoq bolalarning oʻz fikrini yozma ifodalashi muhim ekanligini, u kishilarning aloqaga kirishuvida muhim vositaligini tushunishiga erishish lozim. Buning uchun oʻquvchilar yozadigan birinchi soʻz ularning jonli nutqidan yoki oʻzlari tuzgan gapdan olinishi kerak. Bu jarayonda koʻchirib yozish va diktant ijodiy yozuvdan soʻng oʻtkaziladi. Bu yozma mashq turlarining ongli bajarilishini, oʻquvchilarning bilish faolligini taʼminlaydi. Masalan, bolalar oʻqish darsida “Alifbe”da berilgan rasmga qarab gap yoki hikoya tuzadi, yozuv darsida esa oʻsha gap yoki hikoyadagi maʼlum bir soʻzni yozadi. Bu ular uchun ijodiy yozuv - inshodir. Keyinchalik oʻquvchilar alohida soʻz yozishdan kichik-kichik gaplarni yozishga oʻtadi.

Oʻquvchilar gap yoki hikoyani ogʻzaki ravishda erkin tuza oladi, lekin yozish uchun oʻrganilmagan harf boʻlmagan soʻzni tanlashda qiynaladi. Bu jarayonda oʻqituvchi yordam berishi va yozuvni kuzatib borishi lozim.

Ijodiy yozuv mashqini doimo izchil ravishda oʻtkazib, asta-sekin murakkablashtirib borish kerak. Bunday mashqlar oʻquvchilarni insho va bayon yozishga tayyorlaydi, oʻz fikrlarini mustaqil ravishda yozma bayon qilishga oʻrgatadi.

Yozuv darslarida yuqoridagi kabi mashqlar oʻquvchilarning yozma nutqini ogʻzaki nutqi bilan bogʻliq holda oʻstirishni taʼminlaydi.

Savod oʻrgatish davrida oʻqish va yozuv darslari. Oʻqish va yozuv darslariga qoʻyiladigan talablar. Dars taʼlimning asosiy shakli hisoblanadi. Analitik-sintetik tovush metodi asosida olib boriladigan savod oʻrgatish darslari xilma-xil boʻlishi, oʻquvchilarni zeriktirmasligi va charchatib qoʻymasligi kerak.

Savod o'rgatish davridagi o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud:

1. Umumdidaktik talablar:

a) har bir darsning tarbiyaviy maqsadi bo'lib, unda bironta axloqiy sifat rivojlantirilishi lozim;

b) darsning ta'limiy maqsadi, ya'ni o'quvchilar darsda qanday yangilikni bilishi, nimani o'rganishi, qanday ko'nikma va malakalar o'stirilishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va faolligining qanday bo'lishi aniq belgilab olinishi kerak;

d) darsning izchilligi va istiqboli, uning oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi aniq belgilab olinishi zarur;

e) o'tiladigan materialning xarakteri va ta'lim maqsadidan kelib chiqib dars uchun xilma-xil va qiziqarli metodik usullar va vositalar tanlanishi lozim;

f) dars davomida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish, ishni barcha o'quvchilarning imkoniyati, bilimi, ko'nikma va malakasi hamda fikrlash faoliyatini hisobga olgan holda uyushtirish kerak;

g) o'quvchilarni aqliy mehnat (o'qish) usullariga o'rgatish, ularda maktabda o'qish uchun kerakli ko'nikmalarni hosil qilish zarur;

h) beriladigan material ilmiy, o'quvchilar yoshiga mos va muvofiq bo'lsin va hok.

2. Maxsus metodik talablar:

a) o'quvchilar nutqi uchun qayg'urish, darsda adabiy til nuqtayi nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq nutqqa erishish lozim;

b) o'qish darsida ham, yozuv darsida ham o'quvchilar nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, gap tuzish va uni tahlil qilishga, og'zaki hikoyalash va shu kabi ish turlariga alohida ahamiyat qaratish kerak;

d) maktab va sinf devorlariga osilgan, xattaxtaga yozilgan har qanday yozuv mazmunan va imlo jihatdan savodli bo'lishi zarur;

e) darsda nutq madaniyati hukmron bo'lishi, o'qituvchi va o'quvchilar adabiy tilda so'zlashishlari kerak;

f) o'qish va yozuv ko'nikma-malakalarini shakllantirish mashqlari darsda yetakchi o'rinni egallab, taxminan, darsning uchdan ikki qismiga to'g'ri kelishi lozim;

g) har bir o'qish va yozuv darsida "Alifbe"dagi matnlar bilan bir qatorda Q. Muhammadiy, P. Mo'min, Z. Diyor, A. Obidjon kabi

sevimli bolalar shoiri va yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlab olinishi va sinfda o'qish, sinfdan tashqari o'qish hamda o'qib berilgan matnni eshitish bilan bog'lanishi zarur.

h) o'qish va yozuv darslari bir-biri bilan uzviy bog'lanishi, ya'ni o'qish darsi o'quvchilarni yozuv darsiga tayyorlashi, yozuv darsi oldingi o'qish darsining davomi sifatida xizmat qilishi kerak va hok.

O'qish va yozuv darslarining turlari. Savod o'rgatish jarayonidagi darslar quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi:

1. Ta'limning predmetiga ko'ra:

a) "Alifbe" darsligi asosidagi o'qish darslari;

b) "Yozuv daftari" asosidagi yozuv darslari.

2. Ta'limning davri va bosqichlariga ko'ra:

a) "Alifbe" gacha bo'lgan davrdagi darslar;

b) "Alifbe"ni o'rganish jarayonidagi darslar.

3. Darsda yangi mavzu o'tilishi va o'tilmasligiga ko'ra:

a) yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darslari;

b) yangi harfni yozish darslari;

v) yangi tovush-harf o'rganilmaydigan darslar.

Bulardan tashqari, umumlashtiruvchi va takrorlash darslari hamda savod o'rgatish davrining oxirida "Alifbe" bayrami o'tkaziladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilimi dars jarayonida barcha ishlarga bog'lab aniqlanadi, bog'lanishli nutqni o'stirish ham o'qish va yozuv darslariga uzviy bog'lanib ketadi. O'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishlariga rahbarlik qilishlariga haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi.

Savod o'rgatish darslarida ish turlarini almashtirib turish, vaqti-vaqti bilan dam olish daqiqalari o'tkazish zarur. Bu o'quvchilar toliqishining oldini oladi.

Darslar tizimi deyilganda o'quv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlangan, darslarning mantiqiyliigi va istiqboli bir-biri bog'langan, dars turlari va unda o'qituvchi bilan o'quvchilar foydalanadigan asosiy metodik vositalar xilma-xil bo'lgan izchillik nazarda tutiladi.

Savod o'rgatish davri uchun darslar tizimi o'quv jarayoni bosqichlari asosida o'qish va yozuv darslari muayyan guruhini ajratishni ko'zda tutadi. Amaldagi "Alifbe" darsligi va unga yozilgan qo'llanmalarga asosan savod o'rgatishga jami 4 oy (shundan tayyorgarlik davriga 8 dars (ikki hafta), asosiy davrga qolgan vaqt)

ajratiladi. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar qurilishida ichki mantiqiylik bo'lib, har bir darsda yangi tovush va harf o'rganiladigan dars bilan yangi mavzu o'rganilmaydigan darsni navbatlashtirish, imlo va so'zning bo'g'in tuzilishi haqida ma'lumot berish, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish kabi talablarga rioya qilinadi. Darslar umumlashtirish-takrorlash darsi bilan yakunlanadi.

Savod o'rgatish davridagi darslarda ham interfaol usullar qo'llaniladigan darslardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

“Alifbe” darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillari. “Alifbe” birinchi o'quv kitobi bo'lib, uni ishlab chiqishda didaktikaning umumiy mezonlariga hamda “Alifbe” darsligi tuzilishining xususiy mezonlariga asoslaniladi:

- g'oyaviylik;
- bayonning ilmiyligi, tushunarlilik;
- ko'rgazmalilik;
- onglilik;
- o'quv materialining hayot bilan bevosita aloqadorligi;
- bolalar yoshi va dunyoqarashi, o'ziga xos ruhiy xususiyatlarining hisobga olinishi¹.

“Alifbe” darsligi, asosan, quyidagi ilmiy-pedagogik tamoyillar asosida tuziladi:

1. “Alifbe” materiali bolalarda ongli, to'g'ri, ravon o'qish va to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi kerak.
2. O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga, ularning tafakkuri va nutqini o'stirishi lozim.
3. “Alifbe” tuzilishida tovush-harflarning tez va ko'p ishlatilishi tamoyilidan foydalanish kerak.
4. “Alifbe”dagi harflarni joylashtirishga va ular qatnashgan so'zlarni tanlashga alohida e'tibor qaratish lozim.
5. “Alifbe”dagi materiallarning hajmi savod o'rgatishga ajratilgan vaqtga mos bo'lishi zarur.
6. “Alifbe”ning harfi, terilishi, qog'ozi, rasmlarining bo'yoqlari gigiyenik talablarga javob berishi lozim.

¹ Р. Сафарова ва бошқ. Савод ўргатиш дарслари (Алифбени ўқитиш бўйича методик қўлланма). — Т.: Маънавият, 2003. 3-бет.

7. “Alifbe”ning tashqi ko‘rinishi chiroyli, bolalar diqqatini o‘ziga tortadigan bo‘lishi kerak va hokazo.

“Alifbe”ga qo‘yilgan barcha talab va tamoyillarni faqat “Alifbe” darsligini tuzuvchilar emas, balki u bilan ishlaydigan o‘qituvchilar ham bilishi zarur. O‘qituvchi, avvalo, “Alifbe”ning mazmunini, tuzilishini yaxshi bilib olib, undagi materialdan pedagogik jarayonni tashkil etish (alohida bir dars rejasini tuzish, darslar tizimini belgilash, “Alifbe” materialiga qo‘shimcha material tanlash, ba’zi materiallarni qayta ko‘rib chiqish)da foydalanadi. Shundagina o‘qituvchi kitobga ijodiy yondashib, undan metodika talablari va o‘zining pedagogik tajribasidan kelib chiqib foydalangan bo‘ladi.

1-KEYS: Savod o‘rgatish davrida o‘qishga o‘rgatishdagi muammolar

Kirish. Birinchi sinflarda tovushlarni o‘rgatish. Tovushni harfga, harfni tovushga aylantirish deb aqliy faoliyat amalga oshiriladi yoki tovushni harfga, harfni tovushga «tarjima qilish» deb tushunmoq lozim. O‘qitishning bu usuli tahlil-tarkib tovush metodi asosida amalga oshiriladi.

Tahlil-tarkib tovush metodi deganda nutqdan gapni, gapdan so‘zni, so‘zdan bo‘g‘inni, ajratish bo‘g‘indan so‘z, so‘zdan gap, gapdan nutq tuzish anglashiladi. Bu metod S. P. Redozubov tomonidan mukammal ishlangan. Bu usul o‘zbek olimlaridan K. Abdullayeva, K. Qosimova, Y. Abdullayevlar tomonidan yoritilgan.

Aynan ana shu masalalarni chuqur o‘rganish “Keys stadi”ga asoslangan o‘qitish texnologiyasining asosiy maqsadi hisoblanadi. Ushbu texnologiya amaliy vaziyatlarni hal etish jarayonida o‘rganilgan o‘quv mavzusi bo‘yicha bilimlarni mustahkamlashga, muammolarni tahlil qilish va qarorlarni yakka tartibda yoki guruhlarda qabul qilish ko‘nikmalarini egallashga, ijodiy va o‘rganish qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash, nutq va muhit sharoitlariga moslashish qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda qarorlarni mustaqil qabul qilishga va o‘z-o‘zini nazorat qilishga yordam beradi.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo‘yicha haqida bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o‘zlashtirilgan mavzu bo‘yicha bilimlarni mustahkamlash;

- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhiy tahlilida bilim va ko'nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash;
- o'quv axborotlarini o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish.

Diksiya turlari.

1- vaziyat

Ularning ohangdorligini ta'minlashda «solfedjio»ga bog'lash mumkin: do, re, mi, fa, sol, lya, si - a, o, o', u, e, i, a, i, u, u, a. S, sh, ishtirok etgan so'zlarni takror talaffuz qilish sira, shira.

Sekindan tezlatish.

Tez aytishdan foydalanish: Olimdan olma oldingmi? G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi.

Xor bilan o'qitish, sanash ohangi bilan o'qish: Bir-ga, ikki-ni, bir-ga, ikki-ni, uch-ga.

Nutq o'stirish usullari.

1- vaziyat.

1. Bolalar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash.
2. Lug'atini boyitish.
3. So'z ma'nolarini izohlash.
4. Yig'iq gapni yoyiq gapga, sodda gapni qo'shma gapga aylantirish.
5. Yaqin ma'noli so'z tanlash (sinonim topish).
6. Rasmga qarab kichik hikoya tuzish.
7. Logoped yordamida tashkil.

Amaliy vaziyatni bosqichma - bosqich tahlil qilish va hal etish bo'yicha talabalarga usuliy ko'rsatmalar

Talabalarga yo'riqnoma

Ish bosqichlari	Maslahatlar va tavsiyanomalar
1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish	Avvalo keys bilan tanishing. Mavzu haqida tushuncha hosil qilish uchun bor bo'lgan butun axborotni diqqat bilan o'qib chiqish lozim. O'qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.
2. Berilgan	Ma'lumotlarni yana bir marotaba diqqat bilan o'qib

vaziyat bilan tanishish	chiqing. Siz uchun muhim bo‘lgan satrlarni belgilang. Bir abzatsdan ikkinchi abzasga o‘tishdan oldin, uni – ikki-uch marotaba o‘qib mazmuniga kirib boramiz. Keysdagi muhim fikrlarni qalam yordamida ostini chizib qo‘ying. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatingizni jalb qiling.
3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish	Asosiy muammo va kichik muammolarga diqqatingizni jalb qiling. Asosiy muammo: Asosiy davrning yakunlovchi qismi, uning vazifalari. Quyidagi savollarga javob berishga harakat qiling. 1. Boshlang‘ich sinflarda ona tilini o‘rganish usullari bilan shug‘ullangan olimlardan kimlarni bilasiz? 2. Bo‘g‘inlab o‘qishda qanday bo‘g‘in turlaridan foydalaniladi? 3. Ochiq va yopiq bo‘g‘inlar jadvali qanday tuziladi? 4. Jadvaldan qanday usullar orqali foydalaniladi? 5. Savod o‘rgatish davrida matn ustida mustaqil ish qanday tashkil qilinadi? 6. Diksiya turlarini ayting. 7. Nutq o‘stirish usullarini ayting. Asosiy muammo nimaga qaratilganini aniqlang. Muammoning asosiy mazmunini ajratib oling. Muammoli vaziyatni tahlil qilish – obyektning holatini aniqlang, asosiy qirralariga e’tibor qarating, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qiling.
4. Muammoli vaziyatni yechish usul va vositalarini tanlash hamda asoslash	Ushbu vaziyatdan chiqib ketish harakatlarni izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan “Muammoli vaziyat T-jadval”ini to‘ldirishga kirishing. Muammoni yechish uchun barcha vaziyatlarni ko‘rib chiqing, muqobil vaziyatni yarating. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab oling, muammoning aniq yechimini toping. Jadvalni

	to'ldiring. Keys bilan ishlash natijalarini yozma shaklda ilova eting
--	---

“Muammoli vaziyat” jadvali

Yangi tovushni talaffuz qilish	Harf kassasida ishlash	Undoshlarni almashtirish orqali yangi soʻz yasash	Boʻgʻinlar jadvali tuzish
--------------------------------	------------------------	---	---------------------------

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Analitik-sintetik tovush metodiga kim asos solgan?
2. Savod oʻrgatish jarayonida bola tarbiyasi ustida qanday ishlanadi?
3. „Alifbe“ darsligi materiallari mavzusini oʻrganib chiqing, oʻquvchi shaxsini tarbiyalash ustida qilinishi mumkin boʻlgan ish turlarini belgilang.
4. Savod oʻrgatish jarayonida qaysi mashqlardan foydalaniladi?
5. Analiz mashqlarining turlarini ayting. Ulardan qaysi oʻrinlarda foydalaniladi?
6. Savod oʻrgatish jarayonida tovushlarning toʻgʻri va ravon talaffuzi ustida qanday ishlanadi?
7. Diksiya ustida ishlash mashqlariga nimalar kiradi?
8. Savod oʻrgatish jarayonida oʻquvchilar nutqini oʻstirishda qanday manbalardan foydalaniladi?
9. Savod oʻrgatish jarayonida oʻquvchilar nutqini oʻstiruvchi vazifalariga nimalar kiradi?
10. Savod oʻrgatish davrida nutq oʻstirishga oid ish turlari nimalardan iborat?
11. Yozuvning inson hayotidagi ahamiyatini ayting.
12. Yozuv darslarida oʻquvchilarga qanday imloviy bilimlar beriladi?

3-MODUL. HUSNIXATGA O'RGATISH METODIKASI

3-MAVZU: HUSNIXATGA O'RGATISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI, AHAMIYATI

Tayanch soʻzlar: *Yozuv tarixi, analiz mashqlari, sintez mashqlari, fikr almashish, yozma nutq, idrok qilish, yordamchi chiziqlar, koʻchirib yozuv, diktovka bilan yozuv, ijodiy yozuv, oʻzini oʻzi tekshirish, xattotlik sanʼati, yozuv qurollari, ruchkadan foydalanish, qoʻlda koʻchirish.*

Husnixatga oʻrgatishning maqsad va vazifalari, ahamiyati. Inson oʻz fikrini boshqa kishilarga ogʻzaki va yozma shaklda yetkazishi mumkin. Nutqning bu shaklining oʻxshash va farqli tomonlari mavjud boʻlib, ular oʻz oʻrnida afzalliklarga ega. Ogʻzaki nutq tovush chiqarib aytiladi va eshitilish uchun moʻljallanadi. U kishilarning nutq jarayoni vaqtidagi aloqa vositasi boʻlib xizmat qiladi. Yozma nutq esa tosh, yogʻoch, teri, metall, qogʻoz kabilarga koʻrish asosida idrok qilinadigan doimiy belgilar orqali yozib qoʻyiladi. Yozuv kishilarning oʻzaro fikr almashishi va bilimlarni egallashning qudratli vositasi hisoblanadi. Yozma nutq avlodlarni bir-biriga bogʻlaydi, uzoq saqlanadi. Yozuv tufayli kishi fikri, insoniyat qoʻlga kiritgan bilimlar avloddan avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi.

Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarni husnixatga oʻrgatish ehtiyoji yuqoridagi talablar asosida yuzaga keladi. Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarni husnixat bilan yozishga oʻrgatish metodikasi ularda aniq, chiroyli va tez yozish imkonini hosil qilishi lozim. Bu kabi vazifalarni amalga oshirish uchun dastur mazmunini va uning talablarini oʻqitish usullarini yozuviga oʻrgatishning gigiyenik shartlarini, oʻquvchilarning yozuvidagi individual kamchiliklarini tahlil qilish sabablarini aniqlash va tuzatish usullarini ishlab chiqish zarur.

Demak, yozuv kishi hayotida pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega. Yuqoridagi talab asosida yozishga oʻrganishi boshlangʻich sinflardan boshlanadi. 1— 4-sinf oʻquvchilarini chiroyli yozishga oʻrgatish uchun oʻquvchining oʻzi husnixat bilan yozishi, shu bilan birga oʻquvchilarni chiroyli yozishga oʻrgata olishi kerak.

Husnixat va uni o'rgatish fani amaliy fan bo'lib u chiroyli yozishga o'rgatish bilan bir qatorda o'qitish, tarbiyalash, vazifalarini bajaradi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan husnixat va uni o'tilish metodikasi fanining maqsadi:

1. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
2. Talabalarni—bo'lg'usi o'qituvchilarni husnixat talablari asosida yozishga o'rgatish.
3. Boshlang'ich ta'limida o'quvchilarni husnixatga o'rgatishning metod va usullari bilan qurollantirish.

Boshqa fanlar kabi husnixat va uni o'qitish metodikasining o'z predmeti bor. Bu fanning predmeti ta'lim berish jarayonida chiroyli yozuvni egallash, grafik jihatdan to'g'ri, chiroyli yozishga o'rgatish hisoblanadi.

Husnixat va uni o'rgatish metodikasi fani o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- talabalarga chiroyli yozuv haqida nazariy bilim berish;
- o'z dastxatlari ustida ishlash yuzasidan malakalar hosil qilish;
- boshlang'ich sinflarda husnixat darslarini rejalashtirish va tashkil etishga o'rgatish;
- boshlang'ich sinflar uchun husnixat materiallarini tanlay olish tamoyillari bilan tanishtirish.

Birinchidan husnixat bilan yozish o'quvchilardan mehnat madaniyatini tarbiyalaydi. Topshiriqlarni toza, aniq va madaniyat bilan bajarish ko'nikmasini hosil qiladi.

Ikkinchidan dastxatga pala - partish va be'etibor munosabatda bo'lish o'quvchilarning imloviy savodsizligini keltirib chiqaradi. Natijada o'quvchilar qiladigan ishlariga o'ylab o'tirmay bajaraveradi, o'z xato kamchiliklarini ham o'ylab ko'rmaydigan bo'lib qoladi.

Uchinchidan husnixat bilan to'g'ri yozish ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib turli rasmiy hujjatlarni yuritishda kishilar unga ehtiyoj sezadi. Husnixat bilan yozilmagan, to'ldirilmagan hujjatlarni o'qishga kitobxonning ko'p vaqt sarflashiga to'g'ri keladi. Vaholanki, maktabda har kuni o'qituvchi 30 nafar o'quvchining daftarini tekshiradi. O'qib bo'lmaydigan qilib yozilgan bo'lsa o'qituvchining ham unga ko'p vaqti sarf bo'ladi. Aniq va ravon qilib yozgan dastxat o'qituvchining ishini yengillashtiradi, keyingi ta'limiy maqsadlarini amalga oshirishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Yozuv haqida ma'lumot. Yozuv – biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi. Yozuv tushunchasi tilning tovush elementlari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilarnigina emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga oladi. Bular aloqa qilish belgilari yig'indisi sifatida yozuvdan ilgarigi belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi va boshqalar)ga qarama-qarshi qo'yilgan.

Urug'chilik tuzimi davrida dastlab surat yozuvi paydo bo'ldi. Kishilik jamiyati kichik va tarqoq oila — urug'lardan tashkil topgan darvda kishilar bir-birlari bilan faqat og'zaki nutq yordamida fikr almashgan. Yirik urug' va qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzoqqa yetkazish va uni zamon bilan mustahkamlash ehtiyoji tug'ilgan.

Insoniyatning shu ehtiyoji zaminida yozuv paydo bo'lgan. Boshida yozuv bilan bir qatorda grafik shaklga ega bolmagan usullar ham qo'llanilgan (sim, iplarni tugib qo'yish). Bunday belgilar ibtidoiy odamlar hayotida qo'llanilgan. Bu yozuvning qoldiqlari hozir ham urug'-qabilalarining tamg'alari, shimoliy hindularning chig'anoq marjonlari, biror ijtimoiy tabaqaning xususiy mulkini ifodalovchi belgilar va boshqa shakllarda mavjud.

Yozuv zamon va masofa jihatidan og'zaki nutqqa nisbatan ustunlikka ega. Texnikaning rivoji (telefon, telegraf, radio, televizor, internet) natijasida undagi ustunlik masofa jihatidan zaiflashdi, lekin zamon e'tibori bilan yozuv hali ham og'zaki nutqdan ustun XIX-XX asr boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko'p yodgorliklar yozuvning paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyotini yoritish imkonini berdi. Fanning bu yutug'i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bo'limi sifatida ajratishga olib keldi.

1. Turli tipdagi Misr iyerogliflari. Bu tur yozuvi XIX asrning 20-yillarida fransuz olimi Shampalon tomonidan o'qilgan, XIX asrning 70—90 - yillarida Evans o'qigan qadimgi Kpit surat yozuvlari va Semq o'qigan Kipr surat yozuvlari ham Misr surat yozuvlari tipiga kiradi.

2. Mixxat yozuvlarining turli tiplari. Bu tip yozuvlar Osiyoda qadimda yashagan qator xalqlarning tillarida ishlatilgan (shumer, assiro - vavilon, elom, xala, xet-kappodokiya, fors tillariga moslangan). Bu tur yozuvlar XIX asr boshlarida deshifrovka qilina boshlanib, XX asrning 10-yillarida tugallandi.

3. Somiy xalqlarda qayd qilingan va tillariga moslangan harf yozuvining eng qadimgi shakllari. Bular finikiy va xalaan yozuvlari (asosiy yodgorliklari XIX asring 60—70-yillarida va XX asrning 20-yillarida topilgan). Janubiy arab, Oramiy yozuvlari (qadimgi namunalari XIX asrning 60—70 yillarida topilgan). Ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, qadimgi uyg'ur va o'rxun-enasoy yozuvlari ham aslida oramiy yozuvi zaminida yuzaga kelgan. Uni XIX asrning 90-yillarida tilshunos olimlar V. Tomsen va V. Radlov deshifrovka qilgan.

4. Yunon alfavitining qadimgi shakli va lotin alifbosining alohida varianti va bu yozuvning boshqa turli variantdagi turlari bizgacha yetib kelgan. Bu yozuvlar XVIII asrdayoq ilm ahliga ma'lum bo'ldi va ularning grammatik jihatdan o'rganilishi XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fanining rivojiga katta yordam ko'rsatdi.

Yozuvning eng qadimgi shakli piktografiyadir. Bu yozuv asosan Amerika hindularida aloqa quroli sifatida qo'llanilgan. Chunki ularning til xususiyatlari shunga mos edi. Bu yozuv qadimiy bo'lgani uchun unda ideografik yozuv bilan bir qatorda piktografiyaning ham ayrim elementlari bor. Masalan, toshbaqaning rasmi quruqlik tushunchasini ifodalagan, ya'ni shartli belgi vazifasini o'tagan. Chunki quruqlik tushunchasini yozuvda ideografiya bilan berish qiyin edi.

Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi va tasvirlangan predmet bilan yozuv shakli o'rtasidagi o'xshashlik yo'qoldi, belgi so'zning simvoli bo'lib qoldi. Bu xitoy, misr, shumer, vavilon va xett yozuvlariga xos xususiyatdir.

Papirus, yozish uchun maxsus tayoqcha va bo'yoqning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashuviga imkon tug'dirdi. Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan yozuv sistemalari tarqalgan.

1) lotin yozuvi (dunyo aholisining 30% ga yaqini foydalanadi); 2) fonetik arab yozuvi (10% ga) yaqini; 3) Slavyan-kirill yozuvi (10% ga yaqini); 4) grafik-xitoy yozuvi (25% ga yaqin); 5) bo'g'inli hind yozuvi (20% ga yaqini) qolgan boshqa yozuv sistemalari (yunon, yahudiy, efiopiya, gruzin, arman yozuvlari, bulardan dunyo aholisining 5% ga yaqini foydalanadi).

Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar. 1996-yildan boshlab lotin alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi joriy etildi. Bu alifboda 29 ta shakl bo'lib, ular 30 ta tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Hozirgi o‘zbek yozuvidagi undosh harflar bir tovushni ifoda etadi. (**Jj** harfi bundan mustasno). Ikkita tovushni ifodalash uchun **Jj** ishlatiladi: 1) qorishiq, portlovchi **j (d+j)** tovushini (*jo ‘ja, jayron, avj* kabi) va 2) sirg‘aluvchi **j** tovushini (*jurnal, jirafa*) bildiradi.

Mazkur yozuvda uchta harf birikmasi mavjud: *ng, sh, ch*. Ular so‘z tarkibida ajratilmaydi va bo‘linmas bir tovushni ifoda etadi: **ng** sayoz til orqa, portlovchi-sirg‘aluvchi, sonor undosh tovushini (*tong, ohang, chang. manglay*), **ch** til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovushni (*charos, tinch, sinch, choynak*), **sh** til oldi, sirg‘aluvchi, jarangsiz undoshni (*shabada, shar, shahar, toshqin, bosh*) ifodalaydi.

Tovushlar ikki turga bo‘linadi: 1) unli tovushlar, 2) undosh tovushlar. Ular unli va undosh harflar bilan belgilanadi. Hozirgi o‘zbek alifbosida 6 unli tovush va 6 ta unli harf bor (*a, o, u, i, o‘, e*). 24 ta undosh tovush 23 ta undosh harf bilan belgilab ko‘rsatiladi (*b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, x, y, z, sh, ch, ng*). Har bir harfning bosh va kichik, bosma va yozma shakli bor.

Harflarning alfavit taritibini bilish muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki turli lug‘atlar, davlat idora organlarida, arxivlarda saqlanadigan hujjatlar, ro‘yxatlar alfavit tartibida tuziladi.

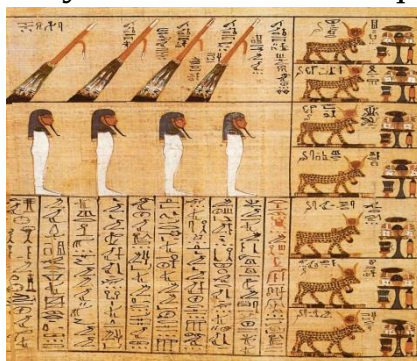
Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilari: (.) (,) (?) (!) (:); (;) (...) («») (—) (‘) ham qo‘llanadi. Urg‘u (‘) belgisi so‘z bo‘g‘inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilish uchun unli harf ustiga qo‘yiladi. Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilarning ham roli katta. Tinish belgilari yordamida fikr yozuvda aniq, ravshan va tushunarli qilib beriladi. Og‘zaki nutqning fikrini to‘liq ifodalash uchun xizmat qiladigan ohang va pauzalari yozuvda tinish belgilari orqali ifoda etiladi.

Tutuq belgisi (‘) ham grafik vositalardan biri sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) so‘zda unli tovushdan keyin kelib, uning cho‘ziq aytilishini (*a‘lo, e‘tibor, iste‘mol*); 2) so‘zda undoshdan keyin kelib, oldingi bo‘g‘in bilan keyingi bo‘g‘inning ajratib aytilishini bildiradi; 3) so‘z ma‘nolarini farqlab beradi (*ta‘na – malomat, tana – organizm*)

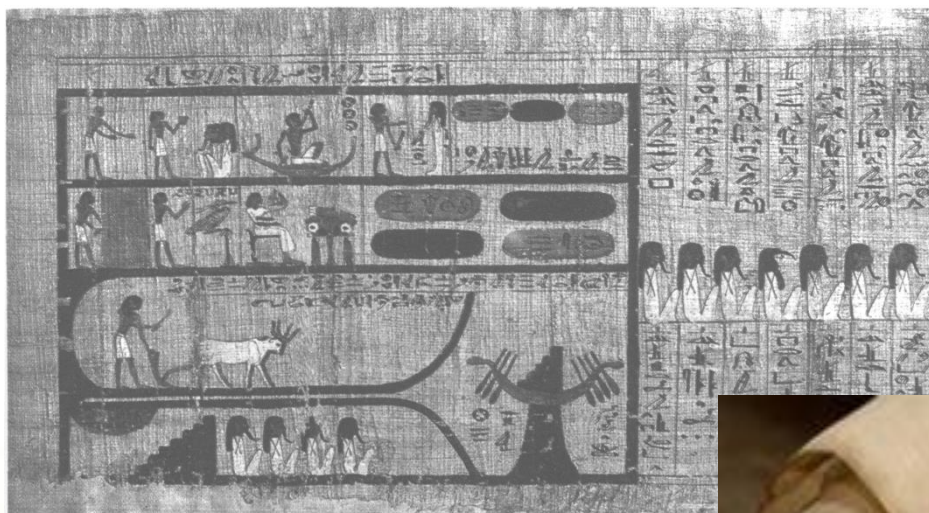
3.1. Husnixatga o‘rgatish tarixidan

Yozuvning paydo bo‘lishi va rivojlanish bosqichlari. Bugun biz hayotimizni kitobsiz tasavvur qilolmaymiz. Inson o‘zining uzoq

yillik tarixi davomida kitobdan yaxshiroq do'st va mehribon ustozni uchratmadi. U insonga kamolot yo'lini ko'rsatdi va hamma vaqt og'irini yengil qilib keldi. Lekin shuni ham unutmaslik lozimki, agar yozuv bo'lmaganda inson kitobday bebaho do'stga sohib bo'lmagan bo'lur edi. Kitob yaratish tarixi ham ancha qadimga borib taqaladi. Biz bu borada mukammal ma'lumot bermaymiz, faqatgina o'tmishda yaratilgan bazi bir kitoblar bilan yuzaki tanishib chiqamiz:



Sopol taxtachadagi kitob (Vavilon)
Qadimgi Misrda kitob



Yozuv qachon paydo bo'lgan? U qanday davrlarni boshidan kechirib, hozirgi mavqega erishgan? Bu savollarga javob topish uchun

insoniyat tarixiga nazar tashlash, uning aqliy yuksalish bosqichlarini birma-bir ko'zdan kechirish lozim.

Albatta, inson avval gapirishni o'rgandi, so'ngra unga tajribalarini kelgusi avlodlarga yetkazish istagi shakllandi va u qo'lga qalam (avval bu vazifani oddiy tosh bajargan) oldi.

Xo'sh, yozuv o'zi nima? Yozuv muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. U kishilarning o'zaro aloqa qilishida, fikr almashishida muhim vositadir. Yozuvning paydo bo'lishi, aloqaning maxsus vositasi sifatida xizmat qilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Yozuv tufayli kishilik tajribasi avloddan avlodga etkazilmoqda. Shuning uchun ham yozuvni kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri deb hech ikkilanmasdan aytish mumkin. Faqat yozuv borligi uchungina biz tilning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz, oldingi avlodlarimiz tilini o'rganib, uni tilimizning hozirgi bosqichi bilan qiyoslash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Tabiiyki, yozuv tildan ancha keyinroq paydo bo'lgan. Olimlarimizning ta'kidlashicha tovush tili 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan. Yozuvning paydo bo'lganiga esa 4-5 ming yillar bo'lgan. Inson ovozi (nutqi) **zamon (vaqt)** va **makon (masofa)** nuqtayi nazaridan nihoyat cheklanganligi hammamizga ma'lum. Ana shu cheklanishni bartaraf etish istagi va zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi. Inson o'z og'zaki tili (nutqi) bilan fikrini muayyan va cheklangan masofaga yetkaza oladi, xolos. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyoj paydo bo'lishi bilan inson bu ehtiyojni qondira oluvchi boshqa vositalarni qidira boshladi. Bu qidiruv va izlashlar samarasi sifatida belgilar tizimidan iborat yozuv ixtiro qilindi.

Yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati bilan bevosita bog'liq.

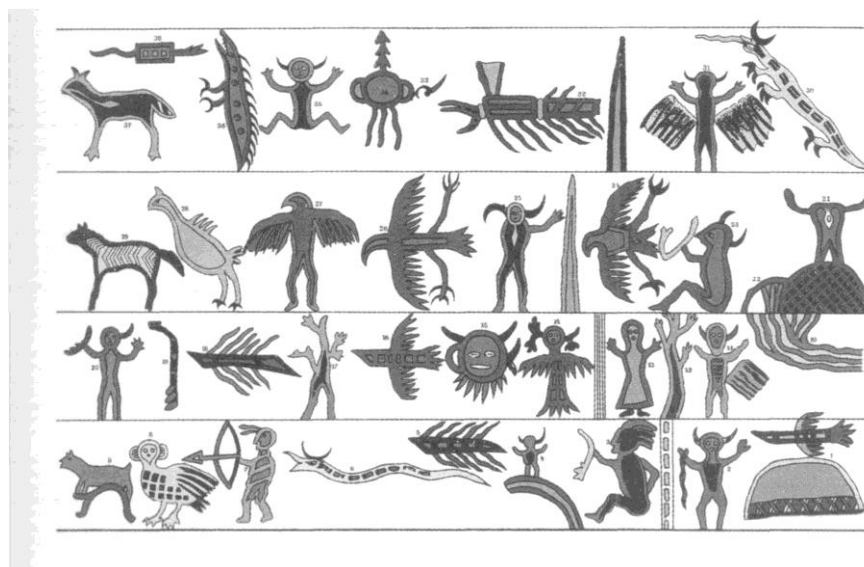
Yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsa-da, unga qaraganda ko'p afzalliklarga ega. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba – bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi yozuv orqali bajariladi.

Ta'kidlaganimizdek, yozuv bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Inson bu yo'lda juda kop izlandi. Eng qadim davrlarda dunyo xalqlarining deyarli barchasida keng tarqalgan **“eslatuvchi”** belgilar ana shu uzoq va zahmatli izlanishlarning ilk ko'rinishlari edi. Masalan, muayyan miqdorni ifodalash uchun turli toshlar, chig'anoqlardan foydalanilgan, tayoqlar, daraxtlarga har xil iplar bog'lash, tugunlar tugib qo'yish va bu vositalar bilan muayyan axborotni esda saqlash yoki muayyan masofaga yuborishga harakat qilingan. Gohida bir xabarni uzoq masofaga yetkazish uchun tutun, gulxan, nog'ora ovozi va shu kabilar qo'llangan. Ma'lumot yoki xabarni uzoq vaqt saqlash uchun ramziy ma'no berilgan buyumlardan foydalanilgan: qo'rg'on – marhum ko'milgan joy belgisi; “shaharlarni ishg'ol etish” mazmuni yonayotgan xonaqoh tarzida; “sayohat” – qator izlar silsilasi bilan; “qurbonlik qoni” – gul tasviri bilan; slavyan qabilalarda non-tuz – do'stlik belgisi; trubka – tinchlik, sulh belgisi va boshqalar. Tasvir rangi ham u davrlarda katta ahamiyatga ega edi. Masalan, sariq rangda bo'yalgan odam rasmi ayol kishini, binafsharang esa yuqori mansabdagi hukmdorni bildirar edi. Rang ramzi (nishonasi) ham qo'lyozma madaniy yodgorliklarda katta rol o'ynar edi: ko'k rang janubni, qora va qizil ranglar **“xiradmandlik”** va **“yozuv”** tushunchalarini bildirar edi. **“Buyumli yozuv”** nomi bilan yuritiladigan bunday axborot vositalarining qoldiqlarining ba'zilari hozir ham saqlangan. Masalan, biror fikrni esdan chiqarib qo'ymaslik uchun ro'molchaning uchini tugib qo'yish odatini yodga olish mumkin.

Bunday holatni o'zimizning afsonalarimizda ham uchratish mumkin. Masalan, ba'zi afsonalarda asosiy qahramon yovuz kuchlar ta'qibiga uchrab qochadi va ulardan omon qolish uchun turli xil buyumlardan foydalanadi. Masalan, **qayroqtosh, oyna va taroq**. Asar qahramoni orqasiga oynani tashlasa katta dengiz paydo bo'ladi, taroqni tashlasa kishi o'tmas o'rmon hosil bo'ladi, toshni tashlasa baland cho'qqili tog' paydo bo'ladi va yovuz kuchlar bu to'siqlardan o'tolmaydi.

Neolit davriga kelib odamlar ba'zi hodisa va voqealarni uzoq masofaga yetkazish niyatini jonli va jonsiz narsalarning rasmini chizish orqali amalga oshirganlar. Bunday yozuv **frazeografiya** deb nom olgan. Frazeografiya fraza— gap, grafiya — yozaman, ya'ni gap

yozaman ma'nosini bildiradi. Frazеogramma yozuvi ikki turga bo'linadi: **a) aks (tasvir) yozuvi; b) qadimgi shartli alomatlar. Aks (tasvir) yozuvini** piktografiya (piktus—tasvir, grafiya—yozaman) deb ataganlar. **Piktografiya** (rasmli yozuv)da rasm bilan yozuv o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud bo'lgan, chunki har ikkalasi ham ko'rish orqali idrok qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san'at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Ma'lumki, arxeolog olimlarimiz juda ko'p qadimiy rasmlarni kashf etganlar. G'or devorlari, turli xildagi toshlar, suyaklar va boshqa predmetlarga o'yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning bari piktografik yozuv namunalari.



Xulosa qilib aytish mumkin, ibtidoiy tasviriy san'at ikki yo'nalishda – umuman rasmlar va muayyan axborot vositasi, ya'ni yozuv sifatida shakllana borgan. Buni dunyo tillarining juda ko'pchiligidagi **“yozmoq”** ma'nosidagi so'zlarning etimologiyasiga

e'tibor qilganda ham bilish mumkin. Bunday so'zlarning etimologiyasida asosiy mazmun rasm chizish jarayoni bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, qadimgi turkiy tillarda "yozmoq" tushunchasi **"bit(i)moq"** fe'li (**"bitik"** – **yozuv, kitob**) bilan ifodalangan. Bu fe'lning o'zagi xitoycha **"bi"** (**mo'yqalam**) so'zi bilan aloqador bo'lib, dastlabki ma'nosi **"o'ymoq, o'yib bezamoq"**, undan keyin **"yozmoq"** demakdir. Slavyan tillardagi **"pisati"** (rus. **"pisat"** – **"yozmoq"**) fe'lining ma'nosi ham dastlab mo'yqalamda rasm chizish bilan bog'liq bo'lgan (rus. **"jivopis"** – rangtasvir so'zi bilan qiyoslang). Bu fe'lning o'zagi lot. **"pingere"** (**rasm solmoq**) so'zi bilan aloqadordir, **"pisati"** fe'lining dastlabki ma'nosi, ko'rinadiki, **"rasm solmoq"**, **"bezamoq"**- dan iborat bo'lgan. Gotcha **"melian"** (**yozmoq**) fe'lining dastlabki ma'nosi ham "mo'yqalamda rasm solmoq" bo'lib, bu fe'l hozirgi nemis tilida **"malen"** shaklida va "rasm solmoq" ma'nosida qo'llanadi. Yunon tilidan ko'pgina tillarga o'tgan **"grafika"** so'zi ham etimologik jihatdan o'yish, tirnash tushunchalarini ifodalaydi. Yoqorida keltirganlarimiz barcha misollar yozuvning rasm bilan uzviy bog'liq ekanligini yaqqol ko'rsatadi.

Qadimgi shartli alomatlar sirasiga avlod va qabila nishonlari, avlod, qabila va shaxs mulki alomatlari (masalan, **tamg'a, dog'**), ustalar muhri va boshqalar kirardi. Bu nishon va alomatlar uy hayvonlari, qurol-aslaha, sopoldan yasalgan idishlar va hatto asirlar (qullar)ga qo'yiladi. Tilga olingan qadimgi shartli belgi va alomatlarni hozir ham ba'zi bir taraqqiyotdan orqada qolgan xalqlar (masalan, Amerika hindulari, Uzoq Shimol, Afrika, Avstraliya xalqlari) ishlatadi. Taraqqiyot bilan baravar qadam tashlayotgan xalqlar ham bu belgi va alomatlarga ayrim hollarda murojaat qiladi. Masalan, pogonlar, oliy maktab, gerb va bayroqdagi nishonlar, xaritalardagi belgilar bunga misol bo'la oladi.

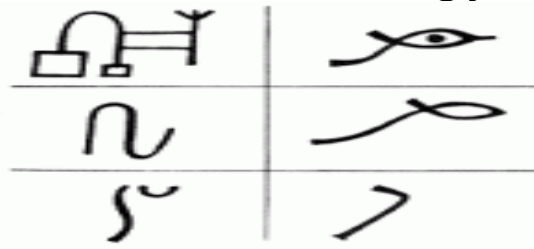
Keyinchalik rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta-sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab berdi. Yozuv belgilari ideografik, ieroglifik belgilar sifatida muayyan so'zlarning ifodachilariga aylandi, bu yozuv **"so'z yozuvi"** yoki **"logografik yozuv"** nomi bilan umumlashtiriladi. Eng qadimgi logografik yozuv tizimlari (Misr ieroglifikasi, Eron hududida Haxomanishlar hukmronligi davrida amal qilgan mixxatlar, xitoy ieroglifikasi va boshqalar. 1- va 2- rasmlar)

miloddan avvalgi 4-ming yillikning oxiridan miloddan avvalgi 2-ming yilliklarning boshlarigacha bo'lgan davrda shakllangan. Haqiqiy ma'nodagi yozuv tizimlari dastlab Qadimiy Sharqda vujudga kelgan.



1- rasm.
Shumer

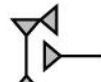
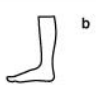
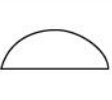
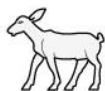
mixsimon xati, eramizdan 4 ming yil avval.



2- rasm. Grek yozuvi, eramizdan 3 ming yil avval.

Клинопись	
Клинописные знаки, изобретенные шумерами, состоят из трех основных элементов, которые могли располагаться под разными углами и иметь разную величину.	
Слово, составленное из этих клинописных знаков.	sal 'женщина'
Из сочетания двух логограмм получалась составная логограмма, значение которой выводилось из значения двух ее составляющих. Будучи расположенными рядом, эти составляющие могли образовывать новое слово.	sal 'женщина' + kur 'чужая страна' = geme 'рабыня'
Эти элементы могли также располагаться один внутри другого.	ninda 'хлеб' + ka 'пот' = ku 'кушать'
Некоторые логограммы, употребленные самостоятельно, могли обозначать одно из нескольких схожих по значению, но по-разному произносимых слов. Перед такими знаками часто ставились «детерминативы», указывавшие на класс объектов, к которому принадлежит данная неоднозначная логограмма. По сочетанию детерминатива и логограммы можно было определить точное значение слова.	gis 'деревесина' – детерминатив, обозначающий деревянные предметы + либо apin 'плуг', либо engar 'пахарь' = apin 'плуг' (в древности плуги делались в основном из дерева)
	lu 'человек' – детерминатив, обозначающий профессии + либо apin 'плуг', либо engar 'пахарь' = engar 'пахарь'
Когда шумерская клинопись была заимствована для записи абсолютно неродственного языка – аккадского языка вавилонян и ассирийцев, – за шумерской логограммой стал часто ставиться слоговой знак, указывавший на то, как эту логограмму следует произносить по-аккадски.	e 'дом' (по-шумерски) + e -it слоговой знак, обозначающий аккадское произношение = bit 'дом' (по-аккадски)

3- rasm. Shumer loylavhasi (eramizning 4-3 asrlari)

ЕГИПЕТСКИЕ ИЕРОГЛИФЫ											
Египетское иероглифическое письмо использовалось в храмах, гробницах и т.п. и носит откровенно рисуночный характер, в отличие от упрощенно-рисуночных написаний в клинописи, китайском письме и даже в обиходном иератическом письме.		Египетский иероглифический hemt 'женщина'		Египетский иератический hemt 'женщина'		Китайское nü 'женщина'		Клинописное sa 'женщина'			
В египетском письме было совсем немного слов, выражавшихся одними рисунками. Некоторым иероглифам очень рано стали приписываться фиксированные значения согласных звуков, так что многие из них стали служить и как пиктограммы, и как фонетические знаки.	 y	(стебель тростника)	 b	(нога)	 m	(сова)	 h	(укрытие в поле)	 t	(ломоть хлеба)	
Некоторые фонетические знаки выражали два или более согласных звуков. Поскольку большинство египетских гласных не отражалось на письме, сегодня при произнесении египетских групп согласных вставляется вспомогательный звук е. Приведенные здесь примеры читаются как per , mer , neb , rew , sew .	 pr	(дом)	 mr	(мотыга)	 nb	(корзина)	 rw	(лев)	 sw	(растение, похожее на осоку)	
Египтяне записывали свой язык с помощью пиктограмм, фонетических знаков и детерминативов, которые указывали на значение фонетических знаков или даже помогали различить слова, имевшие разные значения, но одинаковые согласные.				←	детерминатив, позволяющий различить эти два слова	→					
	heb 'плуг'						heb 'ибис'				
Для написания простого слова в египетском письме от пишущего требовались немалые усилия. Например, написание слова ybu 'испытывать жажду' включает в себя два фонетических знака, фонетический индикатор, подтверждающий данное произношение слова, и еще два детерминатива, указывающих на значение слова.	 y	 b		фонетический индикатор, рисунок детеныша – yb							
	yb 'детеныш'							детерминатив, обозначающий жидкости			детерминатив, обозначающий действия, осуществляемые с помощью рта (говорение, принятие пищи и пр.)
	yby 'испытывать жажду'										

	Иероглифический					Иероглифический книжный	Иератический			Демотический
Три лисьи шкуры, связанные вместе										
Плетка										
Гарпун										
Тесло и обтесываемый им кусок древесины										
Кувшин										
Свиток папируса										
	2900–2800 до н.э.	2700–2600 до н.э.	2000–1800 до н.э.	ок. 1500 до н.э.	500–100 до н.э.	ок. 1500 до н.э.	ок. 1900 до н.э.	ок. 1300 до н.э.	ок. 200 до н.э.	400–100 до н.э.

4-rasm.

Logografiya (logos - soʻz, grafiya - yozaman) yozuvdagi har bir alomat (logogrammalar) bir soʻzni bildirar edi. Bu yozuvda, alomatlar miqdori soʻzlar miqdoriga, aniqrogʻi mustaqil feʼl (xabar)ning semantik vohidlariga tengdir.

Logografik yozuvning piktografik yozuvdan afzalligi quyidagilardan iborat:

a) logografik yozuv xabar qilinishi lozim boʻlgan mazmunni ancha mufassal aks ettira oladi:

b) piktografik yozuvda soʻz tarkibi va soʻz shakllari noaniqroq, logografik yozuvda esa aniq boʻladi.

Logografik yozuvning birinchi mukammallashgan shakli iyeroglifik yozuvdir. “Ieroglifik” soʻzi yunoncha soʻzdan olingan boʻlib, **“muqaddas yozuv”** degan maʼnoni anglatadi. Bu yozuvdan dastavval Arabistonda keng foydalanilgan. Keyinchalik Xitoy davlati ham shu yozuvga oʻtadi va bu yozuvdan hozirgi kunda ham foydalanib kelmoqda.

I II asrlarda Stoy Shenm Xitoy ierogliflarining katalogini tuzib, unga 10,5 ming iyeroglifni kiritadi. Xitoy tilining toʻliq lugʻatlarida 40 ming iyeroglif qayd qilingan.

Yozuvning ommaviylashuvi uchun uni, albatta, osonlashtirish, soddalashtirish, qulaylashtirish zarur edi. Masalan, **“koʻz yoshi”** soʻzini yozib koʻrsatish uchun “koʻz” va “suv”ning kombinatsiyasi koʻrsatilgan. Lekin bunday soddalashtirish unumsiz edi.

Yozuv tarixining uchinchi bosqichga orfografiya yozuvlari kiradi. Bora-bora logogrammalar soʻz asosi (morfemalar)ni bildiradigan boʻldi (masalan, kelishik qoʻshimchalari) va natijada morfemografiya yozuvlari keng tarqaldi.

Toʻrtinchi tur yozuvlar, bu sillabografiya (boʻgʻin) yozuvlaridir. Bunda har bir alomat bir boʻgʻinni ifodalaydi. Bu yozuv turi milodgacha boʻlgan 2-1- ming yilliklarda paydo boʻlgan. Bu yozuvni uch guruhga boʻladilar: birinchi guruhga mayya, mexiy va koreya yozuvlari kiradi. Bular da alomatlar har xil boʻgʻinlar - alohida unlilar, undosh va unli ovozlarni ifodalaydi. Ikkinchi guruhga krit(?), kopr, habash va yapon yozuvlari mansubdir. Uchinchi guruhga hind yozuvlari kiradi.

Yozuv taraqqiyotining beshinchi bosqichiga ovoz-fonemani bildiruvchi yozuvlar kiradi. Bularni umumlashtirib **fonografiya (fonos—ovoz, grafiya— yozaman)** deb nomladilar. Bu yozuvlarning

har bir belgisi bir ovoz yo fonemani bildiradi (finik, yunon, lotin, rus va arab yozuvlari shular jumlasidandir). Fonografiya yozuvlarini ikki qismga bo'ladilar:

a) konsonant yozuvlar

b) vokal yozuvlar

Kosonant yozuvlarga finik, ugarit, ibron, orom, arab va boshqa yozuvlar mansub bo'lib, ularda har bir asosiy belgi (harf) faqat undosh tovushlarni ifodalaydi. Vokal yozuvlarida har bir asosiy belgi (harf) ham unli, ham undosh tovushni bildiradi.

Ta'kidlash joizki, harf-tovush yozuvi yo'nalishidagi ilk yozuv **finikiy yozuvidir**. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'lgan. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik bilan boshqa xalqlar orasida ham tarqalgan. Bu jarayon miloddan avvalgi 9-asrdan boshlangan. Hozirgi kunda bizga ma'lum bo'lgan harf-tovush tizimidagi yozuvlarning beshdan to'rt qismidan ko'prog'i finikiy yozuvidan kelib chiqqan. Harf-tovush yozuvining muhim afzalligi uning kam miqdordagi, ya'ni 20-30 atrofidagi belgi bilangina ish ko'ra olishidir. Harf-tovush yozuvi dunyo xalqlari orasida juda tez tarqalgan va bu jarayon, asosan, o'zlashtirish, u yoki bu tilning xususiyatini hisobga olgan holda moslashtirish yo'li bilan bo'lgan.

Hozirgi vaqtda jahon aholisining taxminan to'rtidan uch qismi harf-tovush yozuvidan foydalanadi. Lotin asosida aholining 30%, slavyan-kirill yozuvidan 10%, arab yozuvidan 10%, hind yozuvidan 20% aholi foydalanadi.

O'rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi turli yozuvlardan foydalanib kelgan. Bu yozuvlar avesto, pahlaviy, o'rxun-enasoy (runik), turkiy (uyg'ur), sug'd, arab, kirill, lotin yozuvlaridir.

Afsuski, yozuv og'zaki til (nutq)ni aynan aks ettira olmaydi. Agar yozuv shunday xususiyatga ega bo'lganda, imlo qoidalariga, talaffuz mezonlariga mutlaqo ehtiyoj qolmagan bo'lardi.

Alfavit (alifbo). Yuqorida ta'kidlaganimizdek harf-tovush (fonografik) yozuvi alfavitni vujudga keltirdi. Alfavit yunon alifbosining alfa va beta (vita) harflari nomidan olingan bo'lib, alifbo (arab alifbosining boshlang'ich ikki harfi – **alif** va **bo** nomidan olingan) ham deyiladi.

Alifbo – biror tilning yozuviga qabul qilingan va ma'lum an'anaviy tartib berilgan yozuv belgilari (masalan, arab alifbosi, lotin

alifbosi) yoki bo'g'in belgilar (masalan, hind alifbosi – devanagari) majmui. Alifbo miloddan avvalgi 2000-yillar oxirlarida qadimiy Ugarit va finikiy yozuvi tovush tizimidan kelib chiqqan. Undan ilgari Misr iyerogliflari sanoq tizimi mavjud bo'lgan, deb taxmin qilinadi. Turkiy xalqlarning run va turkiy (uyg'ur) yozuvlari bo'lgan. Ammo bu o'ziga xos turkiy yozuvlar alifbosi haqida ma'lumot uchramaydi. Ularga oid harflar jadvali tovush belgilari haqidagi boshqa manbalardagi ma'lumotlar hamda shu yozuv yodgorliklari asosida tuzilgan. Hozirgi harfiy va ba'zan bo'g'in alifbolari finikiy alifbosidan, oromiy (arab, yahudiy), yunon (lotin va hokazolar) va boshqa alifbolardan kelib chiqqan. Arab alifbosi – barcha arab mamlakatlari, shuningdek Eron, Afg'oniston, Pokiston, Sharqiy Turkiston – Shinjon, shuningdek 13—20 asrlar boshlarida turkiy xalqlar yozuv tizimida; lotin alifbosiga Amerika, Avstraliya qit'asidagi barcha xalqlar, Yevropaning ko'pchilik xalqlari, Osiyo va Afrikadagi ba'zi xalqlar (Indoneziya, Turkiya va boshqalar) yozuv tizimida; kirill alifbosiga – Yevropa, Osiyodagi ba'zi xalqlar yozuv tizimida; hind bo'g'in alifbosiga – Hindistondagi ko'pgina elatlar yozuv tizimida amal qilingan.

Yuksak takomillashtirilgan alifbodagi bir harf muayyan bir tovushni ifodalashi, bir tovush muayyan bir harf bilan ifodalanishi lozim. Ammo dunyoda bunday alifbo yo'q. Ana shunday ma'nodagi alifboga fin alifbosi birmunsha yaqinlashadi, lekin baribir to'liq emas. Hozirgi ingliz, fransuz va boshqa tillar alifbolari bunday mukammallikdan yiroq. Mana shu holat dunyo tillarining barchasida xima-xil va juda ko'plab grafik va imlo qoidalarining ishlab chiqilishiga sabab bo'lgan.

Yozuv bilan til o'rtasida, alifbo va tilning tovush tizimi o'rtasida bunday farqli holatlarni yuzaga keltirgan sabablar xilma-xil. Avvalo, dunyodagi hozirda mavjud alifbolarning deyarli hammasi ham mustaqil va tegishli til xususiyatlarini to'liq hisobga olgan holda yaratilgan emas. Ko'pchilik xalqlar o'z yozuvlarini boshqa til yozuvini o'z tillariga imkoniyat darajasida moslashtirish yo'li bilan yaratganlar. Bu hol yozuv va til munosabatlarida o'z izini qoldirgan.

Ayni paytda yozuv va tilning taraqqiyoti bir xil, bir-biri bilan to'la mos keladigan jarayon emas. Tilning taraqqiyoti tarixiy va uzluksiz jarayon, odamlar tilga ataylab, ongli ravishda biron-bir o'zgartirish kirita olmaydi. Tildagi u yoki bu o'zgarish tadrijiy

ravishda, asta-sekin yuz beradi. Yozuv haqida esa bunday deb bo‘lmaydi. Odamlar til xususiyatlariga yanada moslashtirish uchun yozuvga turli o‘zgartishlar kiritadi, islohot qiladi, bir yozuv tizimini boshqasi bilan almashtiradi va hokazolar. Masalan, o‘zbek xalqi asrlar davomida arab alifbosidan foydalanib kelgan, 1923—26-yillarda bu yozuvni o‘zbek tili tovush qurilishini to‘laroq ifodalashga moslashtirish maqsadida bir qator harfiy o‘zgartirishlar kiritilgan. O‘zbekistonda 1929-yildan lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosiga o‘tilgan. 1940-yildan esa kirill yozuvi joriy etilgan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993-yil 2-sentabrda “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonunni qabul qildi. Bu qonunga va uni amalga kiritish tartibi haqidagi O‘rR Oliy Kengashi qaroriga O‘zR Oliy Majlisi 1995-yil 6-mayda o‘zgarishlar kiritadigan qonun qabul qildi. Bu hujjatga ko‘ra lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi 26 ta harf va 3 ta harflar qo‘shilmasidan iborat.

ALIFBO					
Aa	Bb	Dd	Ee	Ff	Gg
(a)	(be)	(de)	(e)	(ef)	(ge)
<i>Aa</i>	<i>Bb</i>	<i>Dd</i>	<i>Ee</i>	<i>Ff</i>	<i>Gg</i>
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	
(he)	(i)	(je)	(ka)	(el)	
<i>Hh</i>	<i>Ii</i>	<i>Jj</i>	<i>Kk</i>	<i>Ll</i>	
Mm	Nn	Oo	Pp	Qq	
(em)	(en)	(o)	(pe)	(qa)	
<i>Mm</i>	<i>Nn</i>	<i>Oo</i>	<i>Pp</i>	<i>Qq</i>	
Rr	Ss	Tt	Uu	Vv	
(re)	(es)	(te)	(u)	(ve)	
<i>Rr</i>	<i>Ss</i>	<i>Tt</i>	<i>Uu</i>	<i>Vv</i>	
Xx	Yy	Zz	O‘o‘	G‘g‘	
(xa)	(ye)	(ze)	(o‘)	(g‘a)	
<i>Xx</i>	<i>Yy</i>	<i>Zz</i>	<i>O‘o‘</i>	<i>G‘g‘</i>	
Sh sh	Ch ch	Ng ng	/’		
(she)	(che)	(nge)	(tutuq belgisi)		
<i>Sh sh</i>	<i>Ch ch</i>	<i>Ng ng</i>			

Dunyodagi alifbolarning hammasida ham harflar soni tegishli tildagi tovushlar (fonemalar) sonidan sezilarli darajada kam. Tabiiyki, bu hol yozuvni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Shuning uchun ham alifbolardagi asosiy tamoyil undagi harflar sonini ko'paytirish emas.

Alifbo yozuvning asosini tashkil etadi. Tinish belgilari va boshqa yozma belgilar ham yozuvning unsurlari hisoblanadi.

Jahon xalqlari yozuvlari. Finikiya yozuvi. Ushbu yozuvdan finikiylar, karfagenlik, qadimiy yahudiylar, Suriya, Falastin va qisman Misr, Kipr, Kiliniya (Kichin Osiyodagi viloyat), Karfagen kabi qadimiy davlatlar foydalangan. Finikiy yozuvga daxldor kitoblar miloddan oldingi 2—4 ming yilliklarda taalluqlidir. Bu yozuvning paydo bo'lishi, sarchashmasi haligacha aniq emas. Taxmin qilishlaricha finikiya yozuvi qadimiy Qan'onining bo'g'in yo undosh yozuvi asosida vujudga kelgan. Finikiya yozuvida 22 ta undosh harf mavjud edi. Keyinchalik qattiq unlilar uchun maxsus belgilar ishlab chiqildi. Keyinchalik qariyb hamma harfli va ovozli xatlar sistemasi, jumladan yozuvlarning ikki katta bo'g'ini—yunon va oromiy yozuvlari ham finikiya yozuvidan ibtido oldi.

Oromiy yozuv. Ushbu yozuv undosh tovushlardan iborat bo'lib, 22 ta harfi bor edi. Miloddan oldingi birinchi ming yillikning avvallarida finikiya yozuvi zaminida vujudga keldi. Oromiy yozuvning qadimiy osori Var-Xadod (Shimoliy Siriya) va Zokir (Xamodan) kabilardir. Keyinchalik oromiy yozuvni boshqa somiy xalqlar: yahudiylar, oshuriylar, bobiliylar qabul qildi. Miloddan oldingi 3-2-asrlarda ushbu yozuv bir necha turga: yahudiy yozuvining murabba xili, palmir va nabatiy yozuvlariga bo'lindi.

Mazkur yozuv Vaynannahrda mixsimon bobil va akkad yozuvlari bilan Haxomanishiylar davlati (imperiyasi) davrida ham oromiy yozuv mixsimon qadimiy fors yozuvi bilan baravar qo'llangan. Jamshid taxtidan 500 taga yaqin oromiy kitob yozuvda yozilgan joy taxtachalar topilgan. O'rta eraviy yozuvlarining aksariyati: pahlaviy, forsiy, sug'diy, monaviy, xorazmiy yozuvlari oromiy xatdan paydo bo'lgan.

Sug'd yozuvi. Bu yozuv oromiy yozuv asosida eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qadimiy Sug'd zaminida yaratilgan. U 23 belgini o'z ichiga olar edi. Sug'd yozuviga mansub birinchi yozma yodgorlik eramizdan oldingi I asrga taalluqlidir.

Sug‘d yozuvining belgilarini birinchi bor fransuz olimi R. Goto transliteratsiya qilgan edi.

Sug‘d yozuvida avvallari bir-biriga ulangan harflar (ligatiralar) juda kam bo‘lgan. Har bir harf o‘zining alohida yozma shakliga ega bo‘lib, ularni bemalol bir-biridan farq qilish mumkin edi.

VI asrning boshlariga “sutra yozuvi” — nomukammal finik-sug‘d yozuvi taraqqiy etdi va X asrda keng qo‘llandi. Bu yozuv bilan budda dinining yozma yodgorliklari yozilgan. Mukammal finik-sug‘d yozuvi sakkizinchi asrning o‘rtalarida vujudga keldi. Bu yozuv bilan Mug‘ tug‘i, Afrosiyob va Panjakent kabalar yozilgan. Siniq sug‘d yozuvida ulangan harflar ko‘proq ishlatilgan va belgilarni bir-biridan farqlash ancha qiyin bo‘lgan.

Mutaaxxir siniq sug‘d yozuvi (bu yozuvni “uyg‘uriy sug‘d” yo “uyg‘uriy” ham dedilar) IX—XI asrlarda taraqqiy etgan. Uyg‘uriy yozuvida harflarni bir-biridan farq qilish uchun diakritik alomatlar (harflarning ustiyu ostida nuqta va alomatlar) qo‘llangan. Diakritik alomatlarni ishlatish kitobdor ixtiyorida edi.

Bu umumsug‘d yozuvlaridan tashqari yana ikki xil sug‘d yozuvi taraqqiy etgan edi. Bularning bittasiga bixoriy va ikkinchisiga istaravshaniy nomini berish mumkin.

Miloddan avvalgi II—III asrlarda shakllangan sug‘d yozuvi o‘lkamiz madaniyati tarixida muhim rol o‘ynaganini isbotlovchi dalillar juda ko‘p topilgan. Dalillarning guvohlik berishicha bu yozuv ijtimoiy va madaniy hayotning hamma sohalarida keng qo‘llangan. Shu murakkab jarayonda sug‘d yozuvining tashqi shakli takomillasha borgan hamda uning ichki mazmuni—til tovush sistemasini tobora aniq ifodalash tomon o‘sa borgan, muayan orfografik normalar vujudga kela boshlagan.

Bu qadimiy sug‘d yozuvi orqali eramizning boshlaridan to X—XI asrlarga qadar yozilgan ko‘plab hayot yodgorliklari bizgacha etib kelgan. Bu yodgorliklar orasida ko‘plab numizmatik materiallar (tanga yozuvlari), metall, sopol, yog‘och, charm, qog‘oz va boshqa buyumlarga bitilgan matnlar, shaxsiy maktublar, diniy, axloqiy-falsafiy matnlarning parchalari, xo‘jalik huquqiy va diplomatik hujjatlar mavjud.

Shunday noyob yodgorliklarning katta guruhi Panjakent yaqinidagi Mug‘ tog‘i terasidagi qadimgi qasr xarobarilaridan topilgan sug‘d hujjatlaridir.

Mazkur yodgorliklar majmuasi “Mug‘ tog‘i sug‘d arxivi” deb nomlangan va o‘z ichiga VII asr oxiri VIII asr boshlariga oid 80 ga yaqin noyob hujjatni qamrab oladi. Bu hujjatlar sug‘d podsholigiga tobe’ Panj hokimlari va amaldor ayollarga tegishli hujjatlar yig‘indisidan iborat. Arab istilosi kunlarida, xususan, 722-yilda Panj hokimi bir muddat Sug‘d podshosi taxtiga da’vogar sifatida ish ko‘rgan Devashtich boshliq guruh Mug‘d tog‘ida joylashgan mudofaa davrida chekingan. Shu sababli saroy hujjatlari qasrga keltirilgan. Tarix kitobi sahifalaridan ayonki, 722- yili arablar qasrni bosib olib, vayron qilgan.

Mug‘d qasri xarobalarida qolib ketgan sug‘d arxivi oradan 1210-yil o‘tgach, 1932-1933-yillarda topilgan. Bu hujjatlar shu vaqt davomida ancha o‘rganildi, barcha matnlarning izohli nashrlari e‘lon qilinmoqda va ularning til xususiyatlari o‘rganilmoqda. Qadimgi sug‘d yozuvi bo‘yicha paleografik tadqiqotlar bajarilmoqda. Bir turkum sug‘d hujjatlarining o‘zbek tiliga tarjimasi va izohlari 1992-yil Mirsodiq Is‘hoqov tomonidan nashr etildi.

Yunon yozuvi. Bu yozuvdan qadimgi yunonliklar miloddan avvalgi X—VIII asrlarda foydalangan. Ayni damda u hozirgi yunon tiliga ham ba’zi bir bilan foydalaniladi. Finikiy yozuvdan paydo bo‘lgan. Yunonliklar finikiy yozuvni o‘z tillariga mohirlik bilan tatbiq etgan. Yozuv tarixida birinchi bor unlilar uchun alohida harflar joriy qilgan va undoshlar uchun bir necha harf ilova qilgan. Finikiylar o‘ngdan chapga qarab yozardi. Yunonliklar ham avval shu usulni qo‘lladi. Keyinchalik bir qatorni o‘ngdan chapga, ikkinchi qatorni chapdan o‘ngga qarab yoza boshladilar. Miloddan oldingi VII-VI asrlardan boshlab chapdan o‘ngga qarab yozilishi joriy qildilar. Yunon alifbosi 24 harfdan iborat bo‘lib, Jahonning ko‘pgina tillari alifbosi, jumladan, lotin, slavyan, arman, gruzin, got tillarining alifbosi o‘z asosini yunon alifbosidan olgan.

Avesto yozuvi. (Zand yozuvi ham deyiladi). III—IV asrlarda paylaviy yozuvi asosida ixtiro qilingan va Avesto kitobini yozish qo‘llangan. Unda 48 ta harf va 3 ligatura (birlashgan harflar) mavjud edi. Ushbu yozuv Avestoni bexato va to‘g‘ri o‘qish uchun ixtiro etilgan. Avesto yozuvi sasoniylar zamonida “din-dabira”, ya’ni diniy matnlarni sabt etish uchun yaratilgan yozuv nomi bilan yuritilgan.

Pahlaviy yozuvi. III asrda oromiy yozuv asosida yaratilgan. Raylaviy tilining qadimiy kitobalari shu yozuvda bitilgan. Ushbu

yozuv 22 belgidan iborat edi. Keyinchalik tez yozish (kursiv) usuli qo'llanilgach belgilar miqdori 14-15 ta bo'ldi. Pahlaviy yozuvida faqat uzun unlilar o'z belgisiga ega edi. Ushbu yozuv o'ndan chapga qarab yozilar edi.

Lotin yozuv. Eramizdan avvaldi 403- yildan boshlab Afinada klassik grek alfaviti qo'llana boshlandi. Ushbu alfavitda hammasi bo'lib 24 ta harf bo'lib, undan 7 tasi unli, qolganlari undosh tovushlarni ifoda etgan. G'arbiy grek yozuvi asosida lotin yozuvi paydo bo'lgan bo'lsa, sharqiy grek yozuvi asosida kirill, gruziya va arab alfavitlari yaratilgan.

Ko'p o'tmay lotin yozuvi G'arbiy Yevropada keng tarqala boshlandi. XVI asrda kelib qog'oz yaratildi va kitob nashri yo'lga qo'yildi. Bu omil ham lotin yozuvining keng tarqalishiga sabab bo'ldi.

Hozirgi zamon yozuvlaridan 70 tasi (bundan 30 tasi Yevropa, 20 tasi Osiyo, 20 tasi Afrikada yashovchi xalqlarga taalluqli) lotin yozuviga asoslangan.

Xattotlik – chiroyli va to'g'ri yozish san'ati. Xattotlik (kalligrafiya) —chiroyli va to'g'ri yozish san'ati, kitob ko'chirish kasbidir. Bu san'at O'rta Osiyoda qadimdan rivoj topgan. Xattotlik tarixi yozuv taraqqiyoti va kitobatning asosiy silohi qalam (nayqalam) bilan chambarchas bog'liq. Yozuv va qalam paydo bo'lgandan keyin maxsus kishilar xattotlik bilan shug'ullana boshlagan. Ayniqsa, arab yozuvi tarqalgandan keyin xattotlik keng rivoj topgan.

Matbaachilik vujudga kelganga qadar kitob tayyorlash, ularning nusxasini ko'paytirish ishi bilan xattotlar shug'ullangan. Saroylarda, ayrim amaldorlar huzurida xattotlik jamoalari tashkil etilgan. Masalan, Mirzo Boysung'ur o'z saroyida 40 xattotdan iborat guruhni to'plagan edi. Shunday xattotlardan biri Sultonali Mashhadiy bo'lib, u 1432-yilda tug'ilib, 1520-yilda vafot etgan. U **“qiblatul kuttob”** (kotiblar qiblasini) va **“sutonul-xattotayn”** (xattotlar sultoni) kabi faxriy laqablar bilan mashhur bo'lgan. Unga shoirlik zavqi ham begona bo'lmagan.

Nasta'liq xati o'zining go'zalligi va nafosati tufayli **“xatlar kelinchagi”** deb nom olgan va XIV asrdan buyon Xuroson, Movarounnahr, Eron, Hindiston, Ozarbayjon va Turkiyada tarixiy, badiiy asarlar ko'chirishda, imoratlar kitobalarida istifoda etilgan.

Arab imlosidagi klassik yetti yozuv turi yoki yetti qalamning biri bo'lmish nasta'liq xati XIV asr ikkinchi yarmida tabrizlik ustod xattot Xoja Mir Ali tomonidan ixtiro qilingan.

Nasta'liq xatining Movarounnahrda keng tarqalishida va o'ziga xos xattotlik uslubi va maktabining shakllanishida Sulton Ali Mashhadiy va Mir Ali Heraviyning ustod xattot sifatidagi xizmatlari va sermahsul ijodlari juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sulton Ali Mashhadiy xattotlikni o'rganishda asosan nazariy mashq – boshqalar xatini aynan ko'chirish va xayoliy mashq – erkin mashqqa katta e'tibor bergan edi.

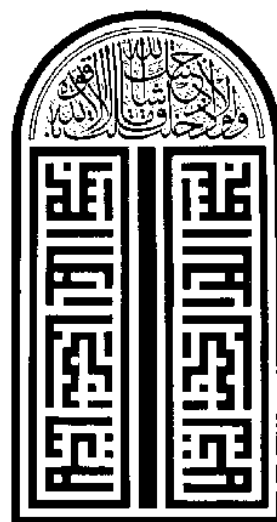
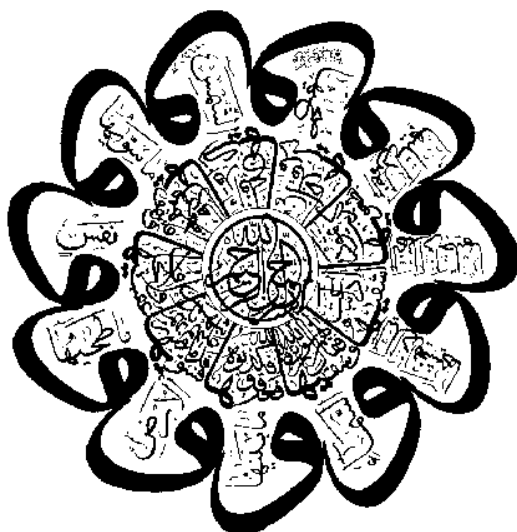
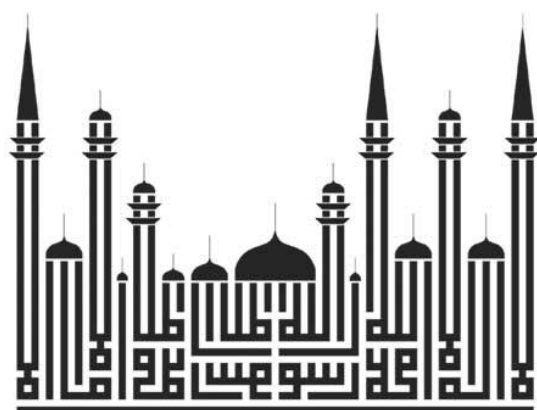
Sultonali Mashhadiy 1461-yilda Nizomiyni "Maxzanul-asror" masnaviysi, 1464- yil Hofiz Sheroziyning devoni, 1465-1466- yillarda esa Alisher Navoiyning g'azaliyot devonini kitobat qilib shuhrat topdi. Keyinchalik Navoiyning taklifi bilan Mashhaddan Hirotga kelib, Husayn Boyqaro kitobxonasida xattotlarga boshchilik qilgan. Hozirga qadar u oqqa ko'chirgan 50 ta asar bizgacha etib kelgan.

Sultonali Mashhadiyning faoliyati borasida Hazrat Navoiy "Majolisun-nafois"da, Qozi Ahmad va Som Mirzolar tazkiralarida ma'lumot berib o'tganlar.

Yaxshi va chiroyli yozishdan maqsad faqat oson o'qish emas, balki o'quvchiga estetik zavq bag'ishlash, yozuvni maleh va bade qilishdir. Ta'kidlaganimizdek, xattotlik san'ati Yaqin Sharq xalqlari o'rtasida arab yozuvi asosida keng tarqaldi. Arab yozuvida oltita yozuv shakli juda mashhurdir. Bular quyidagilar:

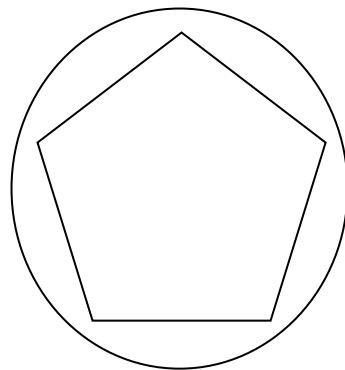
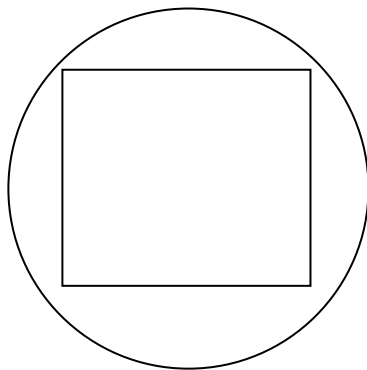
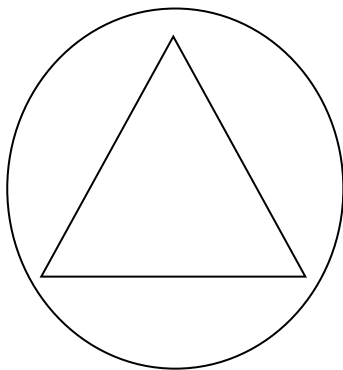
1. Kufi – الكوفي – Kufa shahridan
2. Suls – الثلث – «uchdan bir»
3. Nasx – النسخ – «nusxa ko'chirish»
4. Ta'liq – التعليق – bu yozuv turini "forsiy" ham deydilar
5. Devoni – الديواني
6. Riqo – الرقعة

Xattotlik usuli yozuv turiga bog'liqdir. Xattotlik o'z nazariy va amaliy qonunlariga ega ediki, xushnavislar bunga qat'iy rioya etar edi. Xattotlik nazariyasiga X—XI asr mashhur xattotlari Abu Ali Muhammad (Ibni Musla) va Ali Ibni Nihol (Ibni Vavvob) asos solgan. Ular an'anasini Yoqut Musta'simiy nazariy jihatdan rivojlantirdi. Quyida arab xattotlik san'atidan namunalar keltiramiz.

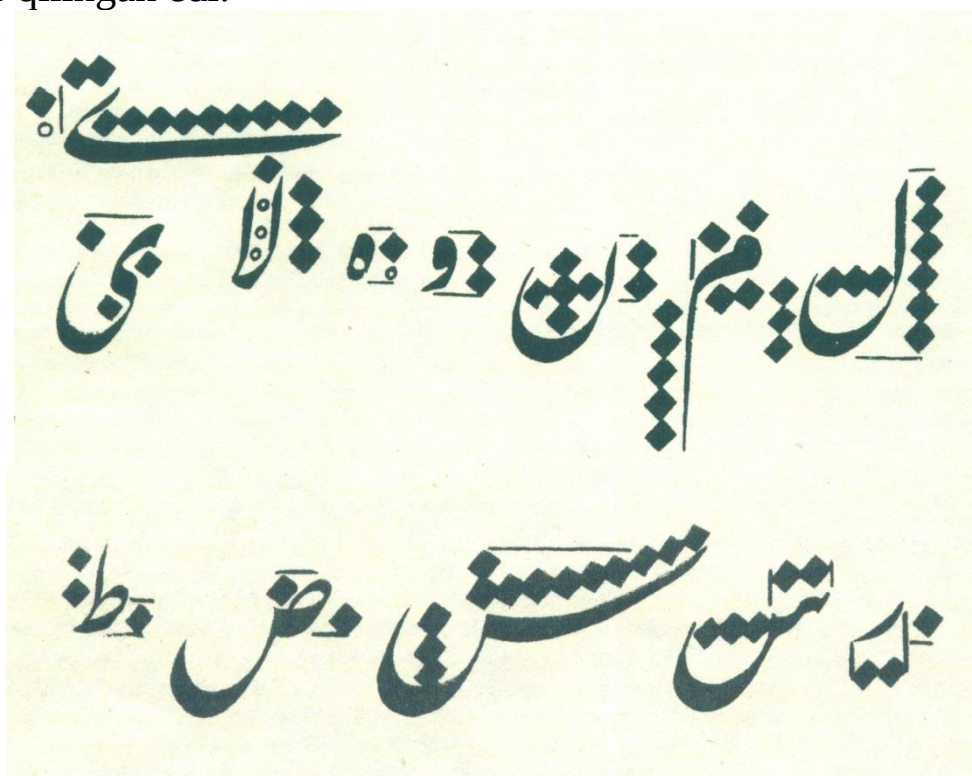


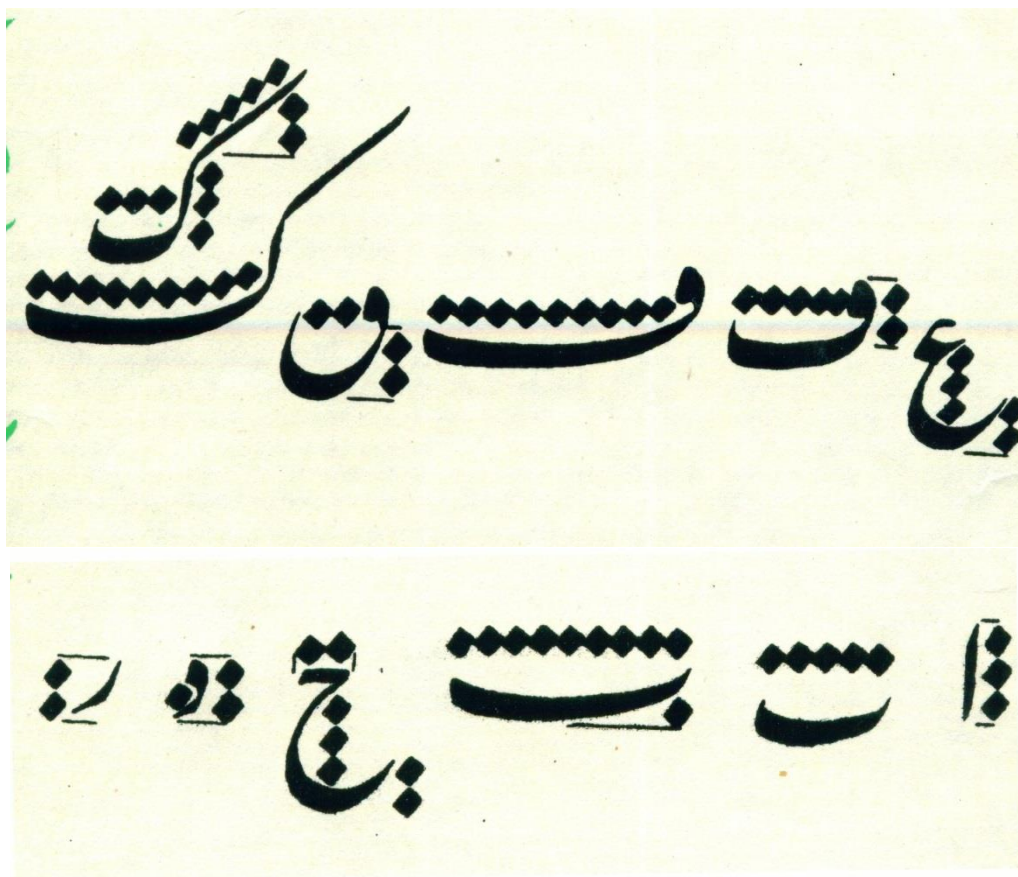
Xushnavislikning o‘ziga xos talab va qonuniyatlari. Xattotlik san’ati ta’kidlaganimizdek muayyan qonun va talablarga asoslangan va bu talablar matematik aniqlikni talab qilardi. Oltilik sistemaga asoslangan xattotlik san’ati me’yor sifatida doira shaklini tanlardi.

Bu doira ichida tomonlari barobar uchburchak, kvadrat va beshburchak chizilib, undan harflar andozasi muayyan qilingan.



Har bir harf uchun romb shaklidagi yuqoridan pastga qarab qo'yilgan nuqtalar ishlatilar edi. Yozuv turlariga qarab nuqtalar miqdori o'zgartirilgan. Masalan, muhaqqaq yozuvi uchun sakkiz nuqta, suls yozuvi uchun yetti va tavqe yozuvi uchun olti nuqta muqarrar qilingan edi.





Arab harflarining yozilishini hisobga olib, doira ichidagi uchburchak, kvadrat va beshburchak shakllaridan foydalanganlar. Dol, qof, mim va vov harflarini yozishda uchburchakdan foydalansalar, jim harfining boshi va shunga o'xshash harflarni yozishda beshburchak andoza sifatida xizmat qilgan. Ba'zan bu murakkab sistema o'rniga oddiy usul—nuqtalar hisobi qo'llangan. Masalan, suls yozuvida **alif** harfi yetti nuqtaga, muhaqqaq yozuvida sakkiz nuqtaga, tavqe yozuvida olti nuqtaga, **be** harfi esa suls yozuvida olti nuqtaga, muhaqqaqda yetti, tavqe'da besh nuqtaga, **jim** va **ayn** harflarining xatdan pastki qismi suls yozuviga 10, 5, muhaqqaq va tavqe yozuvlarida to'qqiz nuqta hajmida belgilangan va yozilgan.

Xattotlik san'atini rivojlantirishda Ibn Muqla, Ibni Tavvob va Yoqut Mustaqsimiy bilan bir qatorda XV asrning mashhur xushnavisi Sultonali Mashhadiyning xizmatlari kattadir. Uning "**Obod ul-mashq**" risolasiga birinchi bor chiroyli yozuvga o'rgatishning ikki usuli—nazariy va qalamiy usullari bayon etilgan. **Nazariy usulo'**—yozuvini o'rganish va mushohada etishni taqozo etsa, **qalamiy usul**—chiroyli nusxada qarab payvasta mashq qilishni talab etadi.

Xushnavislikda aksariyat ikki tarzda: **jalliy** va **xafiy** tarzida yozardilar. Odatan xafiy mashqi **kunduzi**, jalliy mashqi **kechasi** amalga oshirilar edi. Chunki xafiy xati kichik yozilsa, jalliy yozuvi katta-katta yozilar edi. Ko'pgina kitoblarning hoshiyalariga xafiy xatida kitobat qilingan yozuvlarni ko'ramiz. O'rta asrlarda har bir xushnavis hech bo'lmaganda uch xil yozuvda - suls, nasx, nasta'liq yozuvlarida mashq qila olar edi. Aksariyat otilik va nasta'liq yozuvida juda yaxshi va chiroyli yoza olar edi. Xushnavislarning qurollari **siyoh, rangli jo'shalar, oq va rangli qog'oz, nayqalam, qalamtarosh, mistar, qalamdon, siyohdon, mehrak va qalamqat** edi (1- rasm). **Sultonali Mashhadiyning "Risolayi xat", Mirali Hiraviyning "Midod ul-xutut", Mirimodi Qazviynining "Obod ul-mashq", Majnun ibn Kamoliddin Mahmudi Rafiqiyning "Risolayi xati manzum", Shafeoniyning "Risolayi xat"** kabi risolalarida siyohni tayyorlash texnologiyasi, nayqalam, qog'ozning sifatini bilish usullari, umuman yozish qurollari borasida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Xushnavislikka ma'lum va joriy bo'lgan qoidalar **o'n ikkilik** qoidasi deb nomlanar va bular: **usul, tarkib, kursi, suud, nuzul, nisbat, davr, sath, quvvat, za'f, safo va nishon** edi.

VII asrda arab yozuvining keng tarqalgan uslublaridan biri **kufiy** xati ixtiro qilinguncha (ixtirochisi Ya'rab ibn Kahton) O'rta Osiyoda turli yozuv usullari mavjud bo'lgan. Masalan, makkiy, madaniy, basariy va boshqalar. Bu xatlardan oldinroq **ma'daliy (tik chiziqli)** yozuvi mavjud edi. Kufiy yozuvi ko'pincha madaniy yodgorliklarning naqshlarida saqlanib qolgan. Xalifa Muqtadir zamonida yashagan olim Ibn Muqla (864—934)ni xatti sitta (olti xil yozuv: suls, nasx, muhaqqaq, rayhoni, tavqe, riqo) ixtirochisi deb tan olganlar.

Vaqt o'tishi bilan kufiy yozuvining turli variantlari ixtiro qilingan. Qur'oni Karimning ilk namunalarini shu yozuvda yozilgan. Zamonlar o'tishi bilan xattotlar bu yozuvni ham binolarning bezaklarida ishlatgan. Muhaqqaq yozuvi kufiyning bir oz o'zgartirilgan shaklidir. Rayhoni uslubini muhaqqaq yozuvida o'xshagan, lekin harf shakllari rayhon barglariga o'xshagani uchun shu nomga loyiq topilgan. Nasx yozuvi kufiy va muhaqqaq xatlaridan ko'ra Qur'on ko'chirishda ma'qulroq topilgan. Tavqe yozuvi esa asosan buyruq va farmonlar yozishda qo'llangan. Riqo yozuvi tavqega ancha yaqin, lekin undan nozikroq. Asosan munshaot (maktub

yoʻzish)da ishlatilgani va qogʻozlarga nafis qilib yoʻzilgani uchun riqo deb atalgan. Mazkur yozuvlardan tashqari tumor, gʻubor, shajariy, tugʻro va boshqa xat turlari ham boʻlgan. Tugʻro imzo qoʻyishda ishlatilgan.

XV asr boshlaridan kitob koʻchirishda (fors-tojik va eski oʻzbek tillarida) nastaʻliq xati rasm boʻldi. Hazrat Alisher Navoiy taʻbiricha, xattotlar sultoni boʻlgan Sultonali Mashhaqiy nastaʻliq xatini ajoyib sanʼat darajasiga koʻtargan ekan.

3.2. Yozuvning gigiyenik va metodik shartlari haqida umumiy maʼlumot

Sinfda oʻquvchilar ish joyini toʻgʻri tashkil etish. Partaga oʻtirish gigiyenasi. Boshlangʻich taʼlimni isloh qilish, uni ilmiy asoslangan tagkursilar bilan qaytadan taʼminlash borasidagi asosli fikrlar yurtboshimiz tomonidan oʻrtaga tashlangan edi. Shundan keyin bir qator qonun, qaror va koʻrsatmalar eʼlon qilindi va ularni amalga oshirish ishlari respublikamiz taʼlim muassasalarida keng quloq yoʻzdi. Ayni damda bu borada muayyan chora-tadbirlar rejalashtirilib, muayyan ishlar amalga oshirilgan boʻlsa-da, hali hal etilishi lozim boʻlgan dolzarb masalalar talaygina.

Kuzatishlarimiz shundan dalolat beradiki, boshlangʻich sinf, xususan, birinchi sinf oʻquvchilarining savodini chiqarishda ularning yoshi va jismoniy tayyorgarligi ham katta rol oʻynaydi. Masalan, yoʻzish va oʻqish malakalarining shakllantirishning birinchi zinalarida bola yoʻzish va oʻqish mashqlarini bajarish uchun oʻzining bor kuchini – jismoniy va ruhiy imkoniyatlarini sarflaydi: yozuv jarayonida oʻquvchining hamma muskullari, ayniqsa qoʻl va yelka muskullari, bel va oyoq tomirlari hamda asab torlari ancha taranglashadi. Shuning uchun oʻqituvchilar bu jarayonni sezgirlik bilan kuzatadi, barmoq va qoʻl muskullarining harakat tezligi, partada toʻgʻri oʻtirishi, umuman oʻquvchilarning jismoniy va ruhiy holati hamda tayyorgarligini hisobga oladi.

Tabiiyki, yoʻzish va oʻqish jarayonlari dastlabki bosqichlarda jismoniy va ruhiy siqilishlar ostida oʻtadi. Bola birinchi mushkulot va muvaffaqiyatsizlikni qiyinchilik bilan hazm qiladi. Shuning uchun jismoniy va ruhiy zoʻriqishlar ham kutilgan samarani bermaydi. Oʻquvchi oʻz xatosini sezadi va tushunadi, lekin oʻqituvchisining yoʻl-

yo'riqlari bilan ham uni bartaraf etolmaydi. Bunday hollarda o'qituvchi o'quvchining ruhiyati – kayfiyatini ko'tarish uchun turli xil lahzalik sho'x o'yinlar tashkil etiladi. Bunday lahzalik jismoniy va ruhiy tanaffuslar bolaning ruhiy zo'riqlashini mo'tadillashtiradi va bolaning mavzuni o'zlashtirish, qabul qilish darajasini oshiradi. Aytganlarimiz shundagina o'z samarasi – mevasini beradiki, boshlang'ich sinf o'quvchisi, xususan birinchi sinf o'quvchisining ta'lim olishi uchun hamma tashkiliy va metodik ishlar a'lo darajada tayyorlangan bo'lsa. Tashkiliy va metodik ishlarga nimalar kiradi? Keling, shu haqda bahslashaylik!

Maktab o'quvchisi o'zining ko'p vaqtini darsxonada quyidagi o'quv qurollari bilan bog'liq holda o'tkazadi: parta, sinf taxta (doska)si, daftar, ruchka va boshqalar. Shunday ekan o'quv qurollarining gigiyenik va pedagogik talablarga javob berishi katta ahamiyatga ega. Ta'kidlaganimizdek maktab o'quvchilari o'zining juda ko'p vaqtini partada o'tirib o'tkazadi. Shuning uchun bu mas'uliyatli davrda o'quvchilarni qo'yilgan gigiyenik talablarga amal qilishga o'rgatish kerak.

Ish qobiliyati uzoq vaqtgacha pasaymay turishini hamda bolalar qaddi-qomatining to'g'ri rivojlanishi, o'qish davrida ko'zning salbiy ta'sirlanmasligini ta'minlash maqsadida sinflarni gigiyena talablariga javob beradigan partalar bilan jihozlash muhim ahamiyatga ega. Birinchi navbatda ustoz – muallim o'z shogirdining mo'tadil ishlashi uchun zarur shart-sharoit yaratib berishi lozim. Bu ishga tayyorgarlik avgust oyidan boshlanadi. O'qituvchi unga ajratilgan sinfxonani va undagi partalarni bo'lajak shogirdlari ishlashi uchun mos kelish-kelmasligini tekshirib ko'rishi lozim. Shogirdlarini maktabga qabul qilib olgandan so'ng esa ularning bo'yiga, ko'rish va eshitish qobiliyatlariga qarab partalarga o'tqizishi kerak.

Sinf partalari birinchi navbatda pedagogik talablarga to'liq javob berishi lozim. Bu talablar quyidagilar:

1. O'quvchilarning yoshi va bo'yiga mos bo'lishi.
2. O'quvchilarning gavdasiga mos bo'lishi.
3. Yozish hamda rasm chizish uchun qulay bo'lishi.
4. O'quvchi turganda yoki o'tirganda qiyinchilik tug'dirmasligi kerak.

Deraza tomondagi birinchi partada asosan ko'rish qobiliyati pastroq yoki eshitish imkoniyatlari pastroq bo'lgan o'quvchini

o'tirg'izish lozim. Partalar sinfda asosan uch qator bo'lishi kerak. Birinchi parta va sinf doskasi o'rtasidagi masofa 2 metrdan, oxirgi parta bilan doska orasidagi masofa esa 8 metrdan kam bo'lmasligi lozim. Bu masofa bolalarning yaxshi ko'rishi va o'qituvchini yaxshi eshitishi uchun zarur. Derazadan ichkaridagi oxirgi parta orasidagi masofa 6 metrdan oshmasligi kerak.

Qatorlar o'rtasidagi partalarning orasi 75 sm bo'lishi kerak. Bu masofa qatorlar orasida ikkita o'quvchining bemaolol harakatlanishi uchun zarur.

Bizning kuzatish va tajribalarimiz shundan guvohlik beradiki, ko'pgina umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida bu talablarga umuman rioya etilmaydi va yo ular qo'pol tarzda buziladi. Birinchidan, o'quvchilar partasi ularning yosh, bo'y va gavdasiga mos emas. Aslida partalar bir o'rinli va ikki o'rinli bo'lishi mumkin. Xorijiy mamlakatlarda ko'pincha bir o'rinli partalardan foydalaniladi.

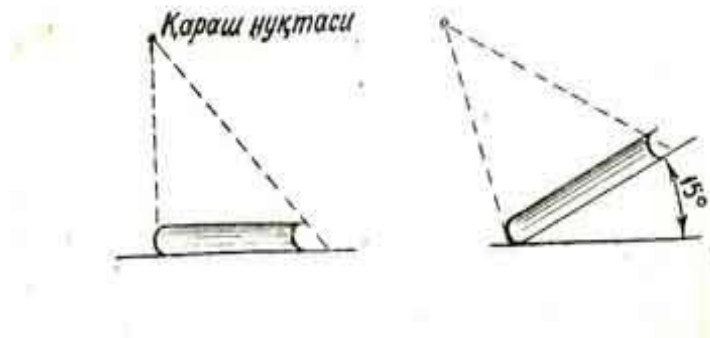


Respublikamiz maktablarida, ayni damda, ikki o'rinli partalardan foydalanilmoqda. Ta'kidlash joizki, professor F. F. Erisman tomonidan yaratilgan ikki o'rinli yog'och partalar gigiyenik tomondan juda qulay edi.



Lekin ming afsuski, ayni damda bunday partalar batamom iste'moldan chiqdi. Mabodo qolgan bo'lsa ham ular qishloq maktablarida mavjud.

Talabga muvofiq parta ustining qiyaligi 15° ga teng bo'lishi lozim, chunki bunday qiyalikda yozish va o'qish juda qulay bo'lib, ko'z tez charchamaydi (1-rasm).



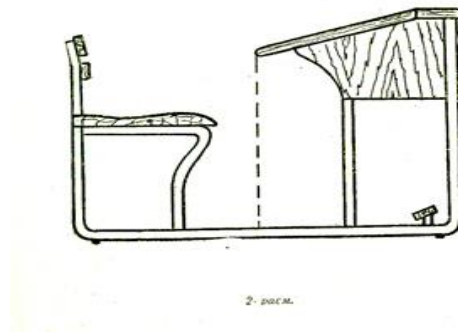
1-rasm

Yana bir muhim talablardan biri partaning qopqog'i ochilib yopilib turadigan bo'lishi lozimligidir. Agar partada ochilib yopiladigan qopqoq bo'lmasa o'quvchining o'rnidan turishi va o'rniga o'tirishi noqulay boladi. Natijada bu o'ng'aysizlik bola ruhiyatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Hozir iste'moldagi partalarda shunday qopqoqining yo'qligi afsuslanarli holdir. Parta o'tirg'ichining mustahkam turishi to'g'ri o'tirishni ta'minlaydigan eng muhim omildir. Agar o'tirg'ichning taxtasi orqa tomonga bir oz moyil bo'lsa yana ham yaxshiroq bo'ladi. O'quvchilarning yanada qulayroq o'rnashib o'tirishlari uchun orqa suyanchiqning balandligi o'quvchining belidan yuqori bo'lishi kerak.

Parta distansiyasi degan tushuncha mavjud. Distansiya deb parta ustining pastki qirrasi bilan suyanchiq orasidagi masofaga aytiladi. Bu masofa, ya'ni ko'krak qafasi bilan uning qirrasi orasidagi masofa 4 sm bo'lishi lozim. Ayni damda ko'pgina maktablarning boshlang'ich sinflarida usti bir tekis, o'tirg'ichi alohida, balandligi va tuzilishi (temir va taxta partalar, ish stollari) har xil bo'lgan, oyoqni qo'yish joyi bo'lmagan partalardan foydalanilmoqda. Bunday gigiyenik va pedagogik talablarning qo'pol ravishda buzilishi ta'lim sifatiga isloh qilib bo'lmas salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tasavvur qiling, birinchi sinf o'quvchisi o'tirg'ichi past, parta o'rnida ishlatilayotgan idora ish stolida o'tirib yozayapti. O'tirg'ich pastligi bois u quloqlarini ko'tarib partaga qulay o'rnashib olishga harakat qiladi, lekin tezda har

ikkala qo'li og'riy boshlaydi. Natijada uning diqqati susayib, bezovtalana boshlaydi. Yozish jarayonida xatolarga yo'l qo'ya boshlaydi va bundan tabiiyki, o'zi ham asabiylashadi. Shunday holatlar bo'lmasligi uchun partaning distansiyasi to'g'ri saqlanishi lozim.

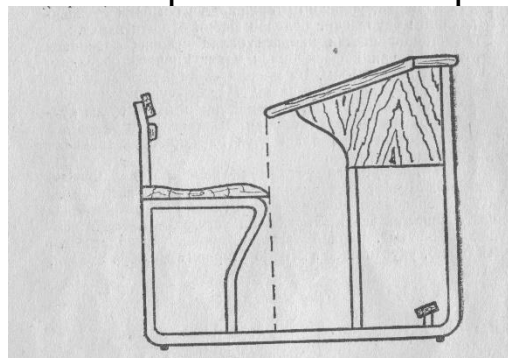
Talabga muvofiq partaning distansiyasi uch xil bo'lishi mumkin: **musbat, nol, manfiy**. Musbat distansiyada parta ustining cheti bilan o'tirg'ich orasidagi masofa teng bo'ladi. Parta ustining chetidan tushirilgan chiziq o'tirg'ichning ustiga emas, balki polga tushadi (2-rasm).



2- rasm

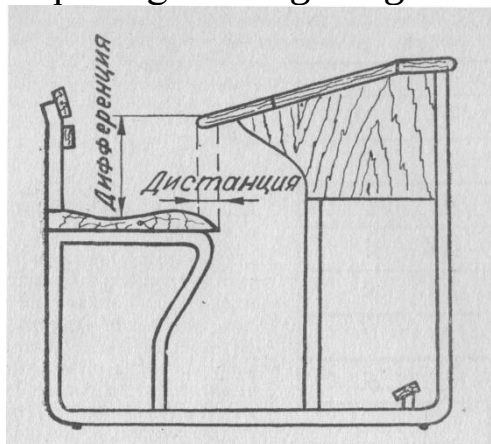
Yuqoridagi rasmda ko'rsatilgan partalarda o'tirish o'quvchular uchun noqulay bo'ladi. O'quvchi bunday partalarda o'tirsa pastga egilib o'tirishga majbur bo'ladi.

Nol masofadagi distansiyada parta ustining cheti bilan o'tirg'ichning orasida hech qanday masofa bo'lmaydi. Parta ustining chetidan tushirilgan chiziq o'tirg'ich ustining chetiga mos bo'ladi (3-rasm). Bunday partalar ham o'quvchilar uchun qulay bo'lmaydi.



3-rasm

Uchinchi, ya'ni manfiy distansiyada parta ustining cheti o'tirg'ichning ichiga 4 sm masofada kirib turadi. Parta ustining chetidan tushirilgan chiziq o'tirg'ichning ustiga tushadi (4-rasm).



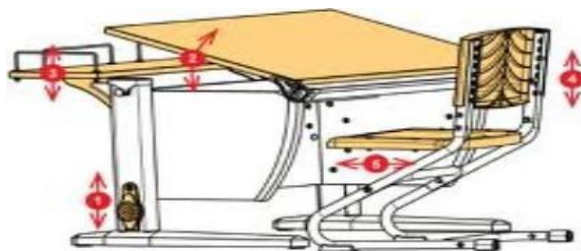
4-rasm

Distansiyasi manfiy bo'lgan partalar boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda qulay bo'lib, gigiyenik talablarga to'liq javob beradi.

Parta tanlashning yana bir muhim jihati shundaki, uning differensiyasini to'g'ri saqlashdir. Parta qopqog'ining cheti bilan o'tirg'ichning orasidagi masofa **differensiya** deyiladi. Agar parta o'tirg'ichi past bo'lsa, o'quvchi parta qopqog'iga osilib turadi, agar yuqori bo'lsa, bukchayib o'tirishga majbur bo'ladi. Shuning uchun o'tirg'ichning balandligi o'quvchilarning oyoqlari uzunligiga teng bo'lib, o'tirganda tovonlari polga yoki partaning zinasiga tegib turishi lozim.

Oyoqlarni qo'yish uchun maxsus joy bo'lmaganligi bois oyoq muskullari ham zirqirab og'rishni boshlaydi. Keltirganimiz holat kichik bir misol. Endi tasavvur qiling, butun sinf o'quvchilari (sinfda bironta ham talabga javob beradigan parta yo'q-da) shunday jismoniy va ruhiy zo'riqish ostida savod o'rgansa. Shunday vaz'iyatda eng tajribali o'qituvchining zahmatlari ham behuda ketishi tabiiy hol.

Ayni zamonda rivojlangan mamlakatlarda quyidagi konstruktor partalardan ham keng foydalanilmoqda:



Erisman partalariga o'zgarishlar kiritilib, yuqoridagi davlat standarti bo'yicha temir oyoqli ikki va bir o'rinli partalar tavsiya etilmoqda.

Bunday partalarning gigiyenik afzalligi shundaki, balandligini bolalarning bo'yiga qarab o'zgartirib turish mumkin, bundan tashqari, suyanchig'i ikkita taxtadan iborat bo'lib, suyanganda yaxshi tayanch vazifasini o'taydi. Hozirgi vaqtda o'quvchilar uchun 15 sm oralab belgilangan bo'y balandligi qabul qilingan, o'quvchilar mebelning davlat standartlari shu ko'rsatkichga muvofiq ishlab chiqariladi.

1—3- sinf o'quv xonalari uchun A, B, V turdagi partalar ishlab chiqariladi. "A" turdagi partalar bo'yi 130 sm gacha bo'lgan bolalar uchun, "B" turdagi partalar bo'yi 130—145 sm, "V" turdagi partalar bo'yi 145—160 sm.li bolalar uchun mo'ljallangan. Parta o'rindig'ining chuqurligi son uzunligining $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ qismiga teng bo'lishi lozim.

O'rindiqning pol sathidan balandligi boldir suyagi va to'piqning uzunligiga hamda poyabzalning 1-2 sm poshnasi balandligining yig'indisiga teng bo'lishi kerak.

Partaning o'quvchiga qaragan qirrasining pol sathidan balandligi o'quvchi o'tirganda pol sathidan to'g'ri burchak hosil qilgan tirsakning balandligiga teng bo'lishi kerak.

Parta ustki qismining o'tirg'ichiga nisbatan 15° pastda og'ishi gigiyenik talablarga javob beradi.

Partalarning ustki sathi tabiiy taxta rangida yoki yashil, sariq va havo- rangga bo'yalgani ma'qul, bunda yorug'likni qaytarish koeffitsenti 35—55% atrofida bo'ladi.

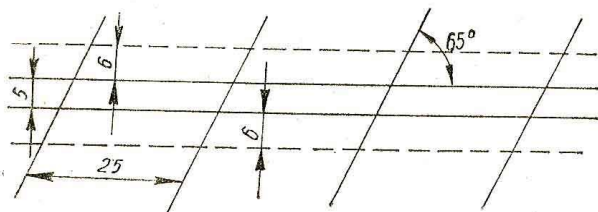
Bolalarni antropometrik belgilarni hisobga olib partalarga o'tqizish ularning to'g'ri rivojlanishiga ta'sir qilib qolmay, ish qobiliyatini ham oshiradi.

3.3. Yozuv qurollari va ulardan foydalanish

O'qituvchi sunfda o'quvchilarning ish joyini to'g'ri tashkil etgandan so'ng ularga yozuv qurollari va daftardan qanday foydalanishni o'rgatishi lozim. Birinchi navbatda o'qituvchi o'z shogirdlari uchun sifatli yozuv qurollari tanlaydi, chunki yozuvning chiroyli bo'lishi ko'p jihatdan yozuv qurollariga bog'liq. Hozirgi zamonda yozuv qurollarining turi nihoyatda ko'p va ularning hammasi ham talabga javob bermaydi. Ko'pgina yozuv qurollari ta'lim standartlari talablariga javob berolmaydi. Shuning uchun o'qituvchining o'zi o'quvchilarni sifatli yozuv qurollari bilan ta'minlashi lozim.

Daftar. Daftar asosiy yozuv quroli sifatida katta ahamiyatga egadir. U birinchi navbatda sifatli oq qog'ozdan, silliq va chiziqlari aniq ko'rinib turadigan bo'lishi kerak.

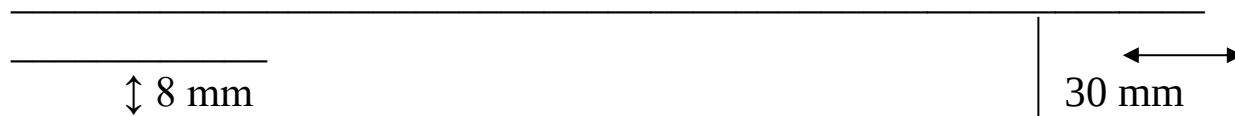
Talabga muvofiq 1-sinf o'quvchilari uchun qiya chiziqlari orasidagi masofa 25 mm ga, kichik harflar yoziladigan satr chizig'i oralig'i 5 mm ga teng bolgan ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Daftarning qiya chiziqlari 65° ga teng bo'lishi lozim (1-rasm):



(1-rasm)

Qiya chiziqlari siyrak bo'lgan ikki chiziqli daftarga yozdirib mashq qildirish orqali 1-sinf o'quvchilarini mayda harflar bilan tez yozishga tayyorlab boriladi. Bunday daftarda mashq qilish o'quvchilarga harflarning eni va ular orasidagi masofani ko'z bilan chamalashga hamda harflarning qiyaligiga rioya qilishga imkon beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tavsiya etilgan bir chiziqli daftarning parallel chiziqlari orasidagi masofa 8 mm ga teng bo'lib, undan kam oraliqdagi daftarga (bir chiziqli daftalar turli-tuman bo'lib, ular orasidagi masofalar ham har xildir) yozdirish mumkin emas. 2-sinfda bir chiziqli daftarga kichik harflarning bo'yi 3 mm, bosh harflarning bo'yi 6 mm ga teng bo'lishi lozim. Daftar hoshiyasi 30 mmga teng bo'lishi kerak (2-rasm).



(2-rasm)

O‘quvchilar tomonidan noto‘g‘ri yozilgan harf va uning unsurlari faqat hoshiyada yozib ko‘rsatiladi.

O‘quvchilarda yozuv malakasini to‘g‘ri shakllantirish uchun daftarni to‘g‘ri tutishga alohida e‘tibor berish lozim, chunki daftar butun o‘qish davomida o‘quvchining zarur yozuv qurollaridan biri hisoblanadi.

O‘quvchilarning, xususan 1-sinf o‘quvchilarining daftar tutishlariga yaxshi ahamiyat bermaslik, uning zarur qoidalarini tushuntirmaslik yozuv sifatining pasayishiga olib keladi.

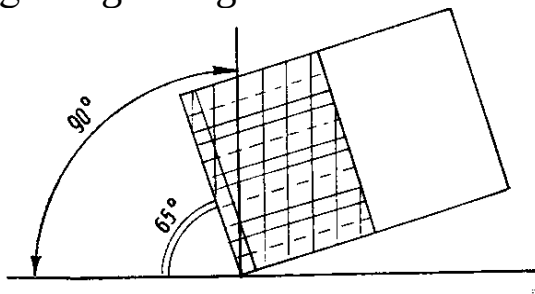
O‘quvchilarning daftarlariga qo‘yiladigan asosiy talablardan biri daftarning tashqi ko‘rinishini bir xilda bo‘lishiga erishishdir. Daftarning muqovasiga husnixat qoidalariga moslab bir xilda yozish kerak.

1-sinf o‘quvchilarining daftarlari ustiga o‘qituvchining o‘zi yozib berishi kerak. 2-sinfdan boshlab o‘quvchilarning o‘zi daftarning muqovasiga o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatilgan namunaga qarab mustaqil yozaolishi mumkin.

Har bir o‘quvchida yozuv uchun ikkita daftar bo‘lishi lozim. Biriga sinfda yozadi va o‘qituvchiga tekshirish uchun topshiradi, ikkinchisini esa o‘qituvchidan qaytarib oladi. Nazorat ishlari uchun esa alohida daftar tuttiriladi.

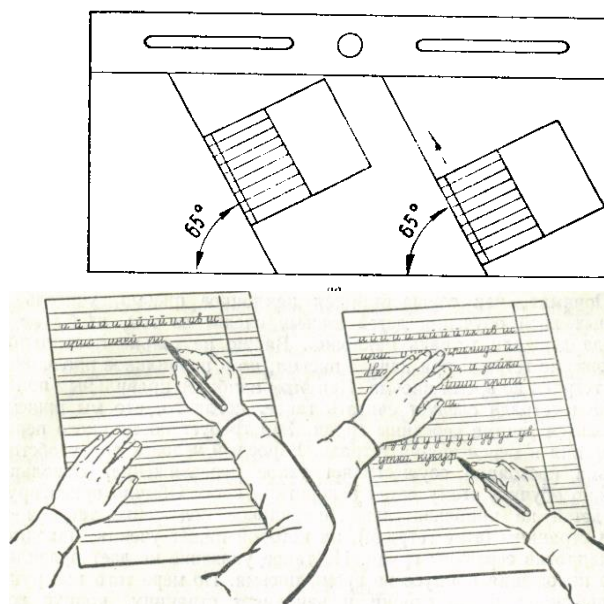
O‘quvchilarning daftarlari o‘qituvchi tomonidan muntazam ravishda tekshirib boriladi. Daftarni toza tutgan va chiroyli yozgan o‘quvchilarni rag‘batlantirib borish kerak. O‘quvchilarni rag‘batlantirishda faqat “4” va “5” baholar bilan chegaralanmay, ularning daftarlari ustiga alohida ajralib turishi uchun **“yulduzcha”**, **“bayroqcha”**, **“besburchak”**, **“to‘rtburchak”** va **“uchburchak”**lar qo‘yib berish mumkin. Qaysi o‘quvchining daftarida yulduzcha, bayroqcha va beshburchak bo‘lsa, o‘sha o‘quvchi yaxshi yozgan hisoblanadi. Rag‘batlantirishning bu turidan 1-2-sinflarda keng foydalanish mumkin.

Ta'kidlaganimizdek, boshlang'ich sinflarda harflarning qiyaligini bir xilda, ya'ni 65° da saqlash katta ahamiyatga ega. O'quvchilarga harflarning qiyaligini to'g'ri saqlashga o'rgatishdan oldin daftarni parta ustiga qanday qo'yishni tushuntirish lozim. Daftarning parta ustida noto'g'ri turishi gigiyena qoidalarining buzilishiga ham sabab bo'ladi, chunki yozuvning qiyaligi ham daftarning holatiga qarab belgilanadi. Agar daftar ko'rsatilgan qiyalikda tursa, yozuv ham 65° qiyalikda yoziladi. Daftarning holati o'zgarsa, yozuvning ham qiyaligi o'zgaradi. Shuning uchun har bir darsda o'qituvchi o'quvchilar daftarini kuzatib borishi kerak. Daftarning pastki chap burchagi ko'krak o'rtasida to'g'ri bo'lishi yoki daftarning qiya chizig'i parta qopqog'ining chetiga tik bo'lishi kerak (3 - rasm).



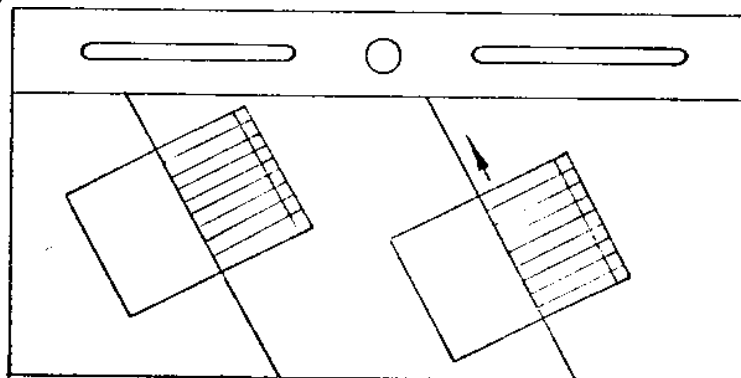
(3-rasm)

Daftar beti yozuv bilan to'lib borgan sari daftar yuqoriga surib boriladi. Chap qo'l bilan esa daftarning yuqori tomoni bosib turiladi. Yozuv darslarida daftarning parta ustida to'g'ri turishini tashkil etish birinchi galdagi vazifadir. Bu muhim vazifani amalga oshirish o'qituvchidan ko'p mehnat talab etadi. Buning uchun sinf partasining ustiga ikki o'quvchining har biri uchun ingichka qiya nazorat chiziq chiziladi. Bu chiziqning ostki uchi o'quvchilarning chap ko'kraklari o'rtasida to'g'ri bo'lib, parta qopqog'iga nisbatan 65° qiya bo'ladi. Natijada hamma o'quvchilarning oldida (partada) nazorat chiziqlari bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarning daftarning chetini yoki o'rtasini shu nazorat chizig'iga tekis qilib qo'yishlariga erisha olsa bas. Satrlar to'lib borgan sari daftarni shu chiziq bo'ylab yuqoriga ko'tarib borish lozim (4-rasm).



(4-rasm)

Agar daftarning chap beti to'lsa, daftarning buklanadigan yeri nazorat chizig'iga to'g'rilab olinadi va o'ng betiga yozishga o'tiladi (5-rasm).



(5-rasm)

Bu usuldan bir chiziqli daftarga yozishda keng foydalanish mumkin. Bunday nazorat chiziqlari daftarni buklanishdan saqlaydi. Chunki ba'zi o'quvchilar o'ziga qulaylik tug'dirish maqsadida daftarni buklab yozadi. Daftarning hoshiyasiga ham e'tibor berish lozim, chunki daftarning chetida qoldirilgan joy yozuvning tekis chiqishiga, so'zlarni bog'inlarga ajratishga, ayrim noto'g'ri yozilgan harf va uning elementlarini to'g'ri yozib ko'rsatishga imkon beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari daftarni saqlashda biroz qiyinchiliklarga uchraydi. Shuning uchun ularga daftar o'lchamidan katta bo'lgan va qalin materialdan ishlangan maktab sumkasidan foydalanishni tavsiya etish lozim.

O'quvchilarni daftarga yozdirishga boshlashdan oldin ularga sana, sarlavha va yozuvlarni qayerdan boshlab yozishni tushuntirish lozim.

Daftardagi sarlavha va yozuvlarning to'g'ri joylanishi yozuvning sifatini oshiradi. Noto'g'ri qo'yilgan sarlavha xatning sifatiga salbiy ta'sir etadi

IKKI DO'ST

Bir bor ekan, bir...

(TO'G'RI)

IKKI DO'ST

Bir bor ekan, bir...

(NOTO'G'RI)

1-sinf o'quvchilaridan kunlarni raqamlar bilan, oylarning nomini esa harflar bilan varaqning o'rtasiga yozish talab etiladi.

O'quvchilarning yozgan harf va matnlarini muntazam ravishda qizil siyoh bilan tekshirib, zarur ko'rsatmalar berib borish o'quvchilarning kelgusida benuqson yozishi uchun zamin hozirlaydi.

O'quvchilarning ishlarini baholashga alohida e'tibor qilib, tegishli ko'rsatmalar berib borish lozim. O'quvchilarning bahosi bajarilgan ishning ostiga qo'yilishi kerak.

O'quvchilarning daftarlarga **“Ko'rildi”, “Xato”** tarzida emas, **“Chiziqdan yoz”, “Harflar orasidagi masofani to'g'ri saqla”, “Harflarni bog'lab yoz”, “Qiyaroq yoz”** kabi yozib ko'rsatish ma'qul.

O'quvchilarning husnixatga, daftar tutishga qiziqishini o'stirish maqsadida maktab bo'yicha eng yaxshi tutilgan daftarlarni yig'ib ko'rgazma tashkil etish kerak.

Avtoruchka. Yozuv qurollarining tarixi, xususan ruchkaning tarixi juda qadimga, miloddan oldingi davrlarga, qadimgi odamlar g'or devorlariga tosh bilan rasm chizgan davrlarga borib taqaladi.

Qadimdan hozirga qadar yozuv qurollarining mexanizmi turli o'zgarishlarga uchradi. Bu hol odamlarning turmush tarzining o'zgarishi bilan bog'liq holda rivojlandi. Odamlar devorlarda turli xildagi rasmlarni chizadigan bo'ldi. Buning uchun qirrali toshlar, suyaklardan foydalanar edilar. Bundan 4000 yil oldin shunday edi. Bundan 3000 yil avval misrliklar tomonidan iyerogliflar ixtiro qilindi. Iyerogliflarni yozish uchun mo'yqalamlar yaratildi. Ana shu

mo'yqalamlar hozirgi ruchkalarning prototipiga aylandi. Xitoyliklar mo'yqalamni sichqon va tuya junidan tayyorlar edilar.



Shu davrda bo'yoq tayyorlash resepti ham paydo bo'ldi. Bo'yoq ixtiro qilingandan so'ng yozuv qurollari yanada mukammal bo'ldi.



Endi ruchka sifatida bambuk, nay, qamish poyalaridan foydalanar edilar. Bu o'simliklarning poyalari bo'yoqni o'ziga juda yaxshi ushlar edi va yozishga qulay edi. Milodiy davrning 600—1800-yillari yozish uchun turli qushlar qanotining bir parchasi (pat)dan foydalanildi.

Pat o'simlik poyalaridan ko'proq va yaxshiroq xizmat qilar edi. Yozish uchun asosan yosh g'ozlarning patidan foydalanilar edi. Patni bahor faslida g'ozlarning chap qanotidan olar edilar. O'ng qanotdan olingan patlar yozuv jarayonida xat ustini yopib qo'yar edi. XVIII asrda kelib patlarga ehtiyoj yana ortdi. Rossiya har yili Angliyaga 27 million pat yuborar edi.

Massachusetlik Djon D. Laud 1888-yilning oktabr oyida “uchi aylanadigan ruchka” ixtiro qilib patent oldi.



Uchida sharikchasi bor ruchka bo'yoqqa botirilar edi. Shu ruchkaning nusxasi keyinchalik boshqa ruchkalarning yasashiga asos bo'ldi. Keyinroq aka-uka Ladislo va Georg Birolar ruchkaning yaxshi nusxasini yaratdilar. Ular yasagan ruchka uchida ham sharikcha bor edi. Bu sharikcha aylanib o'zidan iz qoldirar edi. Ruchka bo'yog'i muammosi ham ularni ko'p qiynagan. Ular o'z ixtirolarini fransu'z Marselo Bichga sotdi. 1952-yildan boshlab bo'yog'i qurimaydigan va tommaydigan ruchka ixtiro qilindi.



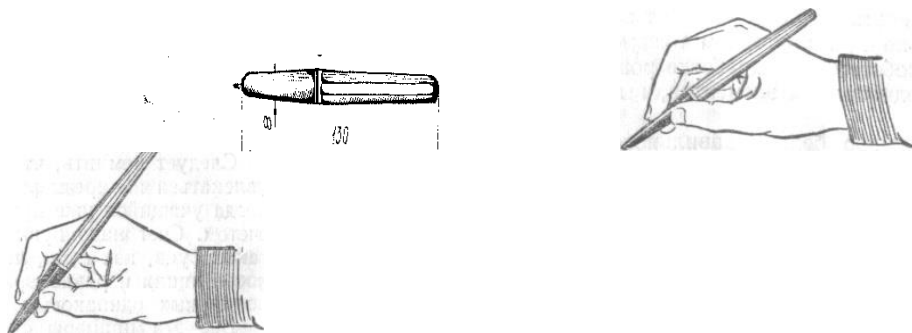
1997-yilda shunday ruchka ixtiro qilindiki, bosim bilan yozishga hojat yo‘q edi.

Qalam (karandash – turkcha karadas – “qora tosh“ so‘zidan olingan) 1775- yil fransuz Nikolya Jakkonte tomonidan ixtiro qilingan. Grafit (karbonning bir turi), ya’ni qalamning qora bo‘yog‘i avvallari temir naychaning ichida solinar edi. Boshida tilla naychadan foydalanganlar. Bu qalam turi yozish uchun emas, balki shon-shavkat uchun olib yurilar edi.

Markaziy Osiyoda xat siyohda qalam (qamish qalam, savag‘ich qalam) bilan yozilgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan ruchka bilan yozish rasm bo‘la boshlagan. Shu davrda o‘zbek tilida “**Po‘lod qalam**” atamasi paydo bo‘lib, hozirgi qalam esa **qarindoshqalam (karandash-qalam)** deb yuritilgan. Bizning davrimizda yozuvda avtoruchka, sharikli ruchka, qalam, yozuv mashinkasi va kompyuterdan foydalanilmoqda. Yozuvning bu kabi vositalaridan harflar bosim bilan yozilmaydi. Shuning uchun ham har bir harfni aniq, toza, chiroyli, ayni vaqtda, tez yozish talab qilinadi.

Hozirgi kunda avtoruchkalar xilma-xil bo‘lib, ularning hammasi ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mos kelmaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun tavsiya etiladigan sharikli avtoruchkalarining yo‘g‘onligi bolalarning qo‘l barmoqlariga mos bo‘lishi kerak. Tavsiya etiladigan sharikli avtoruchkalarining uzunligi 130 mm dan, yo‘g‘onligi esa 8 mmdan oshmasligi lozim (6-rasm).

Avtoruchkalardan foydalanish qoidalari tayyorgarlik davri mashg‘ulotlari davomida o‘rgatilishi lozim. O‘quvchilarni sharikli avtoruchkada yozishga o‘rgatishdan avval undan qanday foydalanish, siyohli naycha (sterjen)ni qanday almashtirish, uni saqlash qoidalarini o‘rgatish lozim. O‘qituvchi shogirdlarini avtoruchka bilan tanishtirish jarayonini suhbat tarzida tashkil etishi mumkin:



(6-rasm)

— Bolalar, bugun biz birgalikda sharikli avtoruchkadan qanday foydalanishni o'rganamiz. Avtoruchka bilan yozishni o'rganishdan oldin sizlar ba'zi bir qoidalarni bilishingiz lozim. Hozir shu haqda suhbatlashamiz. Qani kim menga aytadi: qalam qanday bo'ladi?

O'quvchi: Qalam – yog'och tayyoqcha, o'rtasida esa qora bo'yog'i bor.

Shundan keyin o'qituvchi qalam va avtoruchkani ko'rsatib, ularning bir- biridan farqini so'raydi.

O'quvchi: Avtoruchka siyoh bilan yozadi, qalam esa siyohsiz yozadi.

O'qituvchi: To'g'ri, avtoruchka siyoh bilan yozadi. Endi men sizlarga sharikli avtoruchkaning qanday tuzilishini ko'rsataman. Mana, mening qo'limda sharikli avtoruchka. Uning qismlarini alohida-alohida ko'rib chiqamiz. Bu qopqog' siyohli naycha (sterjen)ni saqlaydi. Mana bu avtoruchkaning siyohli naychasi (o'qituvchi ruchkani qismlarga bo'ladi). Uning ichi siyoh bilan to'ldirilgan. Shuning uchun unga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishimiz kerak (o'qituvchi uni qo'liga olib ko'rsatadi). Faqat naychaning siyohi tugagandan keyin uni almashtirish kerak.

Shunday qilib o'qituvchi sharikli avtoruchkaning old va orqa qopqog'i, siyohli naychasi hamda himoya qopqog'i bilan shogirdlarini mufassal tanishtiradi. O'quvchilarning o'zi ham ustoz yordamida ruchkani qismlarga bo'lib qayta yig'ishni mashq qiladi.

Sharikli avtoruchkaning qismlari bilan tanishtirilgandan so'ng undan qanday foydalanish qoidalari tushuntiriladi.

O'qituvchi: Yozayotganda avtoruchka uch barmoq: bosh, ko'rsatkich, o'rta barmoq bilan ushlanadi (O'qituvchi aytganlarini amalda ko'rsatib beradi, o'quvchilar esa u ko'rsatgan amallarni takrorlaydi). Men ko'rsatgandek avtoruchkani qo'lingazga oling.

Yozayotganingizda avtoruchkaning kichik qopqoq tomoni o'ng yelkangizga to'g'ri tursin (O'qituvchi har bir o'quvchiga yozish vaqtida ruchkani qanday ushlashni ko'rsatib chiqadi). Yozib bo'lgandan so'ng avtoruchkani partaning ustidagi chuqurchaga qo'yning. Dars tugagandan so'ng esa ruchkangizni o'z qutichangizga solib qo'yishni unutmang.

Sharikli avtoruchka bilan yozish yuzasidan ota-onalar bilan ham suhbat o'tkazish lozim. Buning uchun o'qish boshlanishidan uch-to'rt kun oldin ota-onalarni yig'ib, ularga bolalari qanday avtoruchkada yozishlari va faqat shu tavsiya etilgan avtoruchkalarni olib berish tushuntiriladi.

Avtoruchkaning yozuvga doim tayyor bo'lishi, husnixatga o'rgatishning asosiy shartlaridan biridir, shuning uchun unga alohida e'tibor berish talab etiladi.

Husnixat darslarida turli xildagi jadvallardan foydalanish. Boshqa darslarda bo'lgani kabi, husnixat mashg'ulotlarida ham ko'rgazma qurollardan foydalaniladi. Bunda o'quvchilar harf va uning elementlarini to'liq va to'g'ri o'zlashtirib oladi.

Husnixat mashg'ulotlarida quyidagi ko'rgazmali usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1. Harf va uning unsurlarini sinf taxtasi (doska)ga yozib ko'rsatish.

2. O'quvchilarning daftarga harf va uning elementlarini yozib ko'rsatish.

3. Husnixat daftaridagi harflarga qarab yozdirish.

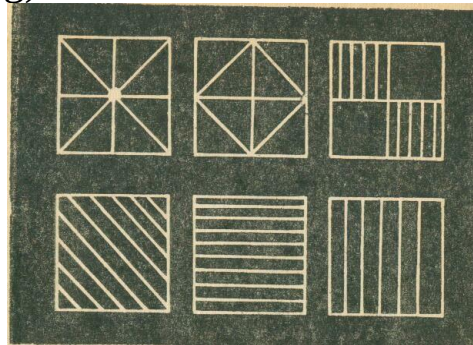
4. Turli xildagi jadvallardan foydalanish.

Bularning ichida harf va uning unsurlarini sinf taxtasiga yozib ko'rsatish asosiy usul hisoblanadi. O'qituvchi sinf taxtasiga harf va uning unsurlarini chiroyli va aniq yozib ko'rsatsa, o'quvchilar ham shunday yozishga kirishadi.

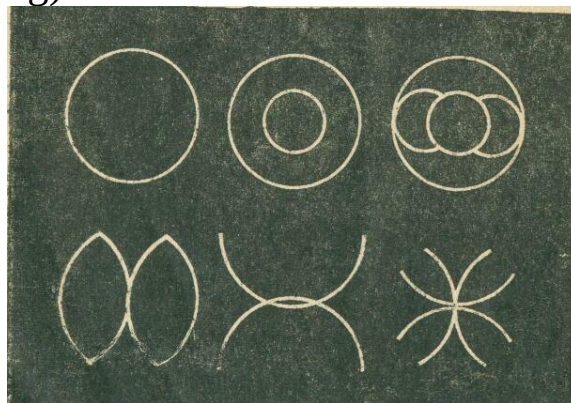
O'quvchilarda doskaga yozish malakasini hosil qilish uchun ularning barmoq va qo'l harakatlari o'stirilib, harflarning nisbatini to'g'ri olish, bo'rni to'g'ri ushlash hamda bir xil yo'g'onlikdagi chiziqlarni chizish o'rgatiladi.

Bunday ko'nikmalar hosil qilingandan so'ng doskaga yozish uchun tayyorgarlik mashqlari o'tkaziladi. Bu mashqlarni bajarishdan oldin doskaga 30x30 smli kvadratlar chizib olinadi. Shu

kvadratlarning ichiga to'g'ri chiziqlar ko'z bilan chamalab chiziladi (rasmga qarang).



To'g'ri chiziqlarni chizish mashq qilingandan so'ng har xil qiyaliklardan va aylanalar shaklidan iborat bo'lgan mashqlarga o'tiladi (rasmga qarang).



Bunday mashqlarni bajarishda qo'lning harakatiga alohida e'tibor berish zarur. Mazkur rasmlarni o'quvchilarning o'zlari dars boshlanishidan oldin bajarishni mashq qilib ko'rishlari mumkin, chunki bu ularning qo'l harakatini o'stirishga yordam beradi. O'quvchilarga harflarning yozilish usullarini tushuntirishdan oldin harf unsurlarini «Husnixat» daftarida berilganidek sinf taxtasiga yozib ko'rsatish lozim. O'qituvchi harf va uning unsurlarini o'quvchilarga o'rgatish uchun quyidagilarga ahamiyat berishi lozim.

1. O'qituvchi sinf taxtasiga yozayotgan vaqtida shunday turishi kerakki, sinf taxtasiga yozilayotgan harf yoki uning unsurlari o'quvchilarga aniq ko'rinib tursin.

2. Harflarni oldindan (tanaffus vaqtida) yozib qo'yimaslik kerak, chunki o'quvchilar o'qituvchining yozayotgandagi qo'l harakatlarini ko'rmasalar, harflarni ko'r-ko'rona ko'chirib oladi.

O'quvchi har bir harfning yozilishini to'g'ri o'zlashtirib olishi uchun dars jarayonida tushuntirib, ko'rsatib yozish maqsadga muvofiqdir.

3. Sinf taxtasida harflarning bir tekis joylanishiga ahamiyat berish, sinf taxtasining to'g'ri kelgan yeridan yoza bermay, hamma o'quvchilarga ko'rinarli bo'lgan yeridan boshlash va harflarning kata-kichikligini doim bir tekisda olib borish kerak.

Husnixat mashg'ulotlari uchun ishlangan ko'rgazma qurollarining harflari sinf taxtasiga yozilgan harflardan kichik bo'lmasligi kerak. Jadvallarni 30x50 sm o'lchamda bajarish mumkin.

Ko'rsatilayotgan narsaning tasviriga, xarakteriga, yozilishiga yoki biron mavzuni yoritib borishiga qarab jadvallarni quyidagi besh guruhga bo'lish mumkin: 1) matnli; 2) raqamli; 3) grafik; 4) illyustratsiyali; 5) aralash.

Ayrim o'qituvchilar ko'rgazma qurollarning turlariga yetarli e'tibor bermaydi hamda ularning bir-biridan yaxshi ajrata olmaydi. Har bir jadval o'z spetsifikasiga qarab ishlanadi va alohida bir vazifani bajaradi, shuning uchun ularni bir-biri bilan aralashtirib yuborish yaramaydi. Quyida har bir jadvalning vazifasi bilan tanishib chiqamiz.

1. **Matnli jadvallar.** Bu jadval bir yoki bir necha alohida harflar, so'zlar, gaplardan tuziladi. Boshlang'ich sinfda tayyorlanadigan matnli jadvalga misol qilib grammatika va orfografiyadan ishlangan jadvallarni ko'rsatish mumkin.

2. **Raqamli jadvallar.** Bu jadval raqamlardan yoki raqamli materiallardan tuziladi. Raqamli jadvallarga misol qilib ko'paytirish, og'zaki hisoblash, sonlar qatori jadvallarini ko'rsatish mumkin.

3. **Grafik jadvallar.** Grafik jadval qator shartli belgilar: chizmalarning sxemalari, diagramma va rasmlardan iborat bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda bunday jadvallarga misol qilib maydonlarning o'lchami, jismlarning hajmini o'lchash va ayrim rasmlarni ko'rsatish mumkin.

4. **Illyustratsiyali jadvallar.** Bunday jadvallar alohida rasmlar, portetlar va fotorasmlardan iborat bo'ladi.

Bunga misol qilib anatomik rasmlar, o'lchov birligi jadvallari va boshqalarni olish mumkin.

5. **Aralash jadvallar.** O'quv jadvallarini asosiy yo'llanmalariga qarab, quyidagi to'rt guruhga bo'lish mumkin: **a) bilish; b) tushuntirish; v) mashq qilish; g) ma'lumot berish.**

Bilish jadvali. Bunday jadvallar o'qituvchi yangi materialni tushuntirayotgan vaqtda qo'llaniladi.

Tushuntirish jadvali. Bunday jadvallardan o'quvchilar tomonidan bajarilayotgan ba'zi bir amaliy mashg'ulot yoki ularda amaliy xarakterdagi malakalarni hosil qilishda foydalaniladi. Bu jadval qisqa tushuntirishlar, ko'rsatmalar bilan berilgan rasm va chizmalardan iborat bo'ladi. Bunday jadvallarga «**Partada to'g'ri o'tir**», «**Chiroyli va toza yoz**», «**Ruchkani to'g'ri ushla**» kabi chizmalar misol bo'la oladi.

Mashq qildirish jadvali. Boshlang'ich sinflarda bolalarga kundalik hayot uchun zarur bo'lgan bilim va malakalar berib boriladi. Shunday zarur malakalardan biri ularni toza, chiroyli va to'g'ri yozishga o'rgatishdir. Bolalarda toza va chiroyli yozish malakasini hosil qilish uchun bir qancha amaliy mashqlarni o'tkazish lozim. «Yozuv qoidalariga rioya qiling» degan rasm o'quvchilarning amaliy mashg'ulotlarni bajarishda hamda mashq qilish vaqtlarida yordam beradi.

Ma'lumot beruvchi jadval. Bunday jadval o'quvchilarga o'tgan materialni qaytarishda hamda ba'zi bir esda tez saqlanib qolmaydigan so'zlarni, arifmetik raqamlarni yoki ayrim qiyin harflarning unsurlarini eslashlarida kata yordam beradi. Masalan: kata J harfining unsurlari yoki harfning o'zi o'quvchilarning esidan chiqib qolgan bo'lsa, shu harfning yozilishi tasvirlangan jadvaldan foydalanish mumkin

Bu jadvaldan foydalanilganda o'quvchilar J harfining to'g'ri yozish qoidalarini eslariga tushirib oladi va o'z bilimlarini mustahkamlaydi.

Ko'rgazma qurollar maktab gigiyenasi qoidalariga to'la javob berishi lozim, shuning uchun yozish sifatiga alohida ahamiyat berish zarur.

Ko'rgazma qurollarning tashqi ko'rinishining ham katta ahamiyati bor. Ko'rgazma qurollar ortiqcha bezaklarsiz bo'lishi lozim. Jadval yoki tablitsalarning chetlari har xil gul va bezaklar bilan ishlangan bo'lsa, o'quvchilar asosiy diqqatni o'qituvchi tushuntirayotgan darsga emas, balki bezaklarga qaratadi. Har bir

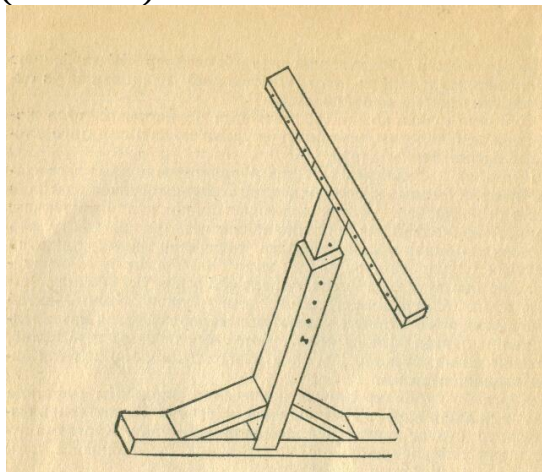
ko'rgazma qurol orqada o'tirgan o'quvchilarga ham aniq ko'rinib turishi va o'qishga oson bo'lishi lozim. Maktab o'quvchilari uchun atalgan o'quv ko'rgazmalari sifatli materiallardan ishlangan bo'lishi kerak. Qog'oz oq rangda va toza bo'lib yaltiramasligi, bo'yoqlar ham ochiq rangda bo'lib, bir xil fon bilan berilishi lozim.

Ko'rgazma qurollar o'qitish jarayonida bir usul sifatida xizmat qilishi zarur. Shuning uchun ko'rgazma qurollardan faqat zarur bo'lgan vaqtdagina foydalanish kerak. Ko'rgazma qurollarni tayyorlashda uning kompozitsion joylanishiga ham katta ahamiyat berish lozim.

O'qishning birinchi kunidan boshlab harflar va ularning ayrim unsurlarini mumkin qadar tegishli ko'rgazmalar bilan o'rgatish lozim. Ko'rgazma qurollarni mayda harflar bilan xira qilib yozish mavzuni tushunishga va o'zlashtirishga salbiy ta'sir qiladi: o'quvchilar harf va belgilarning yozilishini yaxshi ko'ra olmaydi, natijada noto'g'ri ifodalaydi.

Ko'rgazma qurollardagi harflar aniq yozilgan bo'lishi kerak. Ko'rgazma qurollarni bemalol ko'ra oladigan darajada yirik qilib yozish lozim. Bu masofa taxminan 6-7 metr bo'lib, ko'z bilan kitob o'rtasidagi masofadan 19-20 marta uzundir. Shuning uchun jadvallarni tayyorlash vaqtida uning harflarini shuncha hissa yirik yozish kerak.

Har bir ko'rgazma qurolni ehtiyotkorlik bilan saqlash zarur, ehtiyot qilinmagan taqdirda ular tez ishdan chiqib, yozuvlari xiralashib qoladi. O'quvchilarga ko'rgazma qurollarni istalgan balandlikda ko'rsatish uchun ko'rgazmalar osiladigan moslamadan foydalanish mumkin (1- rasm).



1- rasm

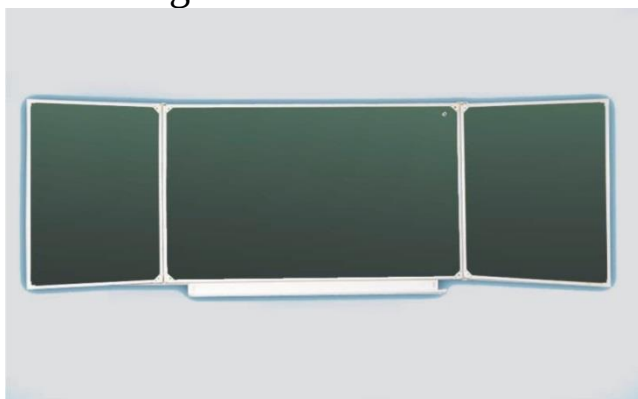
Jadval va rasmlar shunday balandlikda osilishi kerakki, oldingi partada o'tirgan bolalar orqada o'tirgan bolalarning ko'rishiga xalaqit bermasin.

O'quvchilarning yozishlari uchun qiyinlik tug'dirayotgan ayrim harf va uning unsurlarini bir necha marta katta qilib ko'rsatish mumkin.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ko'rgazmalilik ichida eng muhimi sinf taxtasidir.

3.4.Xattaxtaga qo'yiladigan talablar

Sinf taxtasidan to'g'ri foydalanish metodikasi. Sinf taxtasi yozuvning aniq va chiroyli bo'lishida asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun har bir maktab yuqori sifatli sinf taxtalari (doskalar) bilan ta'minlangan bo'lishi shart.



Sinf taxtasida o'quvchilar uchun yozilgan har bir yozuv aniq va chiroyli bo'lishi lozim. O'quvchilar sinf taxtasiga yozishni yaxshi ko'radi, shuning uchun ular vaqt-vaqti bilan doskaga chiqarib turiladi. Ular sinf taxtasiga yozayotganda harf va uning

unsurlarini to'g'ri yozishga harakat qiladi, chunki sinfdagi o'rtoqlari ularning yozuvini kuzatib turadi. Lekin ayrim maktab o'quvchilari sinf taxtasining to'g'ri kelgan yeridan yozaveradilar, yozuvlari ham bir tekis chiqmaydi. Bunday kamchiliklarning bo'lmasligi uchun har bir o'qituvchi yomon yozadigan o'quvchilarning qo'lidan ushlab daftar kabi o'xshab sinf taxtasida ham yozish qoidalarini o'rgatib borishi lozim.

Sinf taxtasiga yozilgan har bir harf o'quvchilarga aniq ko'rinib turishi lozim.

Sinf taxtasining yuzi tekis bo'lib, juda silliq ham bo'lmasligi lozim, aks holda, bo'r sirg'anib ketaveradi. Sinf taxtasini ikki turga bo'lish mumkin: biri doim devorga osig'lik turadigan, ikkinchisi vertikal o'q atrofida aylanadigan sinf taxtasi. Bunday sinf taxtasining qulay tomoni shundaki, uni tushayotgan yorug'likka qarab burish mumkin bo'ladi. Bulardan tashqari, maktabda bir necha ko'chma sinf taxtasi ham bo'lishi kerak (2- rasm).



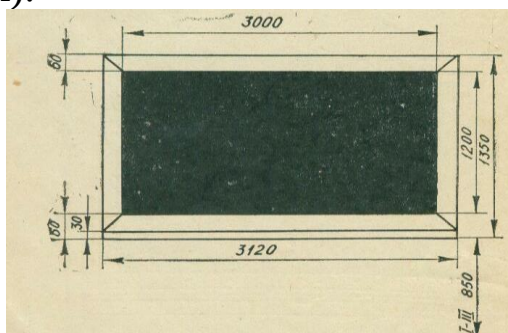
2- rasm

Vertikal o'q atrofida aylanadigan doskaning uzunligi 1,65 m, balandligi esa 1,13 m ga tengdir. Bunday sinf taxtasidan ikki smenali maktablarda foydalanish mumkin. Katak'larga ajratilgan sinf taxtasi yuqori sinf o'quvchilari uchun qulay emas, shuning uchun sinf taxtasining orqasidan (tekis tomonidan) foydalaniladi. Boshlang'ich sinflarda vertikal o'q atrofida aylanadigan sinf taxtasidan foydalaniladi (uning bir tomoniga daftarning kataklari chizilgan, ikkinchi tomoni esa rasm darslari uchun mo'ljallangan bo'ladi).

Devorga o'rnatilgan sinf taxtasining qulay tomoni shundaki, u kam joy oladi.

Sinf taxtasi linoleumdan yoki taxtadan yasaliishi mumkin. Linoleumdan yasalgan sinf taxtasi sifatli hisoblanadi, chunki taxtadan yasalgan sinf taxtalari har yili bo'yab turiladi. Natijada bo'yoqlar qatlami hosil bo'lib, sinf taxtasiga yozish vaqtida bo'rsirg'alib ketaveradi.

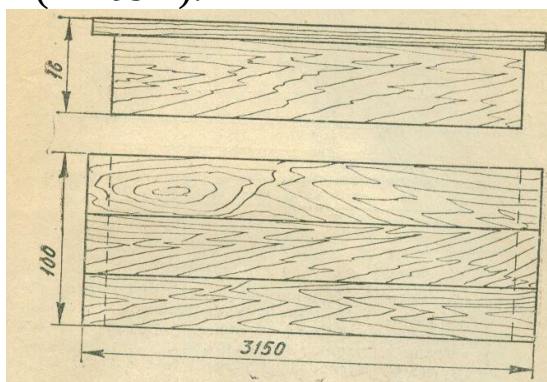
Sinf taxtasi qoida bo'yicha eniga 1200 mm, uzunligi 3000 mm bo'lishi lozim (3- rasm).



3- rasm

Sinf taxtasi chetiga raqamlar tortilgan, pastki qismida esa bo‘r va latta qo‘yadigan joy bo‘lishi lozim.

Sinf taxtasidagi yozuv o‘quvchilarga yaxshi ko‘rinib turishi uchun unda har xil egri-bugri yo‘llar, tirnalgan chiziqlar bo‘lmasligi va u har bir sinf o‘quvchilarining yoshiga moslab osib qo‘yilgan bo‘lishi kerak. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun poldan 85 sm, 5—10- sinf o‘quvchilari uchun esa 95 sm yuqoriga o‘rnatilgan bo‘lishi lozim. O‘quvchilarga yozuvlarni yanada yaqqolroq ko‘rsatish uchun sinf taxtasini balandroq qo‘yish ham mumkin. Ammo bunda sinf taxtasining uzunligi bilan teng bo‘lgan taxta qo‘yilishi lozim (4- rasm).



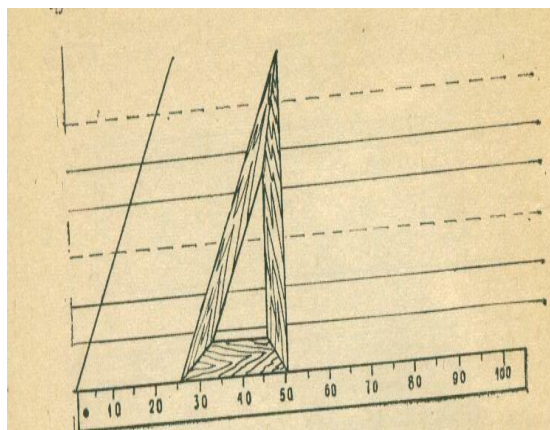
4- rasm

Sinf taxtasining ostiga bo‘r maydalarining to‘kilmasligi uchun pastki ramkaning ustiga eni 5-6 smli taxtacha o‘rnatilishi, chap tomoniga esa bo‘r turishi uchun quticha mahkamlanishi maqsadga muvofiqdir.

Sinf taxtasi devorning o‘rtasiga o‘rnatilgan bo‘lib, yorug‘lik chap tomondan tushib turishi kerak.

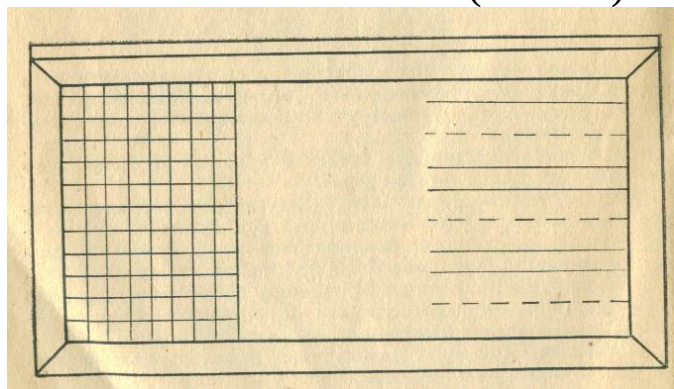
Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qiydigan darsxonalardagi sinf taxtasi yozuv darslari uchun moslashtirilib, kataklarga ajratilgan bo‘lishi, yozayotganda qimirlamasligi lozim. Agar sinf doskasi qora rangda bo‘lsa, havorang bo‘yoq bilan, doska jigarrang linoleumdan qilingan bo‘lsa, qora bo‘yoq bilan kataklar chiziladi. Sinf taxtasiga kataklar chizish vaqtida, albatta moyli bo‘yoqdan foydalanish kerak.

Sinf taxtasidagi chiziqlar o‘quvchilarning daftaridagi chiziqlardan o‘n marta katta bo‘lishi kerak. Sinf taxtasi kaiaklarga ajratilmagan bo‘lsa, o‘qituvchi husnixat mashqlarining boshlanishidan oldin doskani chizib tayyorlab qo‘yishi kerak. Buning uchun o‘qituvchi chizg‘ich va uchburchakdan foydalanib, kataklarni quyidagi tartibda chizishi mumkin (5- rasm).



5- rasm

Doskadagi chiziqlar yo‘g‘on-ingchka bo‘lmay bir tekisda bo‘lishi zarur. Devorga o‘rnatilgan doskadan samarali foydalanish maqsadida uni uch qismga bo‘lib, bir qismiga o‘sha sinfning o‘ziga mos chiziqli daftarning chiziqlari chiziladi, o‘rtada esa rasm darsi uchun joy qoldiriladi, o‘rtadagi bo‘sh joyning yoniga matematika darsi uchun kataklar chiziladi (6- rasm).



6- rasm

Sinf taxtasidan bunday samarali foydalanish dars sifatini oshiradi. Husnixat mashg‘ulotlarini to‘g‘ri uyushtirishdan sinf taxtasi bilan bir qatorda bo‘r ham kata rol o‘ynaydi. Har xil shakldagi qattiq yoki ho‘l bo‘rlardan foydalanish dars sifatini pasaytiradi, harf va uning unsurlarini noaniq ifodalashga olib keladi: tegishli yo‘g‘onlikdagi yoki ingichkalikdagi chiziqlarni chizishni qiyinlashtiradi.

Bo‘r yumshoq bo‘lishi, ammo nam bo‘lmasligi kerak. Bo‘r 15x15 mm li kvadrat shaklida bo‘lib, uzunligi 50 mm dan oshmasligi yoki 30 mm dan kam bo‘lmasligi lozim. Bunday bo‘rni ushlash qulay bo‘lib, yozishga osonlik tug‘diradi. Qo‘lni toza tutish maqsadida bo‘rning yarmigacha qog‘oz o‘raladi.

Bo‘r uch barmoq: bosh, o‘rta va ko‘rsatkich barmoq bilan ushlanadi. Yozish vaqtida ko‘rsatkich barmoq bilan bosib turiladi va tegishli chiziq chiziladi (7- rasm).



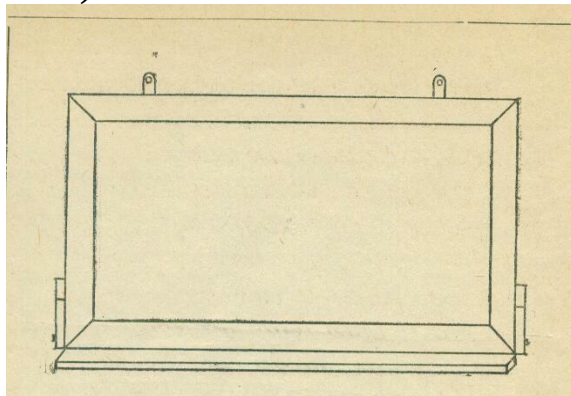
7- rasm

Sinf taxtasida harf va uning unsurlarini ko‘rsatishdan oldin bo‘rning uchini qalamtarosh bilan tekislab yozishga moslab olish zarur.

Husnixat mashg‘ulotlarida dumaloq bo‘rlardan foydalanishga ruxsat etilmaydi, chunki u tegishli chiziqlarni bermaydi va har xil qalinlikda yozadi.

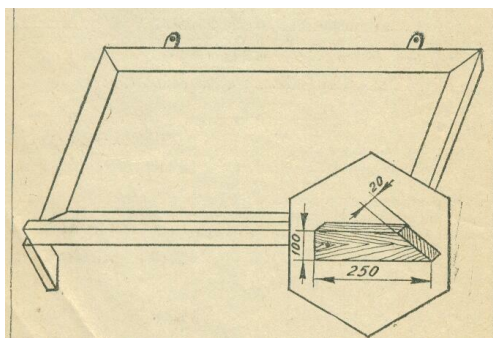
Bo‘rni to‘g‘ri ushlash qoidalarini o‘quvchilarga ko‘rsatish va unga amal qilishga o‘rgatib borish lozim. Ayrim o‘quvchilar bo‘rni besh barmoq bilan ushlab, bor kuchlari bilan bosib yozadi. Bunday o‘quvchilarning qo‘lidan ushlab, mashq qildirish zarur.

Ba‘zi vaqtlarda sinf taxtasi yaltirib ko‘rinib o‘quvchilarga undagi yozuvlar ko‘rinmay qoladi. Buning uchun sinf taxtasining pastki ikki burchagiga uzunligi 20—25 sm bo‘lgan ikkita yog‘och oyoqcha qoqiladi. Bu yog‘och oyoqchalar mahkam qilib qoqilmasdan, o‘rtasiga bir dona mix urilib, u aylanib turishi lozim. Chunki u kerak bo‘lmagan vaqtda sinf taxtasining yon tomoniga burib qo‘yiladi (8- rasm).



8- rasm

Sinf taxtasi yaltirab ko‘ringan vaqtda esa shu oyoqchalar devorga tirab qo‘yiladi (9- rasm).



9- rasm

Natijada sinf taxtasidagi yaltirash yo‘qolib, yozuv hamma o‘quvchilarga aniq ko‘rinadi.

Elektron vositalar – husnixat darslarining samaradorligini oshirish omili

Informatsion texnologiyalarning jadal rivojlanishi keyingi yillar ichida insoniyat shaxsining shakllanishiga ma‘lum darajada iz qoldirdi. Yangi axborot, reklamaning tezda kirib kelishi, televideniya kompyuter texnologiyalarining qo‘llanishi, elektron o‘yinchoqlar va kompyuterlarning keng tarqalishi bola tarbiyasiga ta‘sir ko‘rsatmoqda. Natijada u yaxshi ko‘rgan o‘yinlar, sevimli qahramonlari va qiziqishlari ham o‘zgaradi.

Maktabda o‘qish boshlanganda u ma‘lum qulaylikni his etishi mumkin. Bugungi kunda hali barcha maktablarda texnologik sinflar bor deb bo‘lmaydi. Lekin Maktab ta‘limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini amalga oshirishning yo‘nalishlaridan biri “Maktablarni zamonaviy o‘quv va laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi, darsliklar va o‘quv-usuliy materiallar bilan ta‘minlash.

Eskirgan o‘quv dasturlari va metodik usullar o‘quvchilar bilimining pasayishiga olib keladi. O‘qituvchilardan esa o‘qitishning yanada zamonaviy usul va vositalarini izlashga undaydi. Bunday vositalardan biri bu kompyuterdir.

Televizor, videomagnitafon, kitoblar imkoniyatlarini mujassamlashtirib, universal o‘yinchoq hisoblanib, turli xil o‘yinlarga qodir bo‘lgan zamonaviy kompyuter shu bilan birga bola uchun uning savol va harakatlariga javob bera oladigan teng huquqli vosita hisoblanadi. Maktabning o‘quv va o‘quv jarayonidan tashqari faoliyatida kompyuterlarning qo‘llanilishi bolada o‘qish motivatsiyasi o‘sishining va ijodiy imkoniyatlari rivojlanishining samarali omillaridan biridir.

Bir qator pedagoglar boshlang'ich sinf o'quvchilarining kompyuter savodxonligining erishishiga ikkilanadi. Ularning ba'zilar kompyuter faqat sinfda bolaning e'tiborini chalg'ituvchi yana bir vosita deb hisoblasa, boshqalari esa hisoblash texnikasi sohasida jiddiy professional tayyorgarliksiz o'qituvchilarning darslarda kompyuterlardan foydalanishi va kompyuter savodxonligiga bolalarni o'rgatish mumkin emas deb ta'kidlaydi. Uchinchilari esa kompyuterdan doimiy foydalanish maktabda shunday bir holatga olib keladiki, unda insoniyat kompyutersiz sonlarni qo'shishga ham hisoblay olishga ham qodir bo'lishi xavfini ifodalaydilar. Yana bir muhim qarshilik mavjud bo'lib, u bolalarning bir-biri bilan kam muloqotda bo'lishi muammosidir. Chunki kompyuter zamonida ular vaqtlarining ancha qismini kompyuterda o'tkazadi.

Falsafa shundaki, maktabning informatsion asrga adaptatsiyalanishidan boshqa chorasi yo'qdir. Hisoblash texnikasi bilan tanishish bunday adaptatsiyaning faqat bir qismi sanaladi. Adaptatsiyaning asosiy maqsadi shundaki, bolalarni axborot-ma'lumotlarni qayta ishlashga o'rgatish, topshiriqlarni bajara olishga, insonlar bilan muloqot qilish va jamiyatdagi o'zgarishlar mohiyatini tushinishga o'rgatish zarur. Kompyuter maqsadlari matematika, ijtimoiy fanlar, tabiatshunoslik va ona tili darslarida amalga oshirilishi lozim. Bunday integratsiya 1 yil davomida tugatilishi yoki bir qaysidir loyihani amalga oshirilish natijasi bo'la olmaydi. Aksincha, bu oxiri yo'q jarayondir. U o'quv jarayonini umumiy kompyuterlashtirish maqsadlarining birligini o'z ichiga oladi. Uning amalga oshirilishiga ma'muriyat, o'qituvchi va pedagoglarning hamkorlik ishi natijasida erishish mumkindir. Kompyuterlashtirishning sotsial qirralari, asosiy usullar va vazifalar yechimidagi yondashuvlar, ma'lumotlarni qayta kompyuterda ishlash usullari sekin-asta murakkablashadi va matematika, tabiatshunoslik, ijtimoiy fanlar va ona tili darslarida turli usullar bilan muhokama etiladi. Bunday vaziyatda kompyuter o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida axborot-ma'lumot almashish vositasi bo'lib qoladi.

O'quv-tarbiyaviy jarayonda kompyuterlarning qo'llanish diapazoni juda katta: kompyuter ham ta'lim obyekti, ham ta'lim vositasi (usuli)dir. Ya'ni kompyuterlashtirish ta'limotining 2 yo'nalishi bo'lishi mumkin: informatikani o'rganish va turli predmetlarni (fanlarni) o'rganishda undan foydalanish. Bunda

kompyuter ta'lim, o'rganish samaradorligining oshirilish usuli hisoblanadi. Kompyuter o'quv ma'lumotlarini taqdim etish imkoniyatlarini ancha kengaytiradi. Rang, grafika, tovush, videotexnikaning zamonaviy vositalarini qo'llash turli holat va muhitni modellashtirishga imkon beradi.

Kompyuter o'quvchi motivatsiyasini kuchaytiradi. Kompyuterda ishlab turib, o'quvchi topshiriqning yechimini kerakli yordamga tayangan holda oxirgacha yetkazish imkoniga ega bo'ladi. O'quvchi bajarayotgan topshiriqlarning tiplari anchagina kengayadi: tuzish, dasturlash va hokazo.

Kompyuter o'quvchi faoliyati ustidan nazoratni sifatli o'zgartirishga imkon beradi, kompyuter barcha javoblarni tekshiradi, ko'pgina hollarda esa nafaqat xatoni hisobga olib ko'rsatadi, balki uning paydo bo'lish sababini o'z vaqtida aniqlab, bekor qilish uchun xarakterini aniq belgilaydi. Kompyuter o'quvchilarga "2" baho qo'ysa, ular tezda buni tuzatishga shoshiladi. O'qituvchi o'quvchini tartib-intizom va e'tiborli bo'lishga chaqirishi shart emas. Chunki ekranda 2-3 daqiqadan so'ng keyingi topshiriq paydo bo'ladi.

Kompyuter o'quvchilarda o'z faoliyatlari refleksiyasining shakllanishiga yordam beradi. Kompyuter texnikasining qo'llanilishi darsni yanada qiziqarli, zamonaviy qiladi, individual o'rganish sodir etiladi, nazorat va yakuniylarni xulosalash o'z vaqtida va obyektiv bo'ladi.

O'quvchi shaxsining ehtiyojlari, qiziqishlarining rivojlanishi va shakllanishi turli usullar bilan, jumladan tasviriy san'at usullari bilan ham amalga oshiriladi.

O'quvchilar mustaqil tasviriy faoliyat bilan birga rasmlar, haykallar, arxitektura va dekorativ-amaliy san'at asarlarini qabul qilishga tayyor bo'lgandagina san'at ta'limi muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin.

Boshlang'ich maktab o'qituvchisi bolalarni o'qishga o'rgatishi, ularning bilish ehtiyojlarini rivojlantirishi shart. Zaruriy ilmiy asoslarni o'zlashtirib olish uchun bilish vositalarni ta'minlashi lozim. Shuning uchun asosiy maqsadlardan biri o'quv-biluv jarayonlarini rivojlantirishdir. O'quv-biluv faoliyati biluv jarayonlarni, mantiqiy fikrlashni, e'tiborni, xotirani, nutqni, tasavvurni rivojlantiradi, o'qishga bo'lgan qiziqishni qo'llab-quvvatlaydi. Bu barcha jarayonlar o'zaro bog'liqdir.

Elektron interfaol doska – bu sensorli kompyuterga ulangan ekran bo‘lib, kompyuterga ishini boshlash uchun interfaol doska yuziga qo‘l tegizsangiz bo‘ldi u ishlab ketadi.

SMART Notebook nomli maxsus ta‘minlash dasturi esa interfaol doskalarda ishlashni osonlashtiradi, matnlar va audio - videomateriallar ustida ishlashni ta‘minlaydi.

SMART Technologies Inc. (www.smarttech.com) kompaniyasi 1991-yil birinchi interfaol doskani chiqardi. Shundan beri **SMART** mahsuloti butun dunyoda cheksiz muvaffaqiyat qozondi.

Doska (sinf taxtasi) taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisi elektron interfaol doska hisoblanadi. Bu doska ham xuddi oddiy doskaga o‘xshaydi. Lekin unga biror nima yozilsa tezda shaxsiy kompyuter ekraniga chiqadi. Yozilgan informatsiya fayl shaklida saqlanadi hamda printerdan chiqarilishi mumkin. Elektron doskalarning eng yaxshi tomoni shundaki unda animatsiyalar imkoniyati juda yuqori. Rasm chizish, qo‘shish, ma‘ruza matnlarini tayyorlash va boshqa shunga o‘xshash ishlarni rangli va animatsiyalar yordamida tez va sifatli bajarish imkoniyati mavjud.

Rossiyaning umumta‘lim maktablarida 1996-yildan beri bu doskadan foydalanadilar. Mazkur doskadan boshlang‘ich sinflarda keng foydalanish yaxshi samara beradi. Elektron interfaol doska o‘zining katta imkoniyatlari bilan kishini lol qoldiradi. O‘quvchi unda oddiy bo‘r bilan emas rangli “qalamchalar” bilan yozishi va chizishi mumkin. Bu ishda hech qanday chegara yo‘q. O‘quvchilar bu doskadan katta qiziqish bilan foydalanadi. O‘z layoqatlarini bu doska orqali namoyon etishlari mumkin.



O‘qituvchi uchun ham bu doska katta imkoniyatlar eshigini ochib beradi. Masalan, boshlang‘ich sinflarda husnixat darslarini ushbu doska orqali qiziqarli va samarali tashkil etish mumkin.

Birinchi sinfda yozuv mashqlarini tashkil etish birmuncha murakkab. Bu uchun birinchi navbatda tayyorgarlik mashqlarini yaxshi tashkil etish zarur. Oddiy doskada tayyorgarlik mashqlarini bajarish uchun o‘quvchilarni qora va rangli bo‘rlar bilan ta‘minlash lozim. Agar elektron interfaol doskadan foydalanilsa bo‘r va lattaga umuman hojat qolmaydi. Elektron doskalarda xohlagan narsani

xohlagan rangda yozish mumkin. Bu ham ortiqcha mehnat va pulni tejaydi, tozalik gigienasini ta'minlaydi hamda o'quvchilar qiziqishini yuqori darajaga ko'tarib, samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.



Tayyorgarlik davrida o'tkaziladigan mashqlar ma'lum darajada guruhlariga bo'lib, avval sodda, keyin murakkabroq mashqlarni bajarish lozim. Masalan, birinchi guruh mashqlarida o'quvchilar chiziq ustida muayyan masofalarda nuqta qo'yib chiqish mashqini bajarishlari kerak. Bu hol o'quvchilarga zerikarli tuyuladi. Shu bois o'qituvchi rangli bo'rlardan foydalanib, ularning qiziqishini oshirar edi. Elektron doskada esa bu oddiy ishga aylanadi. O'quvchi nuqtalarni xohlagan rangida yozishi mumkin. Masalan, birinchi nuqtani ko'k rangda, ikkinchisini qizil rangda, uchinchisini yashil rangda va hokazo. Tayyorgarlik mashqlari sirasiga turli xildagi geometrik figuralar, bayroqchalar, daraxtlar maketi, turli shakl va hajmdagi tayoqchalarni chizish ham kiradi. Bu ishlarni o'quvchilarga elektron doska yordamida tez va sifatli tarzda o'rgatish mumkin. Masalan doskaning bir burchagiga chizilgan kichik ilmoqchani sinf oxirida o'tirgan o'quvchi yaxshi ko'rolmasligi mumkin. Elektron doska orqali har bir yozilgan va chizilgan narsa xohlagan kattalikda ko'rsatilishi mumkin. Bu imkoniyat husnixat darslari samaradorligini oshirishga katta yordam beradi. Mazkur doskani osonlik bilan bir necha qismga bo'lib, birdaniga bir necha o'quvchiga topshiriqni bajartirish mumkin. Bajarilgan topshiriqlar kompyuter xotirasiga kiritib boriladi. U xohlagan vaqtda orqaga qaytarilib qayta-qayta ko'rilishi mumkin. Oddiy doskada esa yozilgan narsa o'chirilsa tamom. Uni qayta ko'rish imkoniyati yo'qoladi. Elektron doskada esa uni xohlagan vaqtda qaytadan ko'rish va tahrir etish imkoniyati mavjud.

Alifbe davrida bolalarni yozishga o'rgatish juda muhimdir. Bu davrda o'quvchilarga harf va uning unsurlari amaldagi "Alifbe" kitobida ko'rsatilgan tartibda o'rgatiladi.

Alifbe davrida bajariladigan asosiy grafik ishlar quyidagilardan iborat:

1. Kichik va bosh harflarni alifbo tartibida yozish.
2. Harflarni bo'g'in va so'zlarda qo'shib yozish.
3. Qo'l harakatini uzmay yozishga o'rgatish.

4. Harflarning qiyaligini va enini to'g'ri saqlashga o'rgatish.

Mazkur ishlarni oddiy doska yordamida o'quvchilarga o'rgatish o'qituvchidan katta zahmatni talab etadi. U bu uchun katta hajmda ko'rgazma qurollar tayyorlashi lozim. Agar ushbu ishlar elektron interfaol doska yordamida o'quvchilarga tushuntirilsa, ham samarasi katta bo'ladi, ham o'qituvchining mehnati ancha yengil bo'ladi. Ijodkor o'qituvchi elektron doskadan juda yaxshi foydalanishi mumkin.

Mazkur doska yordamida "Alifbe" darsligining xohlagan varag'i va yo sahifasini o'quvchilarga kattalashtirilib ko'rsatish mumkin. Unda har bir o'tilishi lozim bo'lgan harfni unsurlarga bo'lib o'tish imkoniyati nihoyatda kattadir.

Ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi sinflarda ham o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishga elektron interfaol doskadan foydalanish mumkin.

Husnixat darslarini **elektron slaydlardan** foydalanib ham samarali va qiziqarli tashkil etish hamda o'tkazish mumkin. Elektron slaydlar kompyuter orqali tayyorlanadi. Dars mashg'ulotini ham elektron slayd tarzida tayyorlash mumkin. Bunda turli xildagi animatsiyalardan foydalanish mumkin. (1- ilovaga qarang)

Har bir harfni o'rgatish uchun maxsus elektron slaydlar tayyorlash mumkin. Bu ham qiziqarli ham samarali bo'ladi. O'quvchi darsni o'qituvchi so'zidan emas, balki kompyuterda chiroyli animatsiyalar bilan jihozlangan o'yinlar orqali o'zlashtirib boradi. Umuman olganda, husnixat darslarini elektron slaydlar orqali o'rgatib, yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Quyida elektron doskalardan namunalar berilgan:





Husnixat darslarida kompyuter o‘yinlaridan foydalanish.

O‘quvchi e’tiborini faollashtirish, tasavvurni to‘g‘ri tuzishga qiziqтира olish o‘qituvchiga tasviriy san’at bo‘yicha EHMning maxsus dasturlarini qo‘llashga yordam beradi.

Darsda ishni savodli tashkil etish o‘quvchini darsga qiziqтира bilish uchun sharoitlar yaratish o‘qituvchiga badiiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlarni qo‘llashga yordam beradi. Darslarning bunday tashkil etilishi qisqa muddat ichida bolalarga maktabgacha bo‘lgan yoshlarida ma’lum bo‘lgan tasviriy usullarni eslash va mustahkamlashga yordam beradi.

Oliy ta’lim tizimida amalga oshiriladigan eng dolzarb muammolardan biri yetuk, komil insonni yetishtirib chiqarishdir. Bu maqsadni amalga oshirishda ona tili o‘qitish usuliyoti fanining ham o‘z o‘rni mavjud. Tilshunoslikdan olingan nazariy bilimlarni yosh avlodga yetkazish usullarini o‘rgatuvchi fan ona tili o‘qitish usuliyotidir. Shuning uchun ham ushbu fanni o‘qitishda samaradorlikni oshirish maqsadida hozirgi zamon axborot texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirishi, zamon talablariga javob beradigan sifatli o‘quv-usuliy, ilmiy adabiyotlar, darsliklarning elektron versiyalarini ishlab chiqishdan iborat. Elektron darsliklar kompyuter texnologiyasiga asoslangan ko‘p axborotli ko‘rinishda: matnli, ovozli, video va multimediyali bo‘lishi talabalar uchun ona tili o‘qitish usuliyoti darslarini yanada chuqurroq o‘zlashtirish imkoniyatini yaratadi. Tovush tizimi va uning hosil bo‘lishida tovush apparatining ishtirok etish jarayonini talabalar multimediyali elektron darslik va axborot texnologiyalari yordamida hosil bo‘layotgan

tovushning boshqa tovushlar bilan o'xshash va farqli tomonlari xususida chuqur ma'lumotga ega bo'ladi. Shuningdek, elektron vositalar tovush apparatining savod o'rgatish jarayonidagi ahamiyati, rivojlanganlik darajasini ko'rsatishda ham qator afzalliklarga ega. Ushbu fan yuzasidan biz har bir bo'limni o'z ichiga qamrab oluvchi elektron darsliklar yaratishni maqsad qilib qo'yganmiz. Bu borada qator ishlarni amalga oshirga harakat qilayapmiz. Grammatik tushunchalarni o'zlashtirishdagi samarador usullar haqida yetarli darajada to'liq va aniq tasavvur hosil qilishda elektron darsliklarning o'rni ulkan ahamiyat kasb etadi. Grammatik tushunchalarni o'zlashtirishni quyidagi tartibda amalga oshirish mumkin:

1. Tovush, harf, so'z. 2. So'z turkumlari. 3. Uslubiyat va tinish belgilari.

Bu uchala tipdagi tushunchalar butun tilshunoslik bo'limlarini o'ziga birlashtirib olgan. Har birining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, uni multimediyali tasvirlardan foydalanib muhokama etilganda talabalarda ko'proq tushunchalar hosil bo'ladi.

Elektron darsliklarning an'anaviy, bosma shaklda tayyorlangan adabiyotlardan afzalligi shundaki, ulardan kompyuterlar orqali masofali o'qitish va o'qish jarayonlarida keng foydalanish mumkin. O'z navbatida talabalar mustaqil ravishda ulardan foydalanib darslarga avvaldan tayyorgarlik ko'rishi va hatto bir bo'lim uchun tayyorlangan test majmualari asosida o'z bilim darajasini aniqlash imkoniga ega bo'ladi.

Buning uchun, avvalo, o'qituvchining o'zi kompyuter, elektron darslik va internet haqida tushunchaga ega bo'lishi va ulardan foydalanishni bilishi lozim. Shunda o'qituvchi darsni zamon talablari asosida o'qita oladi, avlodni yangicha o'qitish tizimi sari yetaklaydi. O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 23- maydagi "2001–2005-yillarda kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirish, "Internet"ning xalqaro axborot tizimlariga keng kirib borishini ta'minlash dasturini ishlab chiqishni tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida" gi 230- sonli qarori fikrimiz dalilidir.

Uzluksiz ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab o'quvchilarda kompyuter, elektron darslik va internetdan foydalanish malakasini shakllantirish o'quvchini uzluksiz ta'limning keyingi bosqichlarida bulardan mukammal foydalanishni o'rgansa, ularning bilim va malakasini oshirishiga zamin yaratadi.

Dunyoni o‘z qamroviga olgan, hayotning hamma sohasiga kirib kelayotgan kompyuter texnologiyasi xoh u telekamunikatsiya bo‘lsin, xoh u tibbiyot sohasi bo‘lsin, xoh u ishlab chiqarish korxonalari bo‘lsin, kompyuter texnologiyasidan foydalanib, ishning samaradorligini oshiryapti. Shunday ekan, boshlang‘ich sinfda o‘qiyotgan bola ertaga kim bo‘lishi, qaerda ishlashi (telekommunikatsiya, tibbiyot, ishlab chiqarish va hokazolar)dan qat’i nazar kompyuter bilan ishlashni bilish zarurati paydo bo‘lyapti. Agar u kompyuterni boshqarolmasa qancha nazariy bilimi bo‘lishidan qat’i nazar bilimini amalga tatbiq etolmay ishdan bo‘shaydi, yo kompyuter boshqarishni o‘rganib, ishini davom ettiradi. Hadisi sharifda shunday deyiladi: “Yoshlikda olingan ilm, toshga uyilgan naqshdir”. Shunday ekan, boshlang‘ich sinflarda kompyuter yordamida dars tashkil etilsa, o‘quvchilar yoshligidan kompyuter haqida ma’lumotga ega bo‘lib, dars samaradorligi ham oshadi. Buning uchun o‘qituvchidan izlanuvchan bo‘lish bilan bir qatorda kompyuter haqida ma’lumotga ham ega bo‘lishi va undan foydalana olishi lozim. Darslarni kompyuterlashgan tizim asosida tashkil etish bugungi yoshlarimizning ertangi hayotidagi ayrim kamchiliklarning oldini olib (ishga borgach kompyuter bilan ishlashi), ularning o‘zlari tanlagan sohaning ravnaqiga hissalarini qo‘shishga zamin yaratadi. Bu ishni, avvalo, maktabgacha ta’lim muassasalarida ham joriy etish lozim.

Bola orziqib kutgan kun kelib, u maktabga qatnay boshlaydi. Unga maktabda va sinfda bo‘layotgan har bir harakat qiziqarli tuyuladi. Shuning uchun u bu harakatlardan o‘yin elementlarini axtaradi. Bu besabab emas, albatta. U hali o‘yinqaroq bola, o‘quvchi bo‘lib to‘liq shakllanishiga ancha vaqt bor.

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning o‘yin faoliyatini o‘qish faoliyatiga o‘tkazish birdan bo‘ladigan didaktik jarayon emas. Bu ikki faoliyatni alohida-alohida olib borib ham bo‘lmaydi, chunki bolaning o‘yin faoliyatida o‘quv elementlari, o‘quv faoliyatida esa o‘yin elementlari mavjud. Shuning uchun bolani zeriktirmasdan darsni zamonaviy pedagogik texnologiya, kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun amaliyot davridan boshlab talaba—bo‘lg‘usi o‘qituvchi unumli foydalanishni o‘rganishi lozim. Shu maqsadda biz boshlang‘ich sinfning savod o‘rgatish davridan boshlab darslarni kompyuter texnologiyalari asosida elektron darslik,

prezentatsiya, animatsiya va didaktik o'yinlar asosida o'tishni taklif etmoqchimiz.

Boshlang'ich sinf savod o'rgatish davridan boshlab o'quvchilarni yangicha ruhda, zamon bilan hamnafas qilib tarbiyalaydigan, sodda, qiziqarli darslarni joriy etish lozim. Kompyuter yordamida darslarni tashkil etib juda katta natijalarga erishish mumkin. Savod o'rgatish davriga nazar tashlasak, bolalar asosan o'yin faoliyati bilan tanish, o'rtoq bo'ladi. Ularni zeriktirish katta xato bo'lib, bu hatto bolaning ruhiy faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatishi ehtimoldan xoli emas.

Kompyuter texnologiyasining o'zi bola uchun qiziqarli narsa. Unda bajaradigan amallar, o'yinlar undan ham qiziqarli bo'ladi. Demak, bola zerikmay kompyuterlashgan ta'limga qiziqishi tabiiy. Kompyuterdan dars jarayonida qanday foydalanish mumkin?, u orqali qanday elektron darslik, animatsiya, prezentatsiya va didaktik o'yinlarni tashkil etish mumkin? yoki lozimligi borasida fikr yuritmoqchimiz.

Bizga ma'lumki, savod o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlaridan bir bolalarning beg'ubor, toza xotirasiga (biz uni ko'pincha oq qog'ozga o'xshatamiz) ilmlar kaliti bo'lgan harflarni muhrlashdir. Endi shu jarayonda batafsilroq to'xtasak. O'qituvchi dars jarayonida har bir harfni o'qitish uchun sinf taxtasiga o'sha harfni yozadi va talaffuz qiladi. Bu bilan o'sha harfni bola xotirasida poydevor etib joylashtiradi. Endi bir tasavvur qiling: O'zbekistonning minglab sinflarida minglab o'qituvchi bolalarga savod o'rgatish bilan band. Xo'sh ularning husnixati (chiroyli yozuvi, kalligrafiyasi) va talaffuzi (tovushlarni talaffuz qilishi qobiliyati) bir xil yoki davlat standarti talablariga to'la javob beradi, deb kim ayta oladi. Yoki o'qituvchi biron bir sabab bois harfni to'g'ri yoza yoki talaffuz qila olmaydi. Bu nazarga ilinmaydigan, oddiy tuyulgan kamchiliklar nutqning ravnaqi, ravonligiga, albatta, salbiy ta'sir qiladi. Kompyuter esa bu kamchiliklardan xolidir.

Agar shu jarayonda elektron darslik yaratilsa, har bir harfning boshlang'ich yozish elementlaridan boshlab yozishni qayerdan boshlab qayerga tugatishni, ovozlar talaffuzini bola katta ekranda standart holda ko'rsa va eshitsa bu til va millat uchun katta muvaffaqiyat bo'ladi. Chunki endi butun respublikamiz maktablarida savod o'rgatish davrida bolalar bir xil standart harflarni yozish va talaffuz qilishni o'rganadi. O'qituvchi esa ortiqcha harakat va vaqt

sarflashdan ozod bo'lib bolalarni faol nazorat qilib, har bir o'quvchi bilan yakkama-yakka ishlay oladi.

Hozirgi kunda respublikamizda ta'limni kompyuterlashtirishga qancha e'tibor berilsa, ta'limning samarasi shuncha muvaffaqiyatli bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda kompyuter texnologiyasi asosida tashkil etish mumkin bo'lgan dars namunalari quyida keltirilgan.

Kompyuter yordamida "Yashiringan harfni top" o'yini

O'yinning borishi: ma'lum bir so'z berilgan bo'lib ulardan ayrim harflari yashirib qo'yilgan. Masalan, "kitob" so'zi olsak "k tob" yozilib "i" harfi yashirib qo'yilgan bo'lib, o'quvchilardan yashiringan harfni topib so'zni o'qish talab qilinadi. Bu o'yinni kompyuter yordamida tashkil etish ko'pgina afzallik va qulayliklar yaratadi. O'quvchilarning o'z ustiga mustaqil ishlashni o'rganishi, mustaqil fikrlashi va ishining natijasi, ya'ni xatosini tahlil etib kompyuter baholashi yangi avlodning zamonaviy tafakkurini boyitishga katta zamin bo'lib xizmat qiladi.

"O'z o'rningni top" o'yini

O'yinning borishi: O'qituvchi bolalarga xohlagan bir so'zni yo gapni aytadi, masalan, "Vatan" so'zi aytilib kompyuterlarga kiritiladi. O'quvchilar har bir harfni ekranga chiqarish uchun bir amalni bajarishi lozim bo'ladi. Masalan, "V" harfini chiqarish uchun qanday amal bajarishdan qat'i nazar natijasi 21 chiqishi lozim. Chunki "V" harfi alfavitda 21- o'rinda joylashgan. Shunday qilib, o'quvchilar "Vatan" so'zini ekranga chiqarish uchun beshta amal bajaradilar. Qaysi o'quvchi tez va to'g'ri bajarsa, u kompyuterda ma'lum bir kuy bilan taqdirlanadi va o'qituvchi qaysi o'quvchi topshiriqni birinchi bo'lib bajarganini aniqlaydi. O'yin davomida yo'l qo'yilgan xatoliklarni kompyuter tahlil etadi.

Bu o'yin husnixat va matematika darslarining o'zaro uyg'unligi, bog'liqligini ham yaqqol namoyon etadi. Bola bu o'yinni aynan kompyuterda bajarsa, yaxshi natija beradi. O'yin jarayonida nafaqat matematik ifodalarni tuzib yechish, balki lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosida joylashgan harflarning nomi va o'zni xotirasiga muhrlanadi. Ular alfavitda qaysi harf qayerda, nechanchi o'rinda joylashganini ham xotiralsida saqlab qoladi. Shu bilan birga ko'paytirish, bo'lish, sonlarning yig'indi va ayirmasini topish jadvalini ham o'zlashtiradi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Yozuvning insoniyat hayotidagi ahamiyatini soʻzlab bering.
2. Yozuvning paydo boʻlishi va yozuv turlari haqida fanda qanday fikrlar bildirilgan?
3. Oʻzbek xalqining eng qadimiy yozuvlari qaysilar?
4. Qaysi yozuvlar amalda joriy qilinmagan?
5. Hozirgi oʻzbek yozuvi haqida nimalar bilasiz?
6. Xattotlik sanʼati qanday ehtiyojlar tufayli yuzaga keldi?
7. Xattotlik bilan nom chiqargan shaxslar kimlar va ularning faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
9. Eski maktablarda yozuv oʻrgatish qanday olib borilgan?
10. XX asrda yozuv va husnixatga oʻrgatish boʻyicha ishlarni amalga oshirildi?
11. Kitobatchilik bilan shugʻullangan tarixiy shaxslardan kimlarni bilasiz?
12. Xattotlar va xattotlik maktablari faoliyat haqida soʻzlang?

**4-MAVZU: HUSNIXATGA OʻRGATISH
TAMOYILLARI VA USULLARI**

Tayanch soʻzlar: onglilik tamoyili, husnixat bilan yozish, koʻrgazmalilik tamoyili, genetik tamoyil, takrorlash tamoyili, nusxaga qarab koʻchirish usuli, ritmik usuli, yozuv malakasi, chiziqli usul, ritmik usul, ijodiy yozuv, oʻzini oʻzi tekshirish, harf elementlari, yozuv matnlari.

4.1. 1-4-sinflarda husnixat darslari

Boshlangʻich sinf oʻquvchilari husnixat materiallarini oʻqituvchilarning oʻzi tayyorlaydi. Material tanlashda quyidagilarga rioya qilish lozim.

- umumdidaktik talablar asosida tanlanadi
- materiallarning mavsumga mos boʻlishi
- bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga amal qilinishi
- husnixat materialining oʻrganiladigan mavzu bilan bogʻlanishiga
- imlo bilan bogʻlanishiga

- *bolalar hayoti bilan bog'lanishiga*
- *ajratilgan vaqtga mosligiga*

Amaldagi dasturga muvofiq boshlang'ich sinflarda husnixat: 1) bir dars ajratiladi 2) darsning ma'lum daqiqalari ajratiladi.

1-sinfda husnixat yuzasidan o'quvchilarda quyidagi alakalarni shakllantirish ko'zda tutiladi.

- *yozuv jarayonida partada to'g'ri o'tirish;*
- *daftarni 65 gradus qiyalikda qo'yish;*
- *ruchkani to'g'ri ushlash;*
- *yozuv chiziqlarini farqlash;*
- *so'zlar orasidagi bir xil tenglikda saqlanishi.*

Dastur talablarini to'liq amalga oshirish uchun ishni rejalashtirib olish lozim. Rejalashtirishda husnixatga o'rganish jarayonida ish turlarining qiziqarli va turli-tuman bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Boshlang'ich sinfda o'quv dasturi 1-sinfning ikkinchi yarim yilida o'qituvchi husnixatga o'rgatishni ona tili darslariga qo'shib olib boradi. Bu davrga kelib yozuv sharti ham o'zgaradi. O'quvchilarning daftarida harf namunasi yo'qligi tufayli ular yozishda bir qancha shartlarni bajaradi. Jumladan, bosma harfni yozma harfga aylantiradi. Bundan tashqari mashq shartlari ham bajarilishi lozim. O'qituvchi husnixat daqiqasini rejalashtirishda albatta yuqoridagi holatlarni hisobga olishi lozim.

Shuningdek, ikkinchi sinfda chiroyli yozuv malakasini shakllantirish quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani ushlash, daftarni to'g'ri tutish.
2. O'quvchilarda chiroyli yozishga qiziqish uyg'otish.
3. Husnixat darslarini sanoq-ohang usullari va jismoniy mashqlar bilan bog'lab olib boorish.
4. O'quvchilarning chamalab yozish qobiliyatlarini o'stiruvchi mashqlar bajartirish.
5. Qo'l va barmoq muskullari harakatini o'stiruvchi mashqlar bajartirish.
6. Harflarni qo'l harakatini uzmasdan tutashtirib yozishga o'rgatish.
7. Kichik va bosh harflarni ajratib yozishga o'rgatish.
8. Xato yozilgan harflar yuzasidan mashqlar bajarirish.
9. Darsda yozib mashq qilish.

Yozuv jarayonida yozuv sifatini shakllantirish katta ahamiyatga ega. Yozuvning aniq, toza, bir xil qiyalikda va balandlikda bo'lishi hamda bir tekis silliq yozilishi uning sifatini ta'minlaydi.

Yozuv sifatini shakllantirish uchun quyidagi ko'rsatmalarga amal qilish lozim:

1. Harf unsurlari va harflarni to'g'ri bog'lab yozish.
2. Yozuvni 65° qiyalikda yozishga o'rgatish.
3. Har bir qatordagi harflarning bir xil balandlikda bo'lishiga erishish.
4. Harf unsurlari, harflar va so'zlar orasidagi masofalarni bir xilda saqlash.
5. Sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib yozishlariga erishish.

Husnixatga o'rgatish tamoyillari

Husnixatga o'rgatish tamoyillari quyidagilardir:

1. Onglilik tamoyili.
2. Genetik tamoyil.
3. Takrorlash tamoyili.
4. Ko'rgazmalilik tamoyili.
5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.
6. Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili.
7. Chiroyli yozuvning imlo bilan bogliqligi tamoyili.
8. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqlik tamoyili.

1. Onglilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda, o'quvchilarning husnixat malakalarini takomillashtirib borishda bu tamoyilga qat'iy rioya qilish muhim. Bu tamoyilga ko'ra o'quvchi harf shaklini qanday va qay tartibda yozishni bilishi, harfning qiyaligi, bo'yi va enini to'g'ri mo'ljallay olish lozim. Harfni harfga ulashda qo'l uzmaslikka erishish nazarda tutiladi. Ruchka ushlashda ruchka uchi bilan barmoq oralig'idagi masofa 1,5—2 sm bo'lishi e'tiborda tutiladi. Shuningdek, partada o'tirish qoidalariga (ko'z va daftar oralig'ining 30 sm, daftarning parta ustida ma'lum qiyalikda bo'lishiga, partada engashmasdan, boshni to'g'ri tutib, tirsaklarni partaga yengil qo'yish, oyoqlarni parta ostiga to'g'ri qo'yish, ko'krak bilan parta oralig'i masofasining bir kaft sig'adigan masofada bolishi) amal qilishga ongli ravishda erishiladi.

2. Genetik tamoyil. Chiroyli yozuv malakalarining shakllanishida genetik tamoyil katta o‘rin tutadi. O‘quvchi bu tamoyilga asosan avval shakli oson, sodda harflarni yozdirishga o‘rgatiladi. Ma’lumki, ba’zi bir harflar sodda ko‘rinishga ega bo‘lib, ularni yozishda qiyinchilik tug‘ilmaydi. Shuning uchun chiroyli yozuvga o‘rgatishda dastavval bosh va kichik harflar guruhlab olinadi hamda shu guruhlash asosida shakli oson harflardan asta-sekin shakli murakkab, yozish birmuncha qiyinroq harflarga o‘tiladi. Masalan, kichik harflarning 1-guruhiga i, n, m, r kabilar kiradi. Bu harflar ilmoq shakllaridan iborat bo‘lganligi sababli yozishda qiyinchilik bo‘lmaydi. Shuningdek, genetik tamoyil asosida harf, bo‘gin, so‘z, gap, matn tartibida osondan murakkabga qarab yozuv mashqlari o‘tkaziladi.

3. Takrorlash tamoyili. Chiroyli yozishni esdan chiqarmaslik uchun sistemali ravishda takrorlash juda muhimdir. Takrorlash tamoyili yozish jarayonini avtomatlashtirish asosidir. Chiroyli yozuvda gigiyenik qoidalarga amal qilish eslatib turilishi yaxshi natija beradi. Yozuv qiyaligiga amal qilish, harflarni qo‘l uzmay yozish, harflar, so‘zlar orasidagi masofani to‘g‘ri chamalash va yozishga oid qoidalarga amal qilishni takrorlash, yozuvni tahlil qilish, ularni taqqoslash kabi ishlar takrorlash tamoyili asosida olib boriladi.

Mashqlarning xatolarini tuzatish tarzida olib borilishi, uning samarasiz mashqqa aylanib qolmasligiga amal qilinadi.

4. Ko‘rgazmalilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o‘rgatishda ko‘rgazmali vositalar ham katta ahamiyat kasb etadi. Ko‘rgazmali vositalarga «To‘g‘ri o‘tir!» plakati, bosma harf shakllari ifodalangan kartonlar, xattaxta, o‘quvchilar qo‘lidan ushlab yozdirish kabilar kiradi. Harfning yozma shaklini hosil qilishga o‘rgatishda uning bosma shakli ko‘rsatilib, farqli jihatlari izohlanadi.

Yaxshi tanlangan va mohirlik bilan foydalanilgan ko‘rgazmali qurollar dars sifati va samaradorligini oshiradi.

5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. O‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish uning bo‘yini hisobga olgan holda oldingi partalarga o‘tkazishdan boshlanadi. Parta o‘quvchiga mos bo‘lsa, u yozishda qiynalmaydi, tez charchab qolmaydi, chiroyli yozadi.

O‘quvchining individual xususiyatini hisobga olganda ko‘rish qobiliyati yaxshi bo‘lmagan o‘quvchilarni yorug‘lik tushadigan deraza

tomonga, eshitish a'zolarida nuqsonlar bo'lgan bolani esa oldingi partalarga o'tkazish ham nazarda tutiladi.

Ma'lumki, ruchkani barmoqlar orasida noto'g'ri ushlaydigan o'quvchilar ham uchraydi, shu sababli bolaning ruchka ushlashiga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Daftarga harflarni 65 gradus qiyalikda yozish asosiy rol o'ynaydi. Buning uchun daftar parta ustida to'g'ri turishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining daftarini kuzatib borishi darkor. Bu qoidaga amal qilish ham yozuv sifatini oshiradi.

O'quvchilarning yozuv tezligini kuzatish, kamchiliklarini hisobga olish, yutuqlarini ko'pchilikka namuna qilib ko'rsatish ham bu tamoyilning asosiy shartlaridan sanaladi.

6. Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili. Dastur talablari yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirishni nazarda tutadi. Savod o'rgatishning dastlabki bosqichida o'qish va yozuv bog'lab olib boriladi. Bu usul K. D. Ushinskiy tomondan qo'llangan bolib, hozirga qadar foydalanib kelinmoqda. O'quvchi yaxshi o'qish sifatlari (to'g'ri, ongli, tez va ifodali o'qish)ni egallash bilan bir paytda yozuvga ham o'rgatilib boriladi. Negaki yozish va o'qish bolaning nutqiy rivojlanishi (lug'at boyligi, gap tuzish ko'nikmasi, nutqning mantiqiy bog'lanishi)ni ta'minlaydi. Yomon o'qigan bola yozuvni egallashi qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

7. Savodli yozuvning orfografik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili. Chiroyli yozuv imlo bilan chambarchas bog'liq. O'quvchining imloviy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomala uchun g'amxo'rlik demakdir. Shu sababli ham savod o'rgatish davrida bolalarda grafik malakalarni shakllantirish bilan birga imloga oid malakalarning shakllanishiga zamin yaratiladi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchi gapni bosh harf bilan yozish, so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga ko'chirish, kishilar ismi, familyasi, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harf ishlatilishini amaliy tarzda o'rganadi.

Chiroyli yozuv darslarida so'zlar, gaplar, matnlar yozish, ularning imlosini tekshirish orfografik ziyraklikni asta-sekin

shakllantira boradi, imlo qoidalarini puxta egallashlariga zamin yaratadi.

Insonning yozma nutqi harflar orqali shakllanadi. Husnixat darslarida savodli yozuv grafik malakalar bilan shakllantirilishi asosiy vazifa hisoblanadi. Har bir harfning aniq yozilishi yozuvning aniq va ravon bolishini ta'minlaydi. Buning uchun harflarning shaklini to'g'ri yozish, ularni to'g'ri ulashning ahamiyati kattadir. Harflarni bosmasdan bir tekisda yozish, elementlarni ajratmasdan bog'lash, so'zlarni qatorda to'g'ri joylashtirish, yozuv vaqtining belgilab olinishi, tahlil ishlarining (bo'g'ln-tovush, tovush-harf, imloviy tahlil), ya'ni fonetik-grafik tahlilning amalga oshirilishi muhim sanaladi.

Yillar davomida o'quvchilarni chiroyli va bexato yozishga o'rgatish uchun quyidagi metodlardan foydalanib kelinmoqda:

Namunaga qarab ko'chirish va yozish. Bu juda qadimiy usul bo'lib, eski maktablarda juda keng foydalanilgan. XX asrning boshlarida ham bu metod rus maktablarida keng qo'llanilgan. Bu metodda o'qituvchi o'quvchilarga harf va uning unsurlarini och rangda yozib bergan, o'quvchilar esa uning ustidan mexanik ravishda bo'yaganlar. O'quvchilarni bu usul bilan yozuvga o'rgatish o'qituvchidan juda ko'p vaqt talab etgan. Keyinchalik o'qituvchining ishini osonlashtirish maqsadida harf va uning unsurlari och rang bilan ko'rsatilgan alohida daftarlar ham chiqarilgan. O'quvchilar bu daftarlardan foydalanib, harf va uning unsurlarini yozishga o'rgangan. Bunday metod bilan husnixatga o'rgatish o'quvchilarni faqat ko'chirishga odatlantirib, harflarning shaklini mustaqil yozishga imkon bermagan. Shuning uchun bu metod keyinchalik kam qo'llanilgan. Faqat ayrim hollardagina yozuv malakasi bo'sh bo'lgan o'quvchilarga o'qituvchi harf va uning unsurlarini qalam bilan yozib bergan. O'quvchilar esa uning ustidan siyoh bilan yurgizib chiqqanlar, lekin bu metoddan muntazam ravishda foydalanishga ruxsat etilmagan.

Keyinchalik bu metod takomillashib turli guruhlariga bo'lindi.

Chiroyli yozuvga o'rgatishning eng asosiy usullaridan biri **harflarning shaklini namuna qilib ko'rsatish va yozdirishdir**. Har bir harf namunasi doskada barcha o'quvchilarning diqqatini jalb qilgan holda yoki ayrim o'quvchilarga daftarda alohida - alohida ko'rsatib berilishi lozim. O'quvchining vazifasi esa doskada eslab

qolgan shakllari (harf, bo'g'in, so'zlar)ni o'z daftariga to'g'ri aks ettirishdir.

O'qituvchi harf va harf unsurlarini doskada shunday tarzda yozishi lozimki, u barcha o'quvchilarga bir xilda ko'rinib tursin. Bundan tashqari harflarni yozayotganda ovoz chiqarib, bolalar diqqatini doskada jalb etib yozishi kerak. O'qituvchi har bir harf elementlarining qayerdan boshlanib qayerda tugashini ham ovoz chiqarib, ham yozib ko'rsatishi lozim, toki keyinchalik o'quvchilardan so'ralganda ular ayta olishi va amalda ko'rsata oloshi lozim. Shundagina bu usul samara beradi.

Namunaga qarab ko'chirib yozish usulida o'quvchilar, asosan, harflarning shaklini "Yozuv daftar"i"dagi namunaga qarab ko'chirib yozadi.

Namunaga qarab ko'chirib yozish tayyor harflarning ustidan yozishga nisbatan ancha murakkab bo'lib, ularning har ikkalasini qaysi vaqtda qo'llashni o'qituvchi yaxshi bilishi kerak.

Tayyor holdagi nuqtalar bilan ifodalangan harflar ustidan qo'lni yurgizib mashq qilish ixtiyorsiz jarayon bo'lib, o'quvchilar bu topshiriqni oson bajaradi. Ikkinchidan, "Husnixat" daftariga berilgan namunaga qarab yozdirish o'qituvchining vaqtini ancha tejaydi.

Chiziqli metod. Chiziqli metod XIX asrning boshlarida qo'llanila boshlagan. Bu metodning qo'llanilishi bilan turli chiziqli daftarlar chiqarila boshlanadi, bu esa o'quvchilarga harflarni chiroyli hamda bir tomonga biroz moyil qilib yozish uchun ma'lum darajada qulaylik tug'dirdi. Bunday daftardagi chiziqlar bir necha yotiq va qiya chiziqlardan iborat bo'lib, ular kichik va bosh harflarni yozish uchun mo'ljallanadi. Chiziqli daftarlar bir necha xil bo'lib, har bir turi ma'lum sinflarga mo'ljallab chiqariladi:

a) **ikki chiziqli daftar** – kichik harflar yoziladigan gorizontal chiziqlar orasidagi masofa 5 mm ga, bosh harflar yoziladigan gorizontal chiziqlar orasidagi masofa esa 11 mm ga, qiya chiziqlar orasidagi masofa esa 3,3 mm ga teng bo'lib, 1-sinf o'quvchilariga mo'ljallangan edi. 1970-yildan boshlab bunday daftar maktablarda qo'llanmaydigan bo'ldi.

b) **ikki chiziqli daftar** – qiya chiziqlari orasidagi masofa 25 mm ga, kichik harflar yoziladigan gorizontal parallel chiziqlar orasidagi masofa 5 mm ga, bosh harflar yoziladigan parallel chiziqlar orasidagi

masofa esa 10 mm ga teng bo‘lib, 1970-yildan boshlab 1-sinf o‘quvchilari uchun tavsiya etila boshladi.

c) **bir chiziqli daftar** – parallel chiziqlari orasidagi masofa 8 mm ga teng bo‘lib, 1970-yildan boshlab 2-sinf o‘quvchilari uchun tavsiya etildi.

Genetik metod. Mazkur metod harflarni o‘xshash unsurlarini hisobga olib guruhlariga bo‘lib o‘rgatishga tayanadi. Bu metodning asosiy xususiyati shundaki, bosh va kichik harflar guruhlariga bo‘lib yozdiriladi. Genetik metoddan asosan boshlang‘ich sinflarning 2—4-sinflarida foydalanish tavsiya etiladi.

Genetik metodga asosan harflar quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

Kichik harflar guruhi:

1-guruh: i, m, n, r, u.

2-guruh: a, e, f, g, o, g‘, o‘.

3-guruh: b, d, h, j, y.

4-guruh: k, l, q, p, t.

5-guruh: s, v, x, z.

Bosh harflar guruhi:

1-guruh: I, J, L, U.

2-guruh: A, M, N.

3-guruh: E, O, Q, X, O‘.

4-guruh: G, H, K, Y, G‘.

5-guruh: B, D, F, P, R, T.

6-guruh; S, V, Z.

Genetik usulda o‘qituvchi, kichik va bosh harflarni guruhlariga ajratish bilan birga, ularning qanday unsurlardan tuzilganligini va ularning nomlarini yaxshi bilishi hamda yoza olishi lozim. Yuqorida ko‘rsatilgan kichik va bosh harflar guruhlarini bir-biridan ajrata olgan va ularning shaklini to‘g‘ri o‘zlashtirgan o‘quvchilargina harflarni chiroyli yoza olishi mumkin.

Mazkur usulni qo‘llashda, o‘qituvchi, harf va uning elementlarini sanoq bilan yozdirish usulidan (bu usul haqida quyida ma’lumot beramiz) foydalangani ma’qul. Bu usulni ko‘proq 2-sinfda qo‘llash mumkin.

Sanoq-ohang metodi. O‘qituvchi mazkur usuldan foydalanishda harf va uning unsurlarini sanash orqali yozdirib tushuntiradi. Bu usulni ayniqsa savod o‘rgatish davrida keng qo‘llash mumkin.

Sanoq-ohang metodining boshqa metodlarga nisbatan afzallik tomonlari ko'p. Birinchidan, u harflarning tekis yozilishini ta'minlaydi va harf unsurlarining tushib qolishiga yo'l qo'ymaydi; ikkinchidan, sekin yozadigan o'quvchilarni tez va sinfdagi barcha o'quvchilar bilan barobar yozishga undaydi; uchinchi, o'quvchilarga harakatlarni aniq va dadil bajarishni o'rgatadi; to'rtinchidan, sinfdan darsni jonlantirishga yordam beradi.

Mazkur metoddan butun dars davomida foydalanish tavsiya qilinmaydi, chunki o'quvchilar charchab, yozuv sifatini pasaytirib yuborishi mumkin.

Bu usuldan foydalanishda, asosan, harflarning asosiy unsuri **“bir”**, **“ikki”**, **“uch”** deb sanab boriladi, yordamchi ulash unsuri esa **“va”** deb bog'lanadi.

Sanoq-ohang usulini qo'llashda harf yoki unsurlar avval sanoqsiz yoziladi, so'ngra sanoq bilan yozdiriladi.

Shuningdek, bu usul bilan yozishda harfni dastlab sekinroq, keyinchalik tezlashtirib yozib ko'rsatiladi. Bu usuldan bo'g'in, so'z va gaplarni yozishda ham foydalanish mumkin.

Tasavvur orqali yozish usuli. Yuqoridagi usullar bilan bir qatorda bolalarga tasavvur orqali havoda harflar shaklini yozdirish ham qo'llaniladi.

O'qituvchi doskaga yozib ko'rsatgan harf yoki uning bog'lanishlarini o'quvchilarga ruchkani havoda harakatlantirib ko'rsatadi va bu orqali o'quvchida harf haqida tasavvur hosil qilinadi. So'ng o'quvchi daftarga yozishga kirishadi. Bunday mashq usuli o'quvchining qiziqishini oshiradi hamda jismoniy mashqlarni bajarishga ham imkon beradi.

Bu usulning salbiy jihati ham bor. Chunki, o'qituvchi bu usuldan foydalanganda, barcha o'quvchilarning qo'l harakatini to'g'ri yoki noto'g'riligini bir paytda tekshira olmaydi. Bunda bir necha o'quvchining qo'l harakatini kuzatib, tegishli ko'rsatma berish mumkin.

Nusxa ko'chirish, tasavvur orqali yozish husnixatga o'rgatishda yordamchi usul sanaladi.

Harf va uning elementlarini tahlil qilish usuli. Harf va uning elementlarini tahlil qilish turlicha amalga oshiriladi. Harflarni elementlarga ajratib tahlil qilish, har bir harfning necha elementdan tuzilganligini, qanday shaklga ega ekanligini, bu elementlar boshqa

harflar bilan bog‘lanishida qanday ko‘rinishga ega bo‘lishini o‘quvchilar tasavvur etadi. Ammo soddalashtirilgan harflar alfaviti ko‘p harflarni elementlarga ajratmay, bir butun yozishni talab qiladi. Masalan *b* harfi elementlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi.

Ayrim harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo‘lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o‘qituvchi uning necha elementdan iboratligini faqat eslatib o‘tadi. Masalan, kichik *d* harfining birinchi elementi to‘liq oval, ikkinchi elementi pasti halqali tayoqchadan iborat.

Bu o‘rinda harfning necha elementdan iborat ekanligi eslatib o‘tiladi, yozishda esa bu harfni qo‘l harakatini uzmasdan yozish talab qilinadi.

Yozuv malakasini ongli o‘zlashtirish usuli. Husnixat qoidalarini yaxshi bilish yozuv malakasining to‘g‘ri shakllanishiga yaqindan yordam beradi.

Chiroyli yozuv qoidalarini qisqa va tushunarli qilib bayon etish lozim, shundagina o‘quvchilar uni to‘liq o‘zlashtiradi va amalda qo‘llaydi. Masalan, 1-sinfda dastavval to‘g‘ri joylashtirish talablari asosida, so‘zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir xilda saqlash, so‘zlar harflar elementlari va harflar oralig‘ining masofasini chamalab yozish qoidalari kelib chiqadi.

Har bir qoidani asta-sekin, o‘z o‘rni bilan o‘rgatib borish husnixat qoidalarini ongli o‘zlashtirishga olib keladi. Masalan, avvalo yozuvning qiyaligini to‘g‘ri belgilash talab etilsa, keyinchalik harf va so‘zlarni yozdirishda bu qoidaga amal qilishga kirishiladi.

Yozuvning qiyaligi qoidasi singdirilgach, harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidasi o‘rgatiladi. Harflar elementlarini qo‘l harakatini uzmasdan yozish qoidalari o‘rgatilgach, so‘zlarni qo‘l harakatini uzmasdan yozish qoidalari o‘rgatiladi.

Keyinchalik tez, toza, chiroyli, aniq yozish qoidalari o‘rgatiladi.

Lekin bu qoidalarni bolani bezor qiladigan darajada takrorlash tavsiya etilmaydi. Negaki bu qoidalarga ongli ravishda amal qilib borilishi lozim.

Qo‘l harakatini mashq qildirish usuli. Qo‘l harakatini mashq qildirish usuli bolalarning charchagan a‘zolarining dam olishiga va yozuv sifatiga katta ta’sir etadi.

O‘quvchilarga dars jarayonida bajariladigan mashqalar oddiy bo‘lib, kam vaqt olishi, o‘quvchining jismoniy jihatdan o‘rishiga, qo‘l

va barmoq muskullarining chiniqishiga, qaddi-qomatining to‘liq, erkin tutishlariga yordam berishi lozim. Yozuv darslarida 8—10 daqiqa o‘tgandan so‘ng o‘quvchilar betoqat bo‘lib, charchash alomatlari ko‘zga tashlanadi. Bolaning orqasiga yoki yonga yaslanib o‘trishi, o‘rnidan turib ketishi charchaganlikdan dalolat beradi.

Mana shunday holatda o‘quvchilarning charchashlariga ahamiyat bermay, ko‘p yozdirish natijasida o‘quvchi toliqadi, harakatlari sustlashadi, xati xunuklashadi, ko‘p xatoga yo‘l qo‘yadi.

Shu sababli charchashning oldini olish uchun vaqti-vaqti bilan jismoniy mashqlar o‘tkazib borish katta ahamiyatga ega. Jismoniy mashqlarni dars davomida bir necha marta o‘tkazish tavsiya etiladi. Mashqlar avvalo o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatiladi, so‘ng o‘quvchi tomonidan bajariladi.

Jismoniy mashq izchil o‘tkazib borilsa, keyin esa yozishga kirishilsa, o‘quvchilarning ish qobiliyati tiklanadi va darsga qiziqishi ortadi.

Xullas, ish faoliyati davrida qo‘l harakatini mashq qildiruvchi jismoniy mashqlardan foydalanib turilsa, chiroyli yozuvga o‘rgatishning asosiy shartlaridan biridir.

Yoddan chiqarmaslik lozimki, tasavvur orqali yozish chiroyli yozishga o‘rgatishda yordamchi usul vazifasini bajaradi.

4.2. Husnixat darslarini rejalashtirishga qo‘yiladigan talablar

Dars mavzusi: o‘quvchilarni yozuv faoliyatida ishtirok etadigan tana qismlari bilan tanishtirish. Yozuv paytida ularni to‘g‘ri tuta bilishga; ruchka va daftarni to‘g‘ri ushlashga o‘rgatish.

Dars rejasi: Kirish. Odamning alohida tana qismini ko‘rsatish va nommlanishni aytish. Yozayotgan paytdagi normal holati, daftarning turishi, kaftni to‘g‘ri tutish va ruchkani to‘g‘ri ushlash.

Darsning borishi: darsning boshida o‘qituvchi o‘quvchilarga yozuv mashg‘ulotlarida tez va chiroyli yozishni o‘rgatishlarni tushuntirib o‘tadi. Yozuvni o‘rgatish har bir insonning hayotida muhim rol o‘ynaydi. Yaxshi yoza olmaydigan odam o‘zini noqulay his etadi, uning yozuvini o‘qiydiganlar esa uning mazmunini umuman anglay olmaydi. Keyin esa o‘qituvchi oquvchilarga to‘g‘ri yozish uchun harflar va so‘zlar nimalardan va qanday hosil bo‘lishi haqida va to‘g‘ri o‘tirish qoidalari, ruchkani tutish yo‘llari haqida ma’lumotlar

berib o'tadi. O'qituvchi yozuv jarayonida ishtirok etadigan tana qismlarini ko'rsatadi. Biron-bir o'quvchi sinf xonasining o'rtasiga chiqarib tartib bilan o'quvchining boshi, ko'zi, yelkasi va hokazolarni ko'rsatib, o'quvchilarni o'z savollariga javob berishlarini talab qiladi.

Agar o'quvchilar ayrim tana qismlarini yelka, barmoq bo'g'inlarini bilmasal, o'qituvchi ularning nomini aytib, yozuvda u yoki bu tana qismining qanday ishtirok etishini tushuntirib o'tadi.

So'ng o'qituvchi yozuv jarayonida noto'g'ri o'tirish bir qancha jiddiy kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lishini va keyinchalik butun hayoti davomida qolishi haqida ma'lumot berib o'tadi. Bularga masalan: uzoqni ko'ra olmaslik, bukchayish, nafas olishning qiyinlashuvi va o'zidan keyin ko'krak qafasi kasalliklarining kelib chiqishiga va hokazolarga sabab bo'ladi.

Undan keyin o'qituvchi o'quvchilarga tushuntirib o'tganlarining hammasini takrorlab berishlarini taklif etadi va yozayotganda to'g'ri o'tirish tartibini ko'rsatib beradi.

Stolga o'tirayotganda o'quvchilarga yaxshi ko'rinadigan joyga (eng yaxshisi profil holda) o'tirib: "Qaranglar, men hozir yozish jarayonida qanday o'tirish talab etilsa, shunday o'tiraman. Sizlar ham men qanday o'tirsam, shunday o'tirishga harakat qiling. Qarang-chi, men qanday o'tiribman, egilibmi, yo to'g'ri?" deydi.

O'quvchilar: To'g'ri.

O'qituvchi: Qaranglar, mening qo'llarim qayerda turibdi va diqqat bilan qarang-chi, tirsaklarim qanday holda turibdi?

O'quvchilar: Qo'llaringiz stol ustida turibdi, tirsaklaringiz esa stol chetidan ozgina chiqib turibdi.

O'qituvchi: Qarang-chi, men tirsagimni gavgdamga engashtirib, ikki tomonga surib qo'ydimmi?

O'quvchilar : Tirsaklaringiz hech qayerga engashmagan va ikki tomonga surilmagan.

O'qituvchi : Aytinglar-chi, boshimni qanday tutib turibman?

O'quvchilar : Boshingiz to'g'ri turibdi.

O'qituvchi : Oyoqlarim nimaga tiralib turibdi?

O'quvchilar: Ular to'g'ri, polga tegib turibdi.

O'qituvchi : Qarang-chi, men qanday holda o'tiribman. Mening gavdam va yelkalarim qanday ko'rinishda?

O'quvchilar: Gavdangiz to'g'ri tutilgan holda.

O'qituvchi: Mening ko'kragim va stolning cheti o'rtasidagi oraliq masofa qanday?

O'quvchilar : Sizning ko'kragingiz va stolning orasidagi masofa unchalik katta emas.

O'qituvchi : Hammangiz turing va yozayotganda lozim bo'ladigan holda o'tiring.

- Yana bir bora turinglar. Qani, menga ayting-chi, yozayotganda qanday o'tirsa to'g'ri hisoblanadi?

O'quvchilarning yozuv jarayonida to'g'ri o'tirish tartibini o'zlashtirib olganlarini ko'rib, o'qituvchi daftarning to'g'ri turish tartibini o'rgatishga kirishadi.

O'quvchilarga daftarlar tarqatiladi va sinf taxtasida daftarni to'g'ri qo'yganda egilish chizig'i to'g'ri burchak bilan partaning oldingi chetiga tushishini ko'rgazmali holda ko'rsatib o'tadi.

Bundan keyin oqituvchi o'quvchilarga ruchkani to'g'ri ushlash tartibini ko'rsatib beradi. Ruchkani uchta barmoq bilan: bosh, o'rta va ko'rsatkich barmoq bilan ushlash lozim. Bu barmoqlar juda ham bukilgan va juda ham ochilgan bo'lmasligi kerak. Barmoqlarni qattiq siqmaslik kerak, bosh barmoq ko'rsatkich barmoqqa tegmasligi kerak. Qolgan ikki barmoqni shunday joylashtirish kerakki, bunda ular yozish jarayonida qo'l kaftining qator yo'nalishiga erkin holda yo'naltirib boradi, bu esa tez va bog'lanishli yozuvda muhim o'rin tutadi. Nomsiz barmoqni o'rta barmoqqa yoki kaftga tomon engashtirish mumkin. Jimjiloq kaft uchun tayanch nuqtasi hisoblanadi, u yozish jarayonida qog'oz yuzasiga tegib turishi va unda yengil harakatlanishi kerak. Qo'l kafti shunday holatda joylashishi kerakki, yozayotgan odam kaftning ichki tarafini ko'rmasligi lozim. Kaftning o'ng tomoni qog'ozga tayanishi mumkin emas, bunday holat o'ng qo'lning erkin harakatlanishiga xalaqit beradi.

O'qituvchi o'z yozuvini yanada chiroyli va mukammal bo'lishi uchun uzluksiz shug'ullanib borishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi shart.

Shunday fikrlar bor, muntazam yozib borilsa, yozuv yaxshilanib boradi. Lekin buning aksi ham bo'lishi mumkin: inson qanchalik ko'p yozsa, uning yozuvi shunchalik tushunarsiz bo'lib boraverar ekan.

O'qituvchi to'g'ri husnixatda yozishni o'rganib olishi lozim. O'qituvchi faqat nazariy jihatdangina emas, balki har bir harf uchun yo'lga qo'yilgan amaliy proporsional bog'liqlikni ham bilishi darkor.

Shu bilan bir vaqtda lozim bo'lgan mashqlar orqali qo'lning kaftini va barmoqlar harakatini yengillatish va rivojlantirish kerak bo'ladi.

O'qituvchi sinf taxtasida yozish usullarini o'rgatishga alohida e'tibor berishi lozim. Sinf taxtasida yozish jarayonida yo'l qo'yadigan xatolarga: harflarni noto'g'ri yozish bilan birgalikda uni uzoqdan qanday ko'rinishini hisobga olmasdan yozish va yozuvning noto'g'riligi shunda ko'rinadiki, barcha asosiy va birlashtiruvchi shtrixlar bir xil qolipda yoziladi, unda asosiy shtrixlar qalinroq chiziqlar bilan yozilmasdan qolaveradi.

Faqatgina yaxshi yozuvga ega bo'lgan holdagina o'qituvchi bolalarga yozuvning to'g'ri yozilgan namunasini berishi va ulardan yaxshi natijalar olishi mumkin. O'quvchilar harflarning tuzilishini, uni chizishdagi ketma-ketligini yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun o'qituvchi bularning hammasini sinf taxtasida ko'rgazmali tarzda ko'rsatishi lozim.

Tajribalarning ko'rsatishicha, o'quvchi chiroyli va to'g'ri yozuvda sinf taxtasiga bo'rda aniq va chiroyli yozadigan o'qituvchining o'quvchilari chiroyli va to'g'ri yozadi.

Sinf taxtasida yozish malakalariga quyidagilar kiradi: 1-navbatda qo'l harakatini rivojlantirish, simmetriyani his qilish va taxtaning qaysi qismida yozilgan harf, so'z va gap yozilganini tezda topishni, bir qarashda topa bilishlikni o'rgatish lozim.

Bundan so'ng bo'r bilan yozishni u bilan ishlash texnikasini o'rganib olish lozim. Bo'r bilan yozishda ingichka va qalin shtrixlarni yozishni, shuningdek ingichka chiziqdan bosib yozishga o'tish va hokazo malakalarni egallash lozim. Yozuvda sinf taxtasi va bo'rning sifati katta ahamiyatga ega.

Bo'r yumshoq bo'lishi lozim. U 15x15 mm qalinlikda va 50 mm uzunlikda uncha katta bo'lmagan shaklda tayyorlab qo'yilgan bo'lishi kerak. Bunday shakldagi bo'r parchasini barmoqlar bilan ushlash qulay va qo'lni yengil harakatlantirish bilan turli qalinlikdagi shtrixlarni aniq chizishga erishish mumkin.

Bo'r o'rta va bosh barmoqlarning o'rtasida yengil ushlanadi. Bosib yozish faqatgina ko'rsatkich barmoq orqali nazorat qilinadi.

Ko'rsatkich barmoq bo'ring ustida, uning chekka qismida turishi lozim, bo'lmasa bosib yozish jarayonida bo'r sinib ketishi mumkin. Nomsiz va jimjiloq barmoqlar xiyla kaftga tomon bukilgan bo'lishi kerak.

O'qituvchi sinf taxtasiga yozayotgan paytida shunday turishi kerakki, qo'llarining harakatini yopib qo'ymasligi lozim.

Sinf taxtasi tekis g'adir-budursiz va yoriqlarsiz bo'lishi va bo'yash uchun maxsus tayyorlangan qora apsidal bo'yoq bilan bo'yalgan bo'lishi lozim.

Oddiy moyli qora bo'yoq yozuv taxtasini bo'yash uchun yaroqsizdir, chunki yozuv taxtasining yaltiroq ustki qavati yorug'likni ko'zga tushiradi, bo'r esa uning ustida sirpanadi va maydalanib ketadi.

Sinf taxtasini shunday holatda joylashtirish kerakki, oynadan tushayotgan yorug'lik unda aks etmasligi va o'quvchilar sinfning turli joyidan unga yozilgan yozuvni bemalol o'qiy olishi mumkin bo'lsin.

O'zida ishonch hosil qilgan holda yozuv taxtasiga harflarni bosib yozish uchun u mustahkam qilib joylashgan bo'lishi kerak. Agar yozuv taxtasi devorga osib qo'yilgan bo'lsa, nafaqat uning yuqori tomoni ilinib turishi kerak, balki yozuv taxtasining ikki cheti ham.

Husnixat bilan yozish mashg'ulotlari uchun yozuv taxtasi rangli chiziqlar bilan chizilgan bo'lishi kerak, ular daftarning chiziqlariga mos kelishi kerak. Agar yozuv taxtasi chizilmagan bo'lsa, o'qituvchi o'zi unga chiziqlar tortishi talab etiladi.

Harf va sonlarni yozish uchun gorizontaal va yotiq chiziqlarning orasidagi masofa o'quvchilarning daftariidagi chiziqlarga nisbatan yirikroq olinishi kerak.

Gorizontaal chiziqlarni bo'r bilan bo'yalgan arqonchani yozuv taxtasiga bosib chiqish orqali chizish mumkin.

Yozuv taxtasiga chiziqlarni tezda chizish uchun turli qalinlikdagi chiziqlardan foydalanish mumkin. Bunda bir vaqtning o'zida chizg'ichning ikkala tomonidan chiziqlar tortib ketish mumkin.

Harflarning yotiqqligini aniqllovchi yotiq chiziqlarni sinf to'g'ri burchakli uchburchagi yordamida tezda chizib chiqish mumkin. Bunday uchburchakni o'qituvchinig o'zi faner yog'ochlar orqali yasab olishi mumkin.

Agarda sinf xonasida ikki smenada ikkita birinchi sinf yoki ikkita ikkinchi sinf o'quvchilari shug'ullanishsa, unda sinf taxtasini muntazam ravishda emal bo'yog'l bilan chizilgan chiziqli holda

ishlatish lozim. Buning uchun eng yaxshisi to‘q qizil rangdagi yoki jigarrang bo‘yoqdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Har qanday chiziqni ozoda (oldiniga chiziqlarni qalam bilan chizib olish, undan keyin bo‘yoq bilan) chizish mumkin.

Shuningdek, maktabda ustiga qora bo‘yoq bo‘yalgan faner bo‘lagidan ham ko‘chma sinf yozuv taxtasini yasab olish mumkin. Bunday yozuv taxtalarga gorizont va yotiq chiziqlar yoki matematik mashg‘ulotlar uchun gorizont va vertikal chiziqlar chizish uchun yozuv taxtasining qavatiga bigiz yoki mix yordamida chizib chiqiladi. Chiziqlar orasiga tushgan bo‘r aniq oq chiziqning hosil bo‘lishiga yordam beradi, bu esa o‘qituvchining “qo‘li” bilan bo‘r bilan chizib chiqishda yengillik beradi va harflarni yozish jarayonini yengillashtiradi, chunki yozuv taxtasining ustki qavatida bo‘yoqlardan qolgan g‘adir - budurlar bo‘lmaydi.

3. O‘qituvchining darsga tayyorlanishi. O‘qituvchi har bir yozuv darsiga va o‘quv faniga qanday tayyorlanishi, mashg‘ulotda ishlab chiqadigan materialni qanday tayyorlab olishi muhim. Butun darsga yetadigan sinf ishi uchun materialni tayyorlash o‘qituvchi uchun muhim ahamiyatga ega. Ba’zida, ayniqsa, endi dars o‘ta boshlayotgan o‘qituvchida materiallar yetarli bo‘lmaydi: bir xildagi mashqlar mashg‘ulotning sust va zerikarli o‘tishiga mashg‘ulot so‘ngida esa minimal natijalarga erishishga olib keladi.

Dars uchun material tanlab olinadi, so‘ng o‘qituvchi o‘z faoliyatini o‘quvchilarning qobiliyatiga va kuchiga qarab rejalashtirib olishi kerak. Agarda dars o‘tish jarayonida yozuv taxtasidan foydalanish kerak bo‘lsa, o‘qituvchi oldindan kerakli materialni ishlab chiqishi lozim. Ma’lumki, hamma narsaga birdaniga erishib bo‘lmaydi: sinf yozuv taxtasida namunalarni chiroyli qilib yozish - ko‘proq mashqlarni bajarishni va katta mahoratni talab etadi. Noto‘g‘ri yozilgan mashq esa o‘quvchining o‘qituvchiga bo‘lgan ishonchining yo‘qolishiga turtki bo‘ladi. Bo‘r bilan yozish texnikasining murakkabligidan tashqari ma’lum bo‘lgan namunani yozuv taxtasiga joylashtirish ham amaliyotni talab etadi, shuning uchun darsga tayyorgarlik ko‘rishda bu yo‘nalishda ham mashq qilib borish lozim.

Bundan tashqari o‘qituvchi tanlab olayotgan materialining sifati ustida ham bosh gotirishi kerak. Darsga tayyorlangan material

mazmunli bo'lsa, o'quvchilar zo'r qiziqish bilan ishlaydi va mashg'ulotlar ular uchun qiziqarli tarzda o'tadi.

O'qituvchining asosiy diqqati sinfdagi barcha o'quvchilarni birgalikda, ahil va hamkorlikda ishlashga va ularni jalb etishga qaratilishi lozim. Shu maqsadda o'qituvchi oldindan qaysi o'quvchilarning bilimini dars jaroyonida sinab ko'rishi kerakligini belgilab oladi. Sinfdagilar hamkorlikda, ahil bo'lib bajaradigan ish o'qituvchining ta'lim berish shakli va ishga bo'lgan munosabati yuqori darajada bo'lsagina ijobiy natija berishishi mumkin. O'quvchilar o'qituvchining kayfiyatiga bevosita sherik bo'ladi. O'qituvchining kayfiyati bo'shashib, parishon, bo'lsa ortiqcha hayajonlansa yoki haddan tashqari harakatchan bo'lsa, bu holat o'quvchilarga o'tib ularning ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi izchil, aniq o'ylab olgan va jonli ravishda dars o'tsa o'quvchilarning darsga munosabati ijobiy bo'ladi va dars mazmunli bo'ladi.

Shuningdek, o'quvchilarga uyga beriladigan topshiriqlarni ham oldindan rejalashtirib qo'yish kerak. Beriladigan topshiriq o'quvchilarni mustaqil ravishda mashq bajarishga va o'tilgan dastur materialini mustahkamlab borishga o'rgatib borishi lozim.

4.3. 1-sinfda husnixat darslarini rejalashtirish

Alifbegacha bo'lgan davrda tayyorgarlik mashqlarini tashkil etish Boshlang'ich sinflarda harflarning shaklini to'g'ri yozishga o'rgatish o'qituvchidan ham, o'quvchilardan ham ko'p mehnat talab etadi. O'quvchi har bir harfning tuzilishini, yozilishini ko'rishi va tasavvur hosil qila olishi lozim. O'qituvchi esa o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni aniqlashi va uni tuzatish yo'llarini belgilashi kerak.

O'quvchilar tomonidan ham, o'qituvchi tomonidan ham har bir harf aniq yozilishiga erishish, lozim buning uchun ko'p mashq qilish kerak bo'ladi. Dastlab yozish sur'ati sekin bo'ladi, keyinchalik o'quvchilar harflarning yozilish shaklini yaxshi o'zlashtirib olganlaridan so'ng yozuvning tezligi ortib boradi.

Harflarning shaklini tushuntirishda dastlab doskaga yozib ko'rsatish juda muhim. Buning uchun o'qituvchining o'zi yaxshi yoza oladigan bo'lishi kerak. Agar o'qituvchi bir harfni bir safar

boshqa shaklda, ikkinchi safar yana bir shaklda yozib ko'rsatsa, o'quvchilar ikkilanib qoladi va xatoga yo'l qo'yadi.

O'quvchi to'g'ri yoki noto'g'ri yozilgan harflarni bir-biridan ajrata olishi, ulardagi asosiy kamchiliklar nimadan iborat ekanligini ko'rsata olishi lozim. Shuning uchun ham o'quvchilarda harfning shaklini analitik ko'rish malakasini o'stirish talab etiladi. Analitik ko'rish malakasi faqat to'g'ri va noto'g'ri yozilgan harflarni solishtirish orqali o'stirib boriladi.

O'qituvchi o'rgatmoqchi bo'lgan harfning shaklini va yozilish tartibini doskada ko'rsatib bergandan so'ng o'quvchilarga 2-3 qator mustaqil yozishga ruxsat etishi mumkin. Bu vaqt ichida o'qituvchi sinfni aylanib, o'quvchilarning yozuvini tekshirib chiqishi va xato yozayotgan o'quvchilarning yozuvlaridan bittasini namuna uchun tanlab olib, doskada o'quvchi qanday xato yozgan bo'lsa, o'qituvchi ham shunday shaklda yozib ko'rsatadi.

O'quvchilar o'z o'rtoqlarining yo'l qo'ygan xatosini ko'rsa, shu ondayoq qo'l ko'tarib, uni tuzatishga harakat qiladi. O'quvchi harfni juda ham noto'g'ri yozgan bo'lsa, o'quvchilar taajjublanadi va unga tanqidiy nazar bilan qaraydi. Shunday tanqidiy munosabatning o'zi ko'p xatolarning oldini olishga yordam beradi. Bunday noto'g'ri yozilgan harflarni doskada yozib ko'rsatish orqali tahlil qilish maqsadga muvofiqdir, chunki uni hamma o'quvchi kuzatib turadi. Masalan, qoidaga mos qilib yozilgan kichik «m» harfi bilan noto'g'ri yozilgan kichik «m» harfini doskada quyidagicha yonma-yon ko'rsatish mumkin.

Kichik «m» harfini yozishda yo'l qo'yilgan asosiy kamchilik nimadan iborat ekanligini o'qituvchi o'quvchilardan so'raydi. O'quvchilar javob beradi. (Uchinchi osti ilmoqli tayoqcha shaklidagi elementi ikkinchi kichik tayoqcha shaklidagi elementdan kichik bo'lib qolgan. Aslida esa ular barobar bo'lishi kerak edi).

Shundan so'ng o'qituvchi yana shunga o'xshash ikkinchi bir xatoga yo'l qo'yib yozilgan kichik «m» harfini ko'rsatishi mumkin:

O'quvchilar darrov uning ham xatosini aytib beradi. (Birinchi boshlash elementi uzun bo'lib ketgan.) Harflardagi kamchiliklar tahlil qilib bo'lingandan so'ng doskadagi noto'g'ri yozilgan harflarni o'chirib tashlab, to'g'ri yozish qoidalari eslatib o'tiladi va yuqoridagi kabi kamchiliklarga yo'l qo'ymaslik

uqtiriladi. Bunday to'g'ri va noto'g'ri yozilgan harflarni taqqoslash orqali o'quvchilar shunday xulosaga keladi: to'g'ri yozilayotgan harfning elementlari bir xil qiyalikda bo'lishi hamda ular orasidagi masofa bir xilda saqlanishi kerak.

Qoida bo'yicha o'quvchilar harflarni elementlarga ajratib yozmasa ham, har bir harfning qanday elementlardan tuzilganini, yozayotganda ruchkani qaysi tomonga qarakat qildirishni, qayerda burilish bo'lishini, qaysi elementi qanday qiyalikda yozilishini yaxshi bilishlari kerak. Bu esa o'quvchilarga harflarning shaklini yana ham chuqurroq o'zlashtirib olishga katta yordam beradi.

I sinfda yozuv mashqlarini tashkil etish birmuncha murakkab bo'lib, bir necha xil vazifani o'z ichiga oladi: bolalar o'qituvchining so'zini tinglaydi, doskaga yozgan harf va so'zlarni ko'rib boradi, ayrim matnlarni ko'chirib yozadi, so'z va bo'g'inlarni tahlil qiladi va hokazo.

Har bir yozuv mashg'ulotini boshlashdan oldin hamda butun dars jarayonida o'quvchilarga to'g'ri o'tirish qoidalarini eslatib turish maqsadga muvofiq. Bu masalani oson hal etishning yana bir yo'li sinfga to'g'ri o'tirish qoidalari ko'rsatilgan plakatlarni osib qo'yishdir.

O'quvchilarda chiroyli, aniq va toza yozishga qiziqish va muhabbat uyg'otish uchun birinchi navbatda o'qituvchining o'zi chiroyli yozishi lozim.

I sinfda o'qish darslarida o'quvchilar tovush hamda bosma harflar bilan tanishtirilsa, tovush va harflarni analiz va sintez qilish orqali ularning nutqi o'stiriladi. Shu kabi yozuv darsining ham ayrim spetsifik xususiyati bor. Masalan, o'quvchilar o'qish darsida «Alifbe» kitobidagi tayyor bosma harflardan foydalansa, yozuv darsida bu narsa ko'rinmaydi. Har bir harf va uning elementini o'quvchining o'zi namunaga qarab yozadi.

Shuning uchun ham bu sinfda yozuvga o'rgatish o'z navbatida quyidagi kabi qator tushunchalarni bilishni talab etadi: **baland-past, bir xil, keng-tor, yaqin-uzoq, yuqoriga, pastga, o'rta (oraliq), uzunroq-kaltaroq, teng, teng bo'lmagan masofa, to'g'ri-qiya, chapga-o'ngga.**

O'qituvchi yozuv malakasiga o'rgatishga boshlashdan oldin o'quvchilar bilan yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan tushunchalar ustida

ish olib borishi lozim. Bu o'quvchilarga harflarning shaklini uning harakatini yaxshi tushunishlariga katta yordam beradi.

I sinfda yozuv mashqlari uchun berilgan alifbegacha bo'lgan davrni birmuncha uzaytirish mumkin. («Alifbe» kitobida esa bu davr uchun 6-7 kun berilgan). Ammo bu davrda yozuv darsi bilan o'qish darsi o'rtasida birmuncha farq bo'lishi mumkin, bundan cho'chimaslik kerak, chunki bu vaqtda o'quvchilar so'z va harflarni o'tilgan materiallar asosida yozib o'rganadi. Keyinchalik esa o'qish bilan yozuv darsi bir-biri bilan uzviy bog'langan holda davom etadi.

O'qishning birinchi haftalaridagi tayyorgarlik mashqlari asosan og'zaki nutqni o'stirishga qaratiladi. Ammo butun dars davomida og'zaki nutq bilan shug'ullanish bolalarni zeriktirib qo'yishi mumkin. Shuning uchun bu darslarning ma'lum qismini og'zaki nutqini o'stirishga, ma'lum qismini esa yozuv mashqlari uchun sarflash kerak. Bu davrda husnixatga oid tayyorgarlik mashqlarini tashkil etishning ahamiyati katta.

I sinf o'quvchilari bilan tayyorgarlik mashqlarini to'g'ri olib borish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish kerak.

1.Partada to'g'ri o'tirishga, avtoruchkani to'g'ri ushlashga va daftarni to'g'ri tutishga o'rgatish.

2.O'quvchilarning husnixatga qiziqishini o'stirish.

3.Bolalarning taqqoslash va chamalash qobiliyatini o'stiruvchi mashqlarni bajartirish.

4.Qo'l va barmoq muskullarining harakatini o'stirish.

Tayyorgarlik mashqlarini bajarish uchun o'quvchilarni qora va rangli qalamlar hamda yozuv daftari bilan ta'minlash lozim. O'qituvchining bu davrda rangli bo'rlardan foydalanishi yaxshi samara beradi.

Tayyorgarlik davrida o'tkaziladigan mashqlarni ma'lum guruhlarga bo'lib, avval sodda, keyin murakkabroq mashqlarni bajarish lozim. Mashqlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

B i r i n c h i g u r u h m a s h q l a r

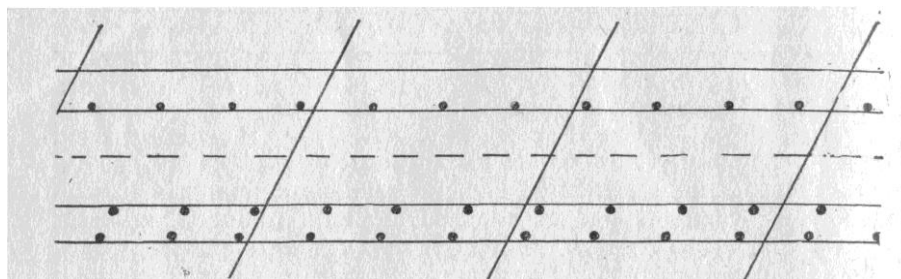
Darsning maqsadi. O'quvchilarni daftarning chiziqlari bilan tanishtirish va nuqtalarni ko'z bilan chamalab qo'yishga o'rgatish.

Birinchi vazifa. O'quvchilarga barobar masofada nuqtalar qo'yishni o'rgatish.

Ikkinchi vazifa. O'quvchilarga «barobar masofa», «yaqin», «uzoq» kabi tushunchalarni o'rgatish.

Uchinchi vazifa. O'quvchilarni daftarning qiya holati bilan tanishtirish. Bolalarga oldin daftarni tik, keyin esa qiya qilib qo'yish topshiriladi. So'ngra daftarning qiya va tik holatlari qiyos qilib ko'rsatiladi hamda yozuvning qiyaligi daftarga taalluqli ekanligi bolalarga tushuntiriladi.

To'rtinchi vazifa. O'quvchilarning qalam ushlashi tekshirib chiqiladi va qizil rangli qalam bilan bir qator nuqta qo'yib chiqish topshiriladi.

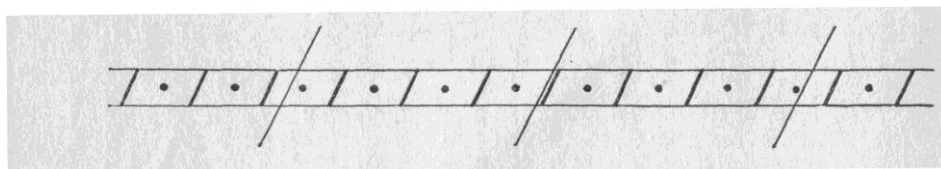


I k k i n c h i g u r u h m a s h q l a r

Darsning maqsadi. Chiziqlarning qiya shaklda yozilishini ko'rsatish hamda chiziqlar orasidagi masofani to'g'ri topishga o'rgatish.

Birinchi vazifa. Kichik harflar yoziladigan chiziqlar orasiga qiya tayoqchalar chizishni mashq qildirish.

O'qituvchi bu mashqni doskada namuna tarzida ko'rsatib beradi. O'quvchilar esa qizil rangli qalam bilan qiya tayoqchalarni chizadi. O'quvchilar bir qator yozib bo'lganlaridan so'ng ular tekshirib chiqiladi va tahlil qilinadi (Tayoqchalarning bo'yi va qiyaligi, ular orasidagi masofa bir xilmi?). Yozilgan tayoqchalarning bir xilligini tekshirish uchun ularning o'rtasiga ko'k rangdagi qalam bilan nuqtalar qo'ydiriladi.



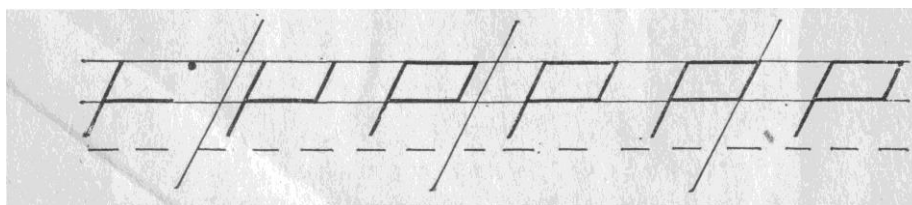
Agar nuqtalar barobar masofada bo'lsa, o'quvchi vazifani to'g'ri bajargan, nuqtalar barobar masofada bo'lmasa, o'quvchi

xatoga yo‘l qo‘ygan bo‘ladi. Xatoga yo‘l qo‘ygan o‘quvchilarga shu mashqni qayta bajaritirish lozim.

U CH I N C H I G U R U H M A S H Q L A R

Darsning maqsadi. O‘quvchilarga «baland», «yuqori» va «past» tushunchalarni anglatish. Chiziqlar orasini to‘g‘ri topishga o‘ragatish.

Birinchi vazifa. Har xil balandlikdagi qiya tayoqchalarni yozdirish. O‘qituvchi doskada daftarning yuqori chizig‘idan pastki chizig‘igacha uzun tayoqchalar tushirishni, tayoqchalarning teng o‘rtasini topib, nuqta qo‘yishni aytadi; uzun tayoqchaning yarmidan, ya’ni nuqta qo‘yilgan yeridan uning yoniga kichik qiya tayoqcha chizishni topshiradi. Uzun tayoqchalarning o‘rtasiga qo‘yilgan kichik tayoqcha gorizontal chiziq bilan bog‘lanadi.



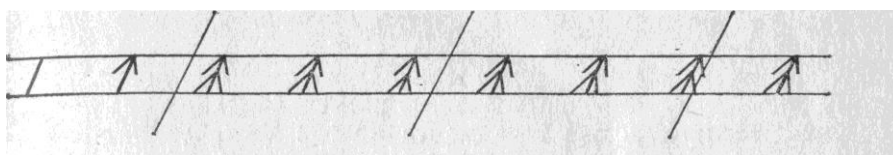
Doskada tayoqchalarning baland va pastligi taqqoslab ko‘rsatib beriladi. Shundan so‘ng o‘quvchilar vazifani bajarishga kirishadi.

T O ‘ R T I N C H I G U R U H M A S H Q L A R

Darsning maqsadi. Har xil shakl va qiyalikka ega bo‘lgan chiziqlarning unsurlarini yozishga o‘rgatish.

Birinchi vazifa. Uzun tayoqcha unsurini bir necha bo‘lakka bo‘lib, ularning orasidagi masofani bir xilda saqlashga o‘rgatish (Bu chiziqlar jigar- rang qalam bilan chizdiriladi).

Ikkinchi vazifa. Tayoqchalarning baland-pastligi, orasidagi masofaning tengligi tekshirilib chiqilgandan so‘ng zangori rang qalam bilan har xil qiyalikka ega bo‘lgan kichik chiziqchalar chiziladi. Natijada archa daraxti shakliga o‘xshash chiziqlar hosil bo‘ladi.



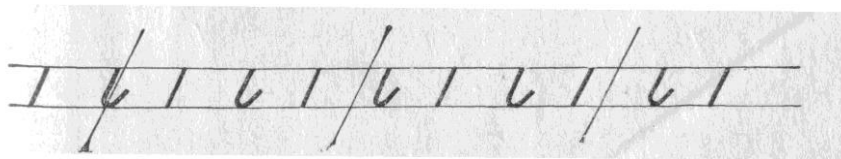
O'quvchilar bu mashqni bajarish orqali oraliq masofalarni chamalashga va qiyaliklarni to'g'ri saqlashga o'rganadi.

B E S H I N C H I G U R U H M A S H Q L A R

Darsning maqsadi. O'quvchilarga «keng» va «tor» tushunchasini anglatish; osti ilmoqli kichik tayoqcha shaklidagi elementni yozishga o'rgatish.

Birinchi vazifa. Osti ilmoqli kichik tayoqcha elementini har xil rangli qalamda bajarish. Masalan, 3 ta tayoqcha qizil rangda, 3 ta tayoqcha ko'k rangda bajarilsa, o'quvchilarning qiziqishi ortadi.

Ikkinchi vazifa. O'tkir burchak hosil qilib yozilgan element bilan osti ilmoqli kichik tayoqcha elementlarini qiyos qilib ko'rsatish (Osti ilmoqli tayoqcha elementining to'g'ri yozilishi ko'rsatib o'tiladi, chunki bu element kichik harflarning yozilishida ko'p uchraydi). O'quvchilarga bu qoidalar tushuntirilgandan so'ng bir qator oralatib bitta kichik to'g'ri tayoqcha va bitta osti ilmoqli kichik tayoqcha elementi yozdiriladi.

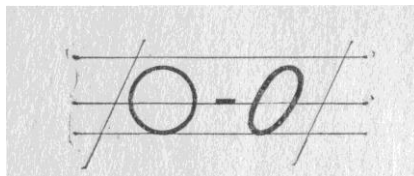


O l t i n c h i g u r u h m a s h q l a r

Darsning maqsadi. Cho'zinchoq doira shaklini yozishga o'rgatish.

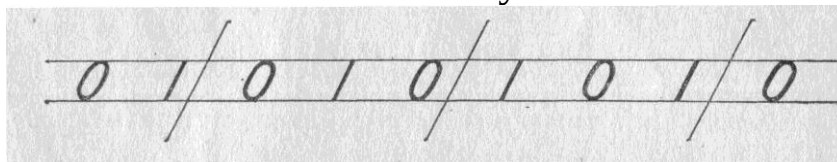
Birinchi vazifa. Cho'zinchoq doira shakli bilan tanishtirish hamda uni aylana bilan qiyos qilib ko'rsatish.

O'qituvchi doskaga aylana va uning yoniga cho'zinchoq doira shaklini yozib, ularni solishtirib ko'rsatadi;



Ularning bir-biridan farqini tushuntiradi: aylana koptok yoki tarvuzga, cho'zinchoq doira esa olxo'ri yoki qovunga o'xshaydi. So'ng o'qituvchi cho'zinchoq doirani tik va qiya holatda yozib ko'rsatadi. O'quvchilar uni solishtirib ko'radi: biri tik holatda, ikkinchi esa bir tomonga qiya qilib yozilgan.

O'qituvchi cho'zinchoq doira shaklidagi bu elementni bir tomonga qiya qilib yozish shart ekanligini ta'kidlaydi. O'quvchilar uning yozilishini bir necha marta havoda bajaradi, so'ngra yozishga ruxsat beriladi. O'qituvchi cho'zinchoq doiraning balandligi ham tayoqcha bilan barobar yozilishini eslatadi. O'quvchilar bir qatorga bitta kichik tayoqcha va bitta cho'zinchoq doira shaklini almashtirib yozadi.

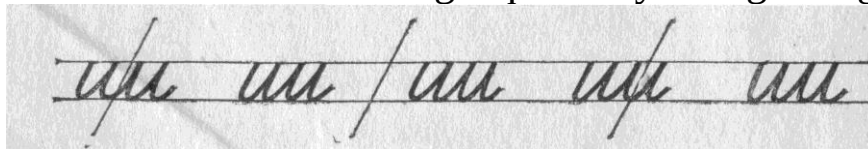


Cho'zinchoq doira shaklining orasiga qo'yilgan bu kichik tayoqchalar uning qiyaligini saqlab yozishga yordam beradi.

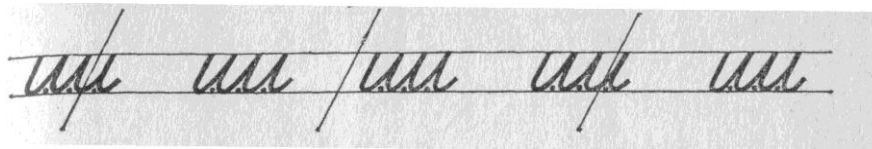
Y e t t i n c h i g u r u h m a s h q l a r

Darsning maqsadi. Kichik harf elementlarining qo'shib yozilishini hamda ularning orasidagi masofani to'g'ri saqlashga o'rgatish.

Birinchi vazifa. Osti ilmoqli kichik tayoqcha elementini mashq qildirish hamda ularni bir-biriga qo'shib yozishga o'rgatish.



Bu vazifaning to'g'ri yoki noto'g'ri bajarilganini mashqni bajarib bo'lgandan so'ng ikkita element o'rtasidagi bo'shliqqa boshqa rangli qalam bilan nuqta qo'ydirish orqali ham bilish mumkin.

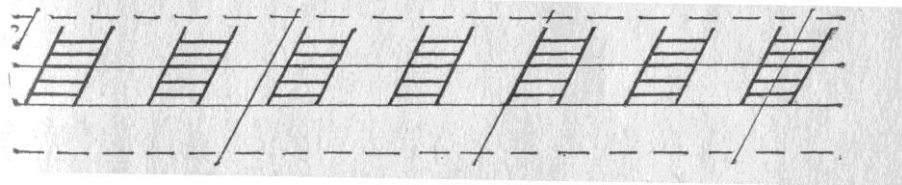


Agar o'quvchi vazifani to'g'ri bajargan bo'lsa, nuqta harf elementlari orasiga to'g'ri joylashadi, aksincha, noto'g'ri bajarilgan bo'lsa, nuqta uchun joy topilmaydi. Bunday usul bilan vazifani tekshirish ularda uchraydigan xatoning oldini olishning birdan-bir to'g'ri yo'lidir.

Sakkizinchi guruh mashqlar

Darsning maqsadi. «Uzunroq» va «kaltaroq» tushunchasini anglatish.

Birinchi vazifa. Ikki xil uzunlikdagi yotiq va tik tayoqcha elementlarini yozib ko'rsatish.



Bu vazifa ham rangli qalam bilan bajariladi. O'quvchilar bu tayoqchalarning qaysi biri uzun, qaysi biri qisqa ekanini solishtirib ko'radi.

To'qqizinchi guruh mashqlar

Darsning maqsadi. Harf elementlarini bir qatorga to'g'ri joylashtirishga o'rgatish.

Birinchi vazifa. O'quvchilarga bir qator cho'zinchoq doira shaklini yozib mashq qildirish.

Ikkinchi vazifa. O'quvchilarga zangori qalam bilan cho'zinchoq doira ichiga bir xil masofada kichik tayoqcha chizib chiqish topshiriladi. Har bir tayoqcha bargning o'rta qismi, ya'ni uning tomirlari vazifasini bajaradi. Bargning pastida ham kichik tayoqcha, bu esa bargning bandi hisoblanadi

Tayyorgarlik mashqlarini bunday tashkil etish o'quvchilarni avtoruchka bilan yozishga tayyorlashda katta rol o'ynaydi. Ammo tayyorgarlik davrida o'quvchilar yozuvga taalluqli bo'lgan hamma malakalarni to'liq hosil qildi deb bo'lmaydi. Shuning uchun ayrim tayyorgarlik mashqlarini harflarini o'rgatish davrida ham olib borish mumkin, masalan, kichik **u** harfini yozdirishga o'rgatishda uning ikkinchi osti tugunchakli elementining bog'lanishida qiynalishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan tayyorgarlik mashqlari qat'iy bo'lmay o'qituvchi o'quvchilarning kuchiga qarab biroz soddalashtirishi yoki, aksincha, murakkabroq qilib olishi mumkin.

Ayrim mashqlarda harf elementlari nuqtalar bilan qo'shib berilgan: bunday ishlar o'quvchilarning chamalash qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradi.

Sinfda husnixat mashqlari o'qituvchi tomonidan doskada yozib ham ko'rsatiladi.

Alifbe davrida yozuv texnikasini o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari.

O'quvchilar tayyorgarlik davrida ayrim mashqlarni bajargan bo'lishiga qaramay, o'qituvchi navbatdagi darsni e'lon qilish bilan birga yozuv asboblari qayta tekshirib chiqishi lozim. Shu bilan birga quyidagi vazifalarni bajarishni maqsad qilib qo'yishi lozim:

1. Barmoq va qo'l muskullari harakatini o'stiruvchi gimnastik mashqlar o'tkazish.

2. Doskaga mashqni yozib ko'rsatish va asosiy e'tiborni nimaga jalb etishni tushuntirish (Ayrim o'quvchilar harfni qanday yozishni so'zlab berishi ham mumkin).

3. Daftardan foydalanishni, yozuvni qayerdan boshlashni tushuntirish.

4. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri tutish qoidalarini eslatib o'tish.

5. Har bir qatorga nechta harf yozishni tushuntirish, o'quvchilarning yozuvini muntazam kuzatib borish.

6. Ishning birinchi qismi tugallangandan so'ng (o'qituvchining savoliga qarab) bajargan yozuvlarini doskadagi namuna bilan solishtirib ko'rishga va yo'l qo'ygan xatolarini topishga o'rgatish.

7. Vazifani qayta tushuntirish orqali o'quvchilardagi kamchiliklarni yo'qotish.

8. Fizkultura minutlari o'tkazish (Fizkultura minutlarini o'tkazish uchun mashqlar namunasi 1 bobda berilgan).

9. Yangi mashqni tushuntirish, dasrlikning qaysi beti, qachon va necha qator yozish kerakligini belgilab qo'yish.

10. Ko'z bilan daftar orasidagi masofani to'g'ri saqlashga o'rgatish.

11. Har bir mashqni bajarishda uni tahlil qilish, zarur bo'lsa, qo'shimcha ko'rsatmalar berish.

12. O'quvchilarga bajariladigan vazifalarni aniq ko'rsatish.

Bu davrda o'quvchilarni asta-sekin «husnixat» daftaridan to'g'ri foydalanishga o'rgatib borish zarur. O'qituvchining ko'rsatmasiga binoan o'quvchi daftardan zarur mashqni topishi va bajarishi lozim. Alifbegacha bo'lgan davrdan boshlab harf va

uning elementlarini bir xil balandlikda, qiyalikda va qalinlikda yozishga qaratish talab etiladi.

Ko‘chirib yozish mashqlari uchun esa ayrim harf elementlari emas, balki alohida guruhlar beriladi.

Alifbegacha bo‘lgan davrda bu talablarning amalga oshirilishi alifbe davrida darsni yanad samaraliroq olib borish uchun imkoniyat yaratadi.

Alifbe davrida o‘quvchilar nutq tovushlari bilan tanishadi, so‘z tuzishga, so‘z va gaplarni o‘qishga hamda ayrim elementlar, harflar, o‘tilgan harflar ishtirokida so‘z va gaplar yozish ham o‘rgatiladi. Alifbe davrida bolalarni yozishga o‘rgatish juda muhimdir. Bu davrda o‘quvchilarga harf va uning elementlari «Alifbe» kitobida ko‘rsatilgan tartibda o‘rgatiladi. O‘quvchilarga vaqt-vaqti bilan yozuv gigiyenasi qoidalarini eslatib turish lozim.

Alifbe davrida bajariladigan asosiy grafik ishlar quyidagilardan iborat:

1. Kichik va bosh harflarni alifbe tartibida yozish.
2. Harflarni bo‘g‘in va so‘zlarda qo‘shib yozish.
3. Qo‘l harakatini uzmay yozishga o‘rgatish.
4. Harflarning qiyaligini va enini to‘g‘ri saqlashga o‘rgatish.

O‘quvchilar tomonidan harflarning shaklini yozishda ularning yozuvini ko‘zdan kechirib chiqish, ayrim harflarning elementini noto‘g‘ri yozayotgan o‘quvchilarga shu elementning to‘g‘ri yozilishini ko‘rsatib berish lozim. O‘quvchilarda bu davrda harflarni to‘liq yozmaslik, harflarni almashtirib yozish kabi xatolar uchraydi. Alifbe davrida (va o‘quv yilining 2 yarmida ham) o‘quvchilarning yozayotgan matnlarini uch xil yo‘l bilan tahlil qilish mumkin:

- a) so‘z tarkibini aniqlash;
- b) so‘zning ma’nosini aniqlash;
- c) mashqlarning grafik tasviri ustida ishlash.

Shularning hammasini hisobga olgan holda «Husnixat» daftaridagi mashqlarni joylashishi «Alifbe» kitobi asosida berilgan.

Alifbe davrida o‘quvchilarni bo‘g‘inlab yozishga, keyinroq esa so‘zlarni bir butun qilib yozishga o‘rgatish lozim.

Ayrim o‘quvchilar so‘zlarning harflarini alohida-alohida yozishga harakat qiladilar, bunga aslo yo‘l qo‘ymaslik lozim, chunki ular harflarni alohida-alohida yozish natijasida ayrim harflarni

tushirib qoldiradi va almashtirib yozadilar. Bu davrda o'quvchilarni yoddan yozishga ham o'rgatish lozim. Buning uchun quyidagi kabi topshiriqlarni berib bo'rish lozim: matnni o'qib, yozilishiga qara, doskaga qaramay yoz, o'qi, namuna bilan solishtirib ko'r.

Alifbe davrining oxirida ko'pchilik o'quvchilarda yozuv malakasi hosil bo'ladi, ammo bu bilan qanoatlanmasdan yozuvga o'rgatish malakasini takomillashtirib borish talab etiladi. Quyida kichik **r** harfining qanday o'rgatilishini ko'rsatib o'tamiz.

Dars mavzusi. Kichik «r» harfini to'g'ri va chiroyli yozishni o'rgatish.

Darsning borishi.

O'quvchilar, oldingi darsda «Alifbe» kitobidan qaysi harfni o'tgan edik? Shu harf so'zning o'rtasida, oxirida va boshida kelgan so'zlardan ayting (o'quvchilar so'z topadilar). Endi kesma alifbedan kichik **r** harfini toping. Mana bu—kichik **r** harfining bosma shakli. Endi sizlar bilan harfning yozilishini o'rganamiz (O'qituvchi doskada ko'rsatadi). Men qaysi tomondan boshlab yozyapman va qaysi tomonga qo'limni yo'naltiryapman: shunga qarab turing.

Kichik **r** harfi ikki elementdan tuzilgan bo'lib, birinchi elementi ikkita bir-biriga qo'shilgan to'lqinsimon unsur dan tashkil topgan bo'lib, ikkinchi elementi esa osti ilgakli kichik tayoqcha shaklida bo'ladi. Ammo yozayotganda har ikki elementini bir-biriga qo'shib yozamiz, bu harfni yozishda qo'l harakati uzilmaydi.

—Qarang, men birinchi elementini qanday yozaman, daftarning o'rta chizig'idan 1,5 mm pastdan boshlab yuqoriga qarab qiya va ilmoqli shaklda yozamiz, ikkinchi unurni yuqori chiziqdan pastga qarab to'g'ri chiziqli ilmoq shaklida yozamiz.

Bu harfni yozishda uning qiyaligiga alohida e'tibor bering. U daftarning qiya chizig'iga parallel bo'lsin.

Avtoruchkani chiziqning ustidan qayta yurgizishda uni yo'g'on qilib yubormang, chunki harfning yo'g'onligi bir xil qalinlikda bo'lishi kerak.

—Qani, o'quvchilar, bu harfni yozishni boshlashdan oldin yozuv vaqtida partada qanday o'tirish lozim ekanligini aytib bering-chi? Oyog'imiz qayerda turishi kerak? Gavdani qanday tutamiz? (O'quvchilar javob beradi.) Ruchkani qaysi

barmoqlarimiz bilan ushlaymiz? Ko'rsatkich barmog'imiz qayerda turadi? Ruchkani qanday ushlayotganimizni tekshirib ko'ramiz. «Bir» deganda ko'rsatkich barmog'imizni ko'taramiz, «ikki» deganda tushiramiz. (O'quvchilar ruchkani ko'targan holda ko'rsatkich barmoqlarini ko'rsatadi).

Endi daftaringizning to'g'ri turganligini tekshiramiz. Daftarning chetki qirralarini partaning ustidagi qiya chiziqqa to'g'rilab olamiz. Harfni yozishni boshlaymiz. Siz ham harflarni men daftaringizda ko'rsatgandek qilib bir tekis yozing. Bir qatorga 10 tadan ortiq yozmang.

Shundan keyin o'qituvchi o'quvchilarning yozuvlarini tekshirib chiqib, zarur bo'lsa tegishli ko'rsatmalar beradi, o'quvchilar yana ikki qator yozib mashq qiladi.

O'quvchilar kichik r harfini yozish malakasini egallab olganlaridan keyin «Husnixat» daftaridan so'zlar yozdiriladi: ari, arra, anor, shar.

O'quvchilarga so'zlarni yozdirishdan avval o'qituvchi doskada ularning bog'lanishini ko'rsatib beradi va kichik r harfi o'zidan oldingi va keyigi harflar bilan qo'l harakati uzilmasdan qo'shib yozilishini eslatib o'tadi.

Bir qator yozib bo'lingandan so'ng o'quvchilarning qo'llari toliqib qolmasligi uchun qisqa og'zaki ko'rsatmalar beriladi.

Darsni yakunlashda o'qituvchi o'quvchilarda uchragan ayrim tipik xatolarni va eng yaxshi yozgan o'quvchilarni eslatib o'tadi, uyga vazifa beradi: ikki qator kichik r harfini va shu harf ishtirok etgan so'zlarni yozib kelish.

I sinfda o'quv yilining ikkinchi yarmida ona tili darslarida yozuvning orfografik tomoniga e'tibor berib, uning grafik tomonini esdan chiqarib qo'ymaslik kerak. Ayrim harflarning yozilishini bir yoki ikki kun emas, balki bir necha kun mashq qildirish mumkin. Ammo mashqlarning turi har xil bo'lishi lozim. «Husnixat» kitobida II yarim yillik uchun berilgan materiallar alifbe davridagiga o'xshab soatlarga yoki qismlarga ajratilgan emas. O'qituvchi o'z istagicha ona tilidan o'tayotgan mavzusiga moslab yozuv mashqlarini tanlab olishi mumkin.

Uyga vazifa qilib shu harf ishtirok etgan so'zlarni topib yozib kelish topshiriladi. Agar o'quvchilar shunda ham bu harfning yozilishini yaxshi o'zlashtirib ololmasa, keyingi darslarda yana

takrorlash mumkin. Ayrim vaqtlarda esa shu harfdan tashkil topgan soʻzlarni «Husnixat» daftaridan koʻchirib yozishga berish mumkin.

Kichik harflarga oʻxshash bosh harflar ham guruhlariga ajratib berilgan. Masalan, oʻxshash elementli L va M harflarini bir darsda mashq qildirish mumkin. Bosh harflarni mashq qildirishda oʻquvchilarga tanish boʻlgan shahar va daryolarning nomini, kishilarning ismini yozdirish mumkin.

Quyida ona tili darsining tarkibiy qismida husnixat mashqlari qanday oʻtkazilishini namuna tarzida koʻrsatib oʻtamiz.

Dars mavzusi: d va t undoshlarining aytilishi va yozilishi.

Darsning borishi.

Darsning boshlanishida oʻquvchilar bilan quyidagicha savol javob oʻtkaziladi.

1. Gap nimadan tuziladi?
2. Soʻz nimalardan tuziladi?
3. Tovushni nima qilamiz?
4. Yozuvda tovushlar nima bilan ifodalanadi?

Shundan soʻng yangi mavzuni bayon qilishga oʻtiladi.

Yangi mavzu d va t undoshlarining aytilishi va yozilishini oʻquvchilarga tushuntirishdan oldin chiroyli yozuv qoidalariga asoslanib «Husnixat» daftaridagi d va t harflarini ikki qatordan yozib mashq qildiriladi. Harflarni yozdirishni boshlashdan oldin ularning qanday yozilishi, qanday unsurlardan tuzilganligi, boshqa harflar bilan bogʻlanishi haqida yana qayta tushuncha berib, eslatib oʻtiladi: kichik t harfi ikki unsurdan tuzilgan boʻlib, ular qoʻlni uzgan holda yoziladi. Boshqa harflar bilan, soʻzning qayerida kelishidan qatʼi nazar, qoʻshib yoziladi. Kichik d harfi ham shu tartibda tushuntiriladi. Keyin «Ona tili» darsligidan shu mavzuga oid material tushunriladi va mashqlar bajariladi. Mashqni 3-4 oʻquvchiga oʻqitib, d va t undoshlari qatnashgan soʻzlar izohlab yozdiriladi. Shundan soʻng yangi mavzuga mos maqol va topishmoqlarni yozdirish mumkin.

Husnixat mashqlarini ona tili darsi bilan bunday bogʻlab oʻtish toʻgʻri va chiroyli yozish malakalarini hosil qilish va ona tili predmetini ham puxta oʻzlashtirishga asos boʻladi.

4.4. 2-sinfda husnixat darslarini rejalashtirish

Vatanimiz mustaqilligining dastlabki kunlaridan boshlaboq jamiyatni isloh qilish va yangilash jarayonining eng muhim bo'g'ini, jamiyatdagi demokratik o'zgarishlarning, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning, Respublikani jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvining zarur va majburiy sharti sifatida ta'lim sohasini isloh qilish siyosati izchillik bilan amalga oshirib kelinmoqda.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi oldiga qo'yilgan vazifalarning bajarilishini nazorat qilish ta'lim standarti orqali amalga oshiriladi. Ta'lim standarti asosida davlat boshlang'ich sinf o'quvchilaridan standartga belgilab qo'yilgan ko'rsatkichlarga erishishni talab qiladi va o'z navbatida, bu ko'rsatkichlarga erishish uchun zarur bo'lgan ta'limiy xizmatlar va vositalar bilan ta'minlaydi.

Boshlang'ich ta'lim standarti ta'lim sohalariga qo'yilgan standart ko'rsatkichlarni mujassamlashtiradi. Standartning mezon va parametrlarini ta'lim sohalariga belgilab qo'yilgan ta'lim standartining ko'rsatkichlari tashkil etadi. Ta'lim sohalarini bo'yicha ta'lim natijasining sifati xuddi mana shu ko'rsatkichlarga asoslangan holda aniqlanadi. Bu o'rinda belgilab qo'yilgan ko'rsatkichlar umumlashtiriladi hamda aniq o'lchov birliklarida ifodalanadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchining ona tili ta'limi sohasi bo'yicha tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar quyidagi uch parametrli standart mezon orqali aks ettiriladi: o'qish texnikasi, og'zaki fikrni va matn mazmunini anglash hamda fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi.

Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi murakkab jarayon bo'lib, ona tili ta'limining maqsadi shu parametrda mujassamlashadi va o'quvchi tomonidan yaratilgan matnda aks etadi.

2-sinf o'quvchilarining o'zlashtirishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar quyidagilar:

Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi.

Miqdoriy ko'rsatkich: 35-40 so'zdan iborali diktant yoza olish.

Talablar:

- a) imlo xatolariga yo'l qo'ymaslik;
- b) ijodiy matnning mantiqiy jihatdan izchilligi;

Diktant turlari: lugʻat diktanti, yoddan yozuv diktanti, nazorat diktanti.

Miqdoriy koʻrsatkich: 3-4 gapdan iborat kichik va sodda matn (fikir ehtiyoji bilan bogʻliq mavzu asosida) tuzish.

Talablar:

a) matndagi gaplarning mazmunan oʻzaro bogʻliqligi va aloqadorligi, koʻrsatilgan mavzu doirasida birlashishi;

b) harflar va tinish belgilarini toʻgʻri yozish;

d) soʻz va gaplarni toʻgʻri yozib, tinish belgilarini oʻz oʻrniga qoʻya olish.

Matnning xarakteri: rasm, manzara, voqea-hodisalar tasviri, oʻquvchiga tanish boʻlgan narsa, buyum tasviri.

«Boshlangʻich taʼlim boʻyicha yangi tahrirdagi oʻquv dasturi»da husnixat mashgʻulotlari birinchi sinf «Tayyorgarlik davrida yozuv darslari» hamda Alifbe davrining «Yozuvga oʻrgatish» boʻlimlarida amalga oshirilishi taʼkidlangan boʻlsa, ikkinchi sinfda «Fonetika, grammatika, imlo va nutq oʻstirish» boʻlimining «Husnixat» faslida oʻrgatilishi yozilgan.

Quyida «Husnixat» faslida berilgan dasturdan aynan iqtibos keltiramiz:

«Bir chiziqli daftarda tez takrorlanadigan» unsurli harflarni yozishga va ikki harfni bir-biriga tutashtirishga oid tayyorgarlik mashqlari: oʻxshash unsurli kichik harflar guruhlaridagi kichik harflarni, shu harflardan tuzilgan boʻgʻinlar va soʻzlarni yozishni, shuningdek, bosh harflarni oʻzidan keyingi kelgan kichik harfga tutashtirishning qiyinlashib borishini hisobga olgan holda, yozuv qoidalariga rioya qilib, chiroyli yozishga oʻrgatish.

Ayrim yozuv qoidalari:

1. Toʻgʻri, aniq va chiroyli yozuvni oʻrgatish.
2. Daftarlarning past tomonidagi burchagini koʻkrak oʻrtasining qarshisiga toʻgʻri qoʻyish.
3. Daftarni chap qoʻl bilan ushlab turib yozish.
4. Boshini salgina pastga egib, toʻgʻri oʻtirish.
5. Oyoqni boʻsh tutib, yerga qoʻyib oʻtirish.
6. Qoʻlni toʻgʻri tutish. Ruchkani erkin ushlash.
7. Har bir harfni toʻgʻri tutashtirishga rioya qilgan holda boʻgʻin va soʻzlarni aniq yozishga harakat qilish.
8. Shoshmasdan, chaplashtirmasdan yozish.

9. Har bir mashqni uch-to'rt marta takrorlash.

Tez takrorlanadigan unsurli harflarni yozishga va ikki harfni bir-biriga tutashtirishga oid tayyorgarlik mashqlari.

O'quv yili davomida imlosi qiyin bo'lgan quyidagi so'zlarning talaffuzi va yozilishini bilib olish: avgust, baland, baho, bahor, behi, Buxoro, dars, daftar, do'st, farzand, fasl, havo, hikoya, jahon, juft, karam, kaft, konki, lavlagi, loviya, lug'at, mashina, minnatdor, moslama, navbatchi, no'xat, oktabr, payvand, palto, paxta, qo'ng'iroq, quyosh, sabzi, Samarqand, sentabr, sinf, singil, soat, Toshkent, tarktor, vazifa, vatan, xalq, xursand, yomg'ir, yostiq, o'qituvchi, o'quvchi, shahar kabi.

2-sinfda husnixat darslarini tashkil etish usuliyoti. Dastur talablaridan ayonlashadiki, 2-sinfda ham husnixatga o'rganishning birinchi kunidan boshlab o'qituvchining oldida qator bir-birini to'ldirib va takomillashtirib borishni taqozo etadigan murakkab vazifalar turadi: partada to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash malakasini o'stirish, harflarning qiyaligini va balandligini to'g'ri saqlash, yozuv texnikasini takomillashtirish va boshqalar.

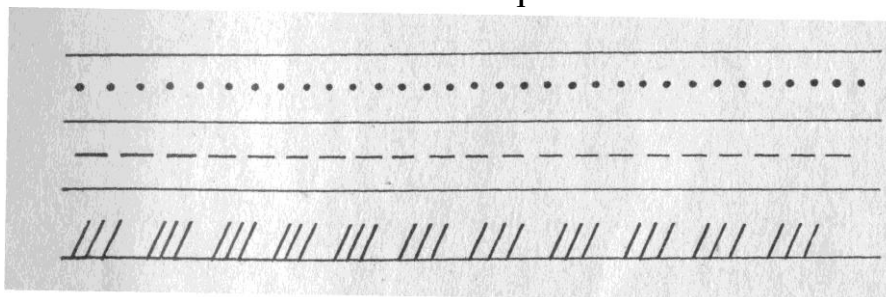
2-sinfda ham sharikli ruchkada yozish malakasi rivojlantiriladi.

1-sinf o'quvchilariga qiya chiziqlari siyrak bo'lgan ikki chiziqli daftarga yozish o'rgatilgan bo'lsa, 2-sinfdan boshlab bir chiziqli daftarga toza, aniq va tez yozish malakasi singdirib boriladi.

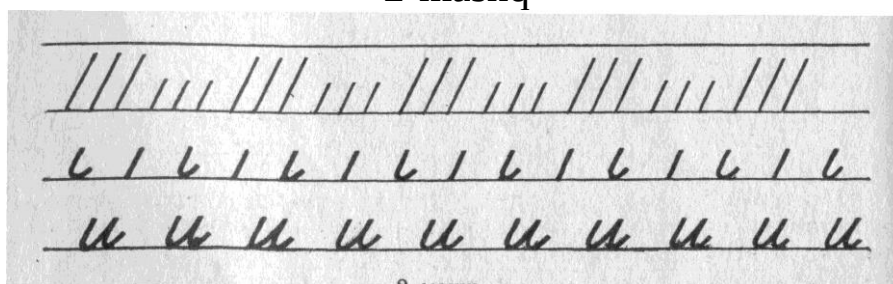
2-sinf o'quvchilariga bir chiziqli daftarga kichik harflarning balandligini 4 mm, bosh harflarning balandligini esa 8 mm yozishga o'rgatiladi. Husnixatga o'rgatishning birinchi kunidan boshlab yozish vaqtida o'qituvchi o'quvchilarning ruchkani qanday ushlayotganligini kuzatib borishi lozim. Bu sinfda ko'proq harflarni bir xil balandlikda chamalab yozishga o'rgatish talab etiladi. O'quvchilar bilan ular bir chiziqli daftarga yozishga o'tishlaridan oldin harflarni bir xil balandlikda yozish mashqlari o'tkaziladi (mashqlar namunasi 2-sinf uchun chiqarilgan «Husnixat» daftarida beriladi). Bunda o'qituvchining vazifasi o'quvchilarning chamalash qobiliyatini o'stirishga qaratiladi. Birinchi navbatda o'qituvchi o'z shogirdlarini «Husnixat» daftari bilan to'liq ta'minlashga erishishi lozim. Shundagina uning zahmatlari kerakli natijani berishi mumkin. Agar hamma talabalarda «Husnixat» daftari bo'lmasa

ularning oʻzlashtirishlari ham har xil boʻladi. Tayyorgarlik mashqlari asta-sekin quyidagicha murakkablashtirib boriladi:

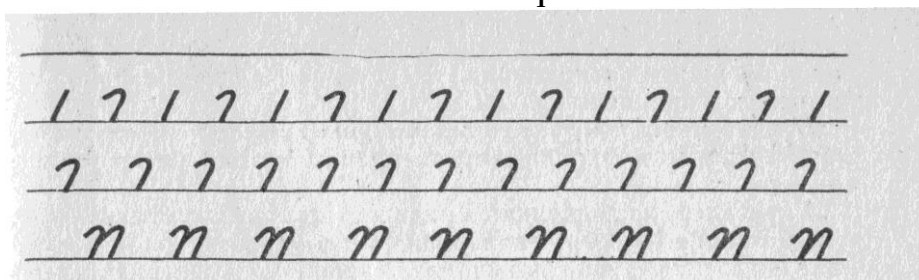
1-mashq



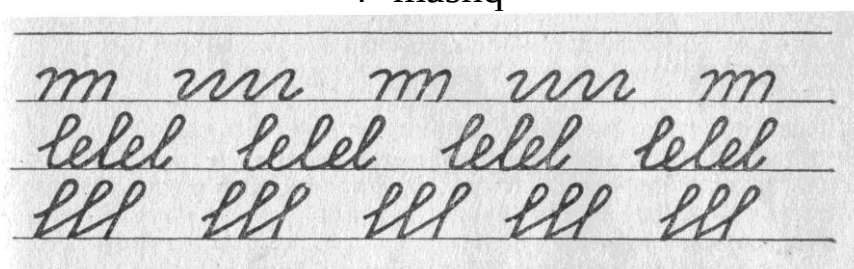
2-mashq



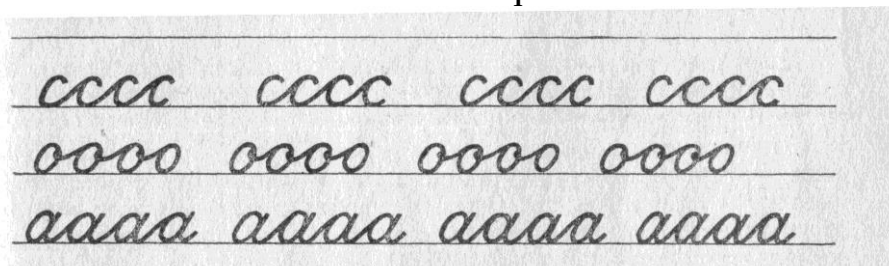
3- mashq



4- mashq



5- mashq



Ammo o'tkazilgan mashqlar ayrim o'quvchilarga ta'sir ko'rsatmasligi, ular bir harfni katta, ikkinchisini kichik, birini baland, ikkinchisini past qilib yozib qo'yishlari mumkin. O'qituvchi o'quvchilarning daftarini tekshirayotganda noto'g'ri yozilgan harflarni tuzatib yozib qo'yish va keyingi darsda ularning qanday xatoga yo'l qo'yganligini aytib o'tishi lozim.

Masalan, bir o'quvchi «*sa*» bo'g'inini yozishda «*s*»ni katta (to'g'ri) yozadi, «*a*»ni esa undan kichikroq (noto'g'ri) qilib yozadi. Shunda o'qituvchi «*a*» harfini ham shu balandlikda yoz deb o'quvchiga ko'rsatma berishi kerak. Agar o'quvchi to'g'ri chamalay olmasa, unda o'qituvchi uning qo'lidan ushlab turib yozdirishi kerak.

O'quvchilarga gaplarni yozdirib mashq qildirishdan oldin o'qituvchi doskada ayrim gaplarni namuna tarzida yozib ko'rsatishi lozim. Bunda o'qituvchi doskadagi gapning faqat birinchi harfi katta yozilganligini, qolgan harflar esa yozilishi talabi va shakliga ko'ra bir xil balandlikda yozilganligini aytib o'tadi.

Yuqoridagi gapdagi harflarning baland pastligi tahlil qilingach, o'qituvchi gapdagi birinchi so'z qanday harf bilan boshlanganligini so'raydi. Shundan keyin o'quvchilar gaplarni yoza boshlaydi.

Shunday qilib o'quvchilar birinchi so'zni yozib bo'lgach, o'qituvchi gapdagi ikkinchi so'zning qanday harflar bilan yozilishini so'raydi. Ko'rib turganingizdek «*keldi*» so'zi tarkibidagi 4 ta harfda uchtasi «*k*», «*b*» va «*d*» kichik qatordan yuqorida ham chiqib ketadi, ya'ni uning shakli kichik bo'lsa ham balandligi katta harflar bilan barovar yoziladi. «*E*» va «*i*» harflari esa kichik parallel qatorlar ichida yoziladi.

Bunday mashqlar o'quvchilarni bosh harflar bilan kichik harf o'rtasidagi farqni ajrata olishga va bir tekis yozishga o'rgatadi. O'quvchilar harflarning balandligiga rioya qilib yozishni bilib olganidan so'ng ularning oldiga yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlash, harflarni qo'l harakatini uzmasdan bog'lab yozish vazifalari qo'yiladi.

Harflarning qiyaligini to'g'ri saqlash daftarning parta ustidagi holatiga bog'liq. Daftar to'g'ri qo'yilsa, xat ham to'g'ri yoziladi. Daftarning holatini tez-tez o'zgarishi natijasida xatning sifati

buziladi. Shuning uchun birinchi navbatda o'qituvchining o'zi parta ustida daftarning to'g'ri turishiga e'tibor berishi lozim.

Harflarning qiyaligi 65° ga teng bo'lishi kerak.

Yozuvning bir tomonga qiya bo'lishi tik yozuvga nisbatan oson bo'lib, xat tekis chiqadi va yozuv tezligi oshadi.

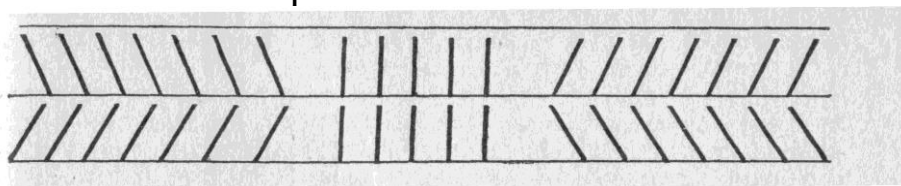
Daftarni to'g'ri tutish malakasini o'quv yilining boshidan hosil qilish va bu malakani butun o'quv yili davomida mustahkamlabborish zarur.

O'quvchilarda daftarni to'g'ri tutish, yozuv vaqtida to'g'ri o'tirish avtoruchkani to'g'ri ushlash kabi malakalarni mustahkamlash uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin: «bir» deganda gavdani to'g'ri tutish, «ikki» deganda daftarni to'g'ri qo'yish, «uch» deganda ruchkani ushlash.

Bir chiziqli daftarda qiya chiziqlarning yo'qligi daftarni parta ustida to'g'ri tutishga alohida e'tibor berishni taqozo qiladi. Buni amalga oshirish o'qituvchidan ko'p mehnat talab etadi, chunki o'qituvchi har bir o'quvchining daftarini butun dars davomida kuzatib borishi lozim bo'ladi. Bu ishni osonlashtirish uchun quyidagi usuldan foydalanish mumkin.

Parta ustiga ikki o'quvchining har biri uchun ingichka kontrol (nazorat) chiziq chizish kerak. Bu chiziqning ostki uchi o'quvchilarning chap ko'kragi o'rtasiga to'g'ri bo'lib, parta chetiga nisbatan 65° bo'lishi zarur. Natijada hamma o'quvchining oldida (partada) nazorat chiziqlari hosil bo'ladi. Shundan keyin daftarni shu nazorat chizig'iga tekis qilib qo'yishni talab qilish oson bo'lib qoladi. Qatorlar to'lib borgan sari daftar ham shu chiziq bo'ylab yuqoriga ko'tarila boradi.

Shu tartibda daftarni to'g'ri tutish malakasi hosil qilingandan so'ng o'qituvchi doskaga bir nechta qiya holatdan kichik tayoqcha va yoniga yana shunday bir nechta tik tayoqcha chizib, o'quvchilardan qaysi tayoqchalar tik va qaysi tayoqchalar qiya ekanligini ko'rsatishni tilab qiladi.



O'quvchilar ular orasidagi farqni ko'rsatib beradi. Shundan keyin o'qituvchi yozuv o'ng tomonga 65° qiya bo'lishini yana ta'kidlaydi.

Bunday mashqlar o'quvchilar kuzatuvchanligini oshiradi, o'quvchilarga xatning qiya yozilishi shart ekanligini anglatadi. Ba'zi o'quvchilar harflarning uchun tayoqcha unsurini yozishda qiynaladi. Bunday kamchilikning oldini olish uchun shunday unsurlardan tashkil topgan harflarni mashq qildirish kerak (Bu mashqni o'tkazishda unsurlarning qiyaligini to'g'ri saqlashga yordam beruvchi qo'shimcha qiya chiziqchalar ham beriladi).

Bunda o'quvchilar harflar yonidagi tayoqcha unsuriga qarab harflarning qiyaligini to'g'rilab, o'z yozuvini tekshirib boradi.

2-sinf o'quvchilari uchun beriladigan mashqlar tekshiruv xarakterida bo'lishi ham mumkin.

O'qituvchi o'quvchilarga harflarning to'g'ri yozilishini ko'rsatish bilan birga har bir harfning shaklini (qayerdan boshlanib, qayerda tugatishni) ham o'rgatishi lozim.

O'quvchilarni to'g'ri va noto'g'ri yozilgan harflarni farq qila olishga, ularning asosiy kamchiligi nimadan iborat ekanligini aniqlay olishga o'rgatish kerak.

O'qituvchi o'rgatilayotgan harfning shaklini va yozilish tarkibini doskada ko'rsatib bo'lganidan so'ng, o'quvchilarning 4-5 marta yozishini talab qiladi. Bu vaqtda o'qituvchi sinfni aylanib chiqib, xato yozayotgan o'quvchilarning daftariga to'g'risini yozib berib, shunga qarab yozishni buyuradi.

Noto'g'ri yozilgan harflarning shaklini tahlil qilish orqali ularning kamchiligini topishni o'qituvchi doskada ham mashq qilib ko'rsatishi mumkin. Masalan, to'g'ri yozilgan kichik *t* harfi bilan xato yozilgan *t* harfini yonma-yon yozad. Noto'g'ri yozilgan bu harfning asosiy kamchiligi nimadan iborat ekanligini o'quvchilardan so'raydi. O'quvchilar javob beradi. (Ikkinchi usti ilmoqli kichik tayoqcha unsuri birinchi unsurdan kichik, uchinchi unsuri esa ikkinchisidan ham kichik). O'quvchilar bu harfdagi xatoni aytib beradi (Birinchi unsuri bilan ikkinchi unsuri orasidagi masofa yaqin, ikkinchi unsuri orasidagi masofa yaqin, ikkinchi unsuri bilan uchinchi unsuri orasidagi masofa esa uzoq).

Shundan keyin o'qituvchi doskadagi noto'g'ri yozmagan harflarni o'chirib tashlab, uning to'g'ri yozilishini qayta ko'rsatib beradi, o'quvchilar ko'chirib yozadi.

Shunday qilib, yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlash uchun, birinchi navbatda, daftarning parta ustida to'g'ri turishini ta'min etish, o'z-o'zini tekshirish uchun esa qo'shimcha mashqlar berish lozim. Xatolar ustida ishlash esa o'quvchilar yozuvini mukammallashtiruvchi muhim omillardan biridir.

Bu sinfda yozuv grafikasini o'stirish uchun berilgan mashqlarning xarakteri 1-sinfga o'xshash bo'lsa-da, maqsad harflarning kengligi, balandligi va qiyaligini to'g'ri saqlashdan iborat bo'lib, bir chiziqli daftarga yozish malakasi ona tili materiallari bilan bog'liq holda olib boriladi.

O'quvchilar harflarni unsurlarga bo'lib yozmasa ham, har bir harfning qanday unsurlardan tuzilishini, yozayotganda peroni qaysi tomonga harakat qildirishni, qayerda burilish bo'lishini, qaysi unsur qanday qiyalikda yozilishini va boshqa qoidalarni yaxshi bilishi kerak.

Ta'kidlangnidek, 1-sinfda o'quvchilarga harflarni qiya chiziqlari siyrak bo'lgan ikki chiziqli daftarga yozishga o'rgatilgan bo'lsa, 2-sinfdan boshlab bir chiziqli daftarga yozish o'rgatiladi. Undan tashqari, harflarni guruhlariga ajratish ham 1-sinfdan farq qiladi.

Husnixatga o'rgatish metodlari ichida genetik metodi ham bor. Bu metoddan foydalanishda harflar ma'lum o'xshash guruhlariga ajratilishi va ularning qanday unsurlardan iborat ekanligini ko'rsatish lozim. Hozirgi kunda ham bu metoddan qisman foydalanilmoqda. Genetik metodning asosiy xususiyati kichik va bosh harflarni guruhlariga bo'lib yozdirishdir. Masalan, harflarni quyidagi guruhlariga bo'lib yozish tavsiya etiladi.

I. O'xshash unsurli kichik harflar guruhlari:

1-guruh: i, u, n, m, t, e, y.

2-guruh: h, j, k, f.

3-guruh: o, o', q, a, g, g', p.

4-guruh: e, b, x.

5-guruh: r, v,, sh, ch.

II. O'xshash unsurli bosh harflar guruhlari:

1-guruh: U, L, Z, I.

2-guruh: M, R, K, N, A.

3-guruh: O, O', Q, Ch, Sh.

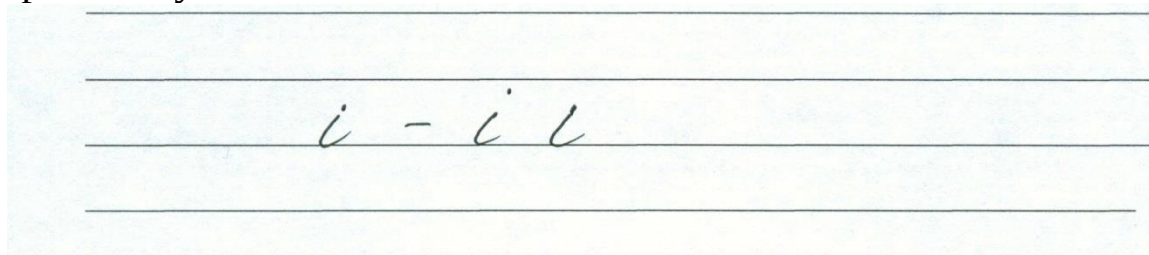
4-guruh: E, S, SH, Z.

5-guruh: V, G, Q, U.

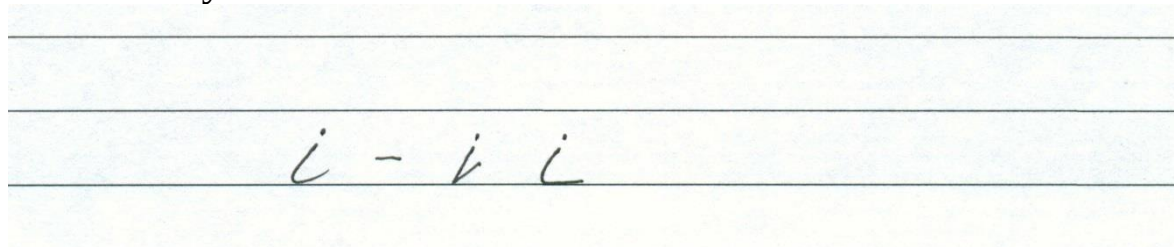
6-guruh: T, F, R, B.

1-guruh o'xshash unsurli kichik harflar. Kichik **i** harfining yozilishi o'quvchilarga unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Ular bu harfni yozishni tez o'rganib oladi. O'qituvchi faqat harfning nuqtasi va ilgaksimon unsurining to'g'ri qo'yilishi va yozilishiga e'tibor qaratadi. Bu harf ikki urinishda yoziladi. Avval nuqtadan pastki qism, so'ngra nuqta qo'yiladi. Kichik **i** harfini yozishda o'quvchilar quyidagi xatolarga yo'l qo'yadi.

1. Harf nuqtasini balandroqda yoxud pastki asosiy unsurga yopishtirib yozadilar:



2. Asosiy unsuri ilmog'ini noto'g'ri – burchakli yoxud chiziq barobarida yozadilar:



Bunday kamchiliklarning oldini olish uchun o'quvchilar ko'proq mashq qilishi lozim va namunaga qarab yozishni o'zlashtirishi kerak.

Kichik **u** harfining yozilishi o'quvchilarga tanish bo'lsa ham uning yozilish shaklini qayta ko'rsatish zarur: Ikki chiziqning o'rtasini belgilab olib, pastga qarab kichik tayoqcha tushiramiz va uni pastki chiziqqa yetkazmay turib o'ngga buramiz va yuqoriga qarab davom ettiramiz. qo'lni daftardan olmasdan turib, ikkinchi unsurini tushiramiz:

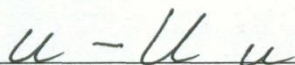
Three lowercase 'u' characters are written in a cursive style on lined paper.

Kichik **u** harfini yozishda o'quvchilar quyidagi xatolarga yo'l qo'yishi mumkin:

1. Harf unsurlari orasidagi masofaralni juda keng yoki tor va burilish joyini qirrali qilib yozadi:

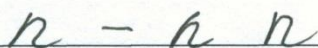
The letter 'u' is shown with a wide gap between its two strokes, followed by two correctly written 'u' characters.

2. Harfni juda yirik (8 mm balandlikda) yoki juda mayda (2 mm balandlikda) qilib yozadi:

The letter 'u' is shown in a very large size, followed by two correctly written 'u' characters of standard size.

Bunday kamchiliklarning oldini olish uchun daftarni to'g'ri tutish malakasi mustahkamlanadi, harf unsurlarini bog'lab yozishga o'rgatiladi.

Kichik **n** harfi ikki unsurdan iborat bo'lib, ular qo'shib yoziladi:

The letter 'n' is shown with a wide gap between its two strokes, followed by two correctly written 'n' characters.

Bu harfni yozishda o'quvchilar quyidagi kabi xatolarga yo'l qo'yishi mumkin:

1. Birinchi va ikkinchi unsurlarini yozishda qiyalikni har xil qilib qo'yadi:

The letter 'n' is shown with a wide gap between its two strokes, followed by two correctly written 'n' characters with different slants.

2. Harf unsurlari orasidagi masofani keng yoki tor qilib yozadi:

n - n n

Kichik **m** harfi uch unsuridan iborat bo'lib, ular qo'l harakati uzilmay bir-biriga bog'lab yoziladi.

Bu harfni yozishda uchraydigan asosiy kamchilik—unsurlar orasidagi masofani to'g'ri saqlay olmaslik:

m - m m m

Bunday kamchilikning oldini olish uchun to'g'ri va noto'g'ri yozilgan harflarni taqqoslab ko'rsatish lozim.

Kichik **y** harfini yozishda ham qo'l harakati uzilmaydi. Uning birinchi unsuri kichik **u** harfining unsuriga o'xshash yoziladi, ikkinchi unsuri esa satr chizig'idan pastga tushirilib, katta tuguncha hosil qilib, boshqa harflar bilan bog'lanadi.

y - yōl

Bu harfni yozishda uchraydigan asosiy kamchilik tugunchakli unsurini juda qisqa yoki juda uzun yozilishidir:

y - y y

2-guruh o'xshash unsurli kichik harflar.

Kichik **o** harfi cho'zinchoq doira shaklida bo'lib, uni ikki ko'rinishda yozish mumkin:

o o o o

O harfini yozishda o‘quvchilar ko‘pincha quyidagi xatoga yo‘l qo‘yadi:

1. **O** harfini oziga cho‘zinchoq emas, balki lo‘nda va to‘g‘ri yozadi:

O - O O

2. Harfni kichkina va ingichka yozadi.

o - o O

O‘quvchilar **o**‘ harfini yozish jarayonida ham aynan shunday xatolarga yo‘l qo‘yadilar.

Kichik **a** harfining unsurlari qo‘shib yoziladi. U o‘zidan keyin yoziladigan harflar bilan ham oson bog‘lanadi. Kichik **a** harfini yozish uchun birinchi navbatda cho‘zinchoq doira hosil qilinaladi va qo‘lni daftardan olmasdan turib ikkinchi elementi tushiriladi:

o a

Bu harfning yozilish shaklini o‘quvchilar juda yaxshi o‘zlashtirib olishi zarur. Agar uning yozilish tarzini yaxshi o‘zlashtirib ololmasa qo‘lni uzib yozishga o‘rganib qoladi. Shuning uchun o‘qituvchi o‘quvchilarga bu harfning yozilishini, qayerdan boshlashni va qayerda tugatishni doim eslatib turishi lozim.

O‘quvchilarning yozuvida quyidagicha noto‘g‘ri yozilgan **a** harflarini uchratish mumkin:

1. Ikkinchi (osti ilmoqli tayoqcha) unsuri birinchi cho‘zinchoq doira unsuridan yuqorga chiqib ketadi:

a - d

2. Cho‘zinchoq doira shaklidagi unsurini ochiq qoldirib, unsurlarni to‘g‘ri bog‘lay olmaydi:

a - a a

3. Unsurlarning qo‘shilish joyida burchak (joy) qoldirmaydilar:

a - a a

O‘qituvchi bunday xatolarni tuzatish uchun doskada yana qayta (katta o‘lchamda) to‘g‘ri yozilishini ko‘rsatib berishi lozim.

Kichik **g** harfi ikki unsurdan iborat bo‘lib, o‘zidan keyingi harflar bilan oson bog‘lanadi:

gol gul

Bu harf yozilish shakli jihatidan sodda bo‘lishiga qaramay o‘quvchilar quyidagi xatolarga yo‘l qo‘yadi:

g - g g g

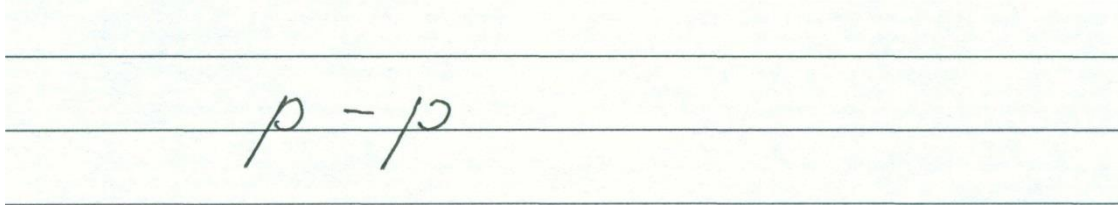
Bu xatolarni tuzatish uchun harflar bilan bir qatorda, osti ilmoqli, uzun tayoqcha shaklidagi unsurini yozdirish va ularni qiyos qilib ko‘rsatish lozim. O‘quvchilar **g** harfini yozish jarayonida ham asosan shunday xatolarga yo‘l qo‘yadi.

Kichik **p** harfi unsurlarga ajratilmay bir butun shaklda yozdiriladi. Bu harfni yozishda qatorlar orasining o‘rtasidan pastki qatorlar orasining o‘rtasigacha uzun tayoqcha tushiramiz, keyin esa

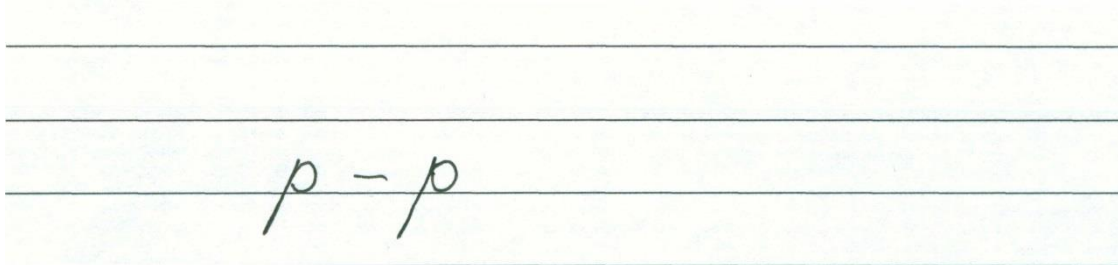
qo‘l harakatini uzmay tayoqcha bo‘ylab yuqoriga ko‘taramiz va satrlar orasini to‘ldirib tayoqchaga ulangan **o** yozamiz.

Bu harfni yozishda o‘quvchilarning xatida quyidagi kamchiliklarni uchratish mumkin:

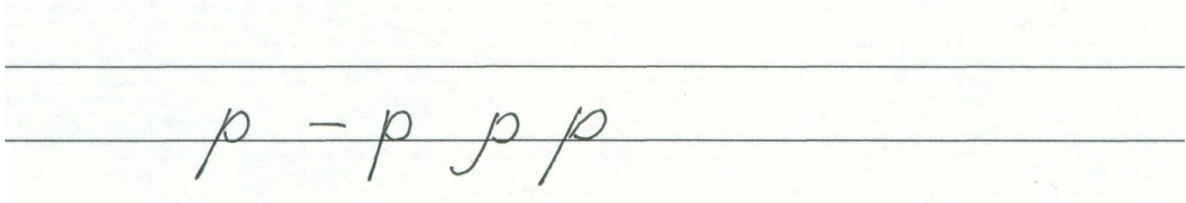
1. Qo‘l harakatini uzib, unsurlarini alohida-alohida yozish:



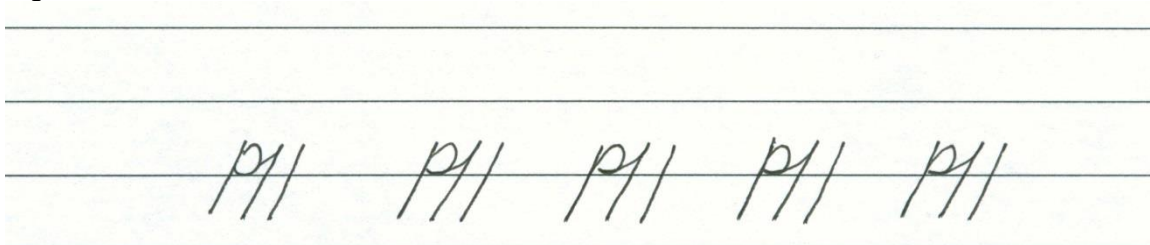
2. Uzun tayoqcha shaklidagi chiziqning ustidan qo‘lni qayta aniq yurgiza olmaydi, burilish chizig‘ini daftar chizig‘ining ostidan boshlaydi:



3. Harf unsurlarining qiyaligini to‘g‘ri saqlay olamydi:



Bunday kamchiliklarning oldini olish uchun o‘quvchilarning diqqatini harf unsurlarining to‘g‘ri yozilishiga tortib, quyidagicha mashqlar o‘tkazish lozim:

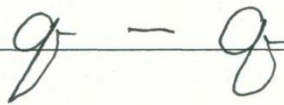


Kichik **q** harfi kichik **o** harfiga osti tugunchakli unsurini qo‘shib yozish orqali hosil bo‘ladi:

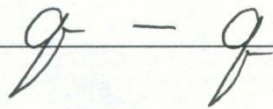


Ushbu harfni yozishda o'quvchilar quyidagi xatolarga yo'l qo'yadi:

1. Birinchi va ikkinchi unsuri noto'g'ri bog'lanadi:

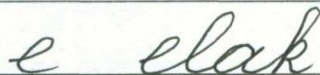


2. Ikkinchi unurning keyingi harfga bog'lanadigan ilmog'i qator o'rtasidan emas, balki pastroqdan qo'yiladi:



3-guruh o'xshash unsurli kichik harflar.

Kichik **e** harfini yozishda o'quvchilar deyarli xatoga yo'l qo'ymaydi, chunki **e** unsurlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi. Kichik **e** harfi boshqa harflar bilan oson bog'lanadi:



Ammo ayrim o'quvchilar bu harfni quyidagicha xato yozadi:

e - e l l l

Kichik **b** harfi ikki xil shaklda yoziladi:

b b

Kichik **b** harfi soʻzning oxirida kelsa, yopiq holda yoziladi, soʻzning boshida yoki oʻrtasida kelsa, ulash unsuri bilan qoʻshib yoziladi:

bor bir tob

Oʻquvchilar bu harfning yuqoridagi chiquvchi unsurini bir tomonga qiyshaytirib yozsa uni quyidagicha mashqlar oʻtkazish orqali tuzatish mumkin:

b11b b11b b11b b11b

Kichik **x** harfi oʻng va chap yarim choʻzinchoq doira shaklidan iborat boʻlsa ham, ular bir-biriga bogʻlab yoziladi.

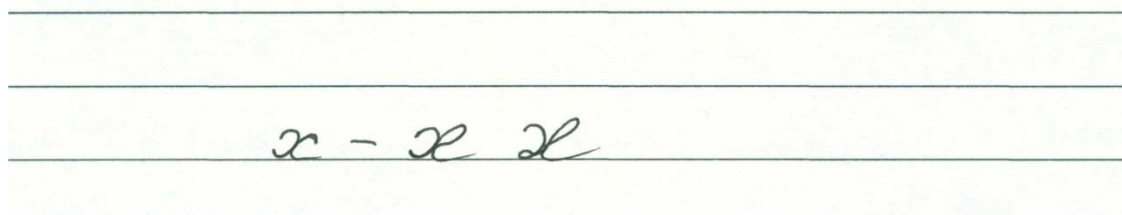
Bu harfni yozishda oʻquvchilar quyidagi kamchiliklarga yoʻl qoʻyadi:

1. Harf unsurlarining ustidan qoʻlni qayta aniq yurgiza olmaydi:

x - x x

Bunday xato ayniqsa uning elementlarini qo‘shib yozishda ko‘proq uchraydi.

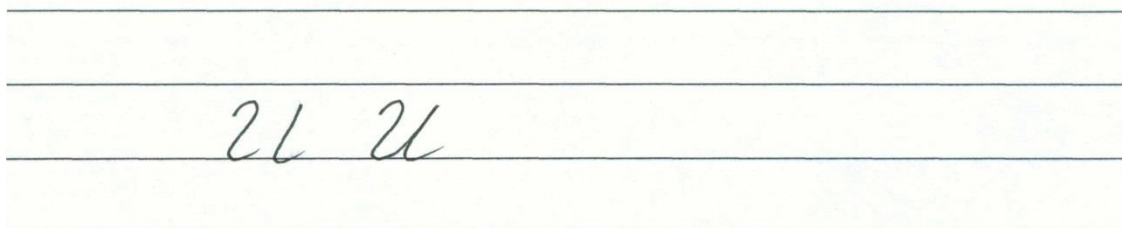
Harf unsurlarini bog‘lashda qo‘l harakatini uzib yozadi:



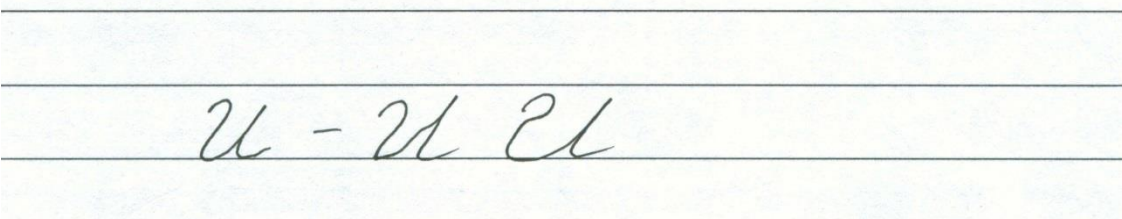
Bunday xatolarning bo‘lmasligi uchun **x** harfni qo‘l harakatini uzmasdan yozishni qayta mashq qildirish lozim.

Endi o‘xshash unsurli bosh harflar guruhlaridan ayrim harflarning yozilishi borasida to‘xtalib o‘tamiz.

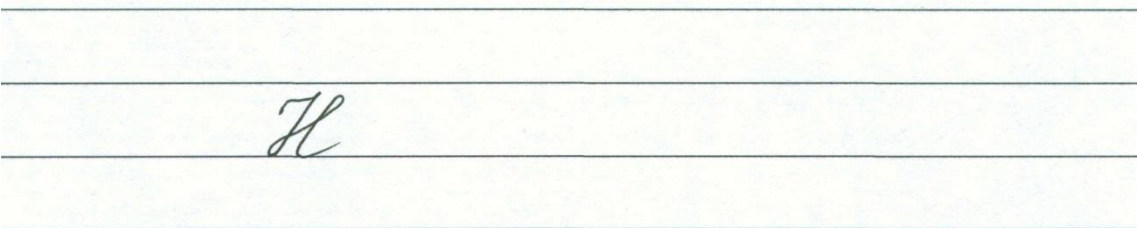
Birinchi guruhdan katta **U** harfi ikki unsurdan iborat bo‘lib, birinchi unsuri ham usti, ham tagi ilmoqli, uzun tayoqcha shaklidan, ikkinchi unsuri esa tagi ilmoqli uzun tayoqcha shaklidan iborat:



Bu harfni yozishda o‘quvchilar ham osti, ham usti ilmoqli birinchi unsurini haddan tashqari yotiq qilib, burib yozadi:



Ikkinchi guruhdan kata **H** harfi unsurlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi. Uning pastki va ustki tugunchaklari bir xil bo‘lishi lozim:



Katta **H** harfining yozilish texnikasi murakkab bo'lmasa-da, o'quvchilarning yozuvlarida quyidagiga o'xshash ayrim kamchiliklarni uchratish mumkin:

1. Harf unsurlarining burilish joyini juda katta yoki kichik qilib yozadi:



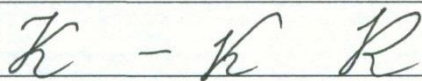
The image shows three handwritten examples of the letter 'H' on lined paper. The first 'H' is written with a very tall upper loop and a short lower loop. The second 'H' is written with a very short upper loop and a tall lower loop. The third 'H' is written with a very narrow upper loop and a wide lower loop.

Katta **K** harfi ikki unsuridan iborat bo'lib, ikkinchi unsuri ham usti, ham tagi ilmoqli tayoqchadan iborat bo'lib, keyingi kichik harflar bilan oson bog'lanadi:



The image shows two handwritten examples of the letter 'K' on lined paper. The first 'K' is written with a very tall upper loop and a short lower loop. The second 'K' is written with a very short upper loop and a tall lower loop.

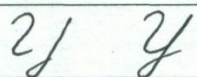
O'quvchilar bu harfni yozishda ruchkani chiziqning ustidan qayta aniq yurgiza olmaydi yoki qo'l harakatini uzib, unsurlarga ajratib yozadi:



The image shows two handwritten examples of the letter 'K' on lined paper. The first 'K' is written with a very tall upper loop and a short lower loop. The second 'K' is written with a very short upper loop and a tall lower loop.

Ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun o'qituvchi qo'lning aniq harakat qilish va qo'lni uzmasdan yozishni muntazam ta'kidlab turishi lozim.

Beshinchi guruhdan katta **Y** harfi ikki unsuridan iborat bo'lib, birinchi unsuri tagi va usti ilmoqli tayoqcha shaklidan, ikkinchi unsuri esa tagi tugunchakli uchun tayoqcha shaklidan iborat. Ammo uning unsurlari bir butun shaklda yoziladi:



The image shows two handwritten examples of the letter 'Y' on lined paper. The first 'Y' is written with a very tall upper loop and a short lower loop. The second 'Y' is written with a very short upper loop and a tall lower loop.

4.5. 3-4-sinfda husnixat darslarini rejalashtirish

Uchinchi sinf dasturida o'quvchilar husnixatini takomillashtirish uchun quyidagi talab va tavsiyalar berilgan:

- yozuvga oid malakalarni mustahkamlash;
- bolalarni bir chiziqli daftarda yozishni mashq qildirish (harflarni balandlik va kenglik o'lchamini o'zlashtirish):
- o'quvchi uchun qiyin bo'lgan ayrim bosh va kichik harflarni, harflar birikmasini yozishga, shuningdek, harflarni to'g'ri ulanishiga rioya qilish.

Uchinchi sinfda husnixat darslari shu tavsiyalarga tayangan holda tashkil etiladi. Bu sinfda o'quvchilarning yozuv malakalarini mustahkamlash uchun ularga ko'proq ko'chirib yozish mashqlarini berish va yozuv tezligini hisobga olib boorish lozim. Tez yozish malakasini hosil qilish uchun qo'l va barmoq muskullari harakatini o'stiruvchi mashqlarni bajarish; ayrim kichik va bosh harflarning yozilish metodlarini ko'rsatish kerak bo'ladi.

Bunday mashqlar o'quvchilarning chamalash qobiliyatini o'stirishga, harflarni bir-biriga tez bog'lab yozishga o'rgatishga katta yordam beradi.

Oquvchilar tayyorgarlik mashqlarini bajarib bo'lganlaridan so'ng asta-sekin yozuv tezligi oshib, tez yozish malakasi hosil bo'la boradi. Bu davrda yozuvga o'rgatish uchun qo'yidagi malakalar hosil qilinishi zarur:

1. Harflarni qo'l harakatini uzmasdan tez bir-biriga bog'lab yozish.
2. Bosh va kichik harflarni bir-biriga bog'lab yozish.
3. Matnga qarab ko'chirib yozish.

To'rtinchi sinfda ham chiroyli yozuvga o'rgatish ona tili darsi bilan bog'liq holda olib boriladi. Bu sinfda bir chiziqli daftarga kichik harflarni 3 mm balandlikda, bosh harflarni esa 7 mm balandlikda yozish malakasi hosil qilinadi. Bu sinfda o'qituvchi, harflarning yozilishini va o'lchamlarini tushuntirish bilan bir qatorda, quyidagi talablarni eslatib turishi lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri tutish.
2. O'quvchilarni mayda harfar bilan yanada tezroq yozishga o'rgatish.

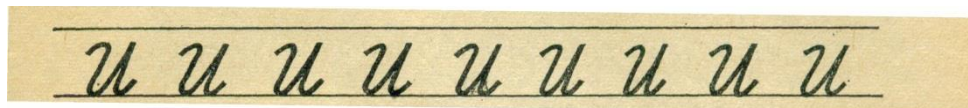
3. Kichik harflarni bir xil balandlikda, bosh harflarni bir xil balandlikda bir tekis qilib yozishga o'rgatish.

4. Tez yozishga o'rgatuvchi mashqlarni muntazam o'tkazish.

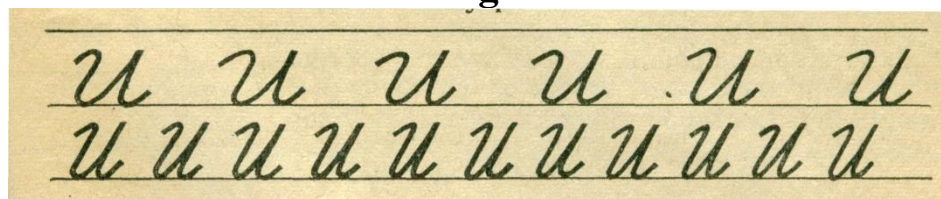
5. Ayrim kichik va bosh harflarni tez yozish uchun moslashtirish.

Tez yozish ko'nikmasi 1-2 sinflarda ham ma'lum darajada hosil qilingan. 3-4 sinflarda bu ko'nikma alohida mashqlar berish orqali mustahkamlanadi. Yozuv tezligi esa asta-sekin ortib boradi. Bu mashqlarni bajarishda chamalash qobiliyatini o'stirishga alohida e'tibor berish zarur.

3-4 sinfda ham ayrim murakkab harflarni alohida yozdirib mashq qildirish mumkin. Bunda har bir qatorda 12-14 ta bosh harf yozish kerak. Agar bundan ko'p yozilsa, harflar orasidagi masofa va harflarning eni tor bo'ladi, bundan kam yozilsa, aksincha, keng bo'lib qoladi:



To'g'ri



Noto'g'ri

Xudi shuningdek, so'zlarni yozishda ham harflarni juda zich yoki ularni orasini keng qilib yubormay, bir me'yorda yozishga odatlanish lozim. So'zlarning orasidagi masofa esa bir xil saqlanishi (5-6 mm dan oshmasligi, bundan oz ham bo'lmasligi) kerak. Xatning chiroyli chiqishda harflar va so'zlar orasidagi masofaning bir xilda bo'lishi katta rol o'ynaydi. Shuning uchun 3 sinfda bu masalaga alohida e'tibor berish lozim.

So'zlarni qatorlarga to'g'ri joylashtirish malakasi ko'proq ko'chirib yozuv mashqlari orqali hosil qilinadi.

3-4—sinflarda bosh harflarning yozilishini ko'proq mashq qildirish lozim. Bosh harflarni mashq qildirish orqali ayrim ish qog'ozlarini, xat, adres va hokazolarni yozish qoidalari ham tushuntiriladi. Bunday ish qog'ozlarini aniq, ozoda va to'g'ri bajarish shu sinflardan boshlab talab etiladi.

Tinish belgilarini yozishga o'rgatish. Tinish belgilari, asosan qo'shma gap tarkibidagi ayrim sodda gaplarni, gapning ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklari va uyushiq bo'laklarni, kirish so'z va gaplarni ajratish uchun ishlatiladi. Bu gaplar esa ayrim gap va gap bo'laklarining grammatik ifodalanishiga, mazmunga va ohanglariga ko'ra bir-biridan ajratiladi.

Hozirgi o'zbek yozuvida o'n xil tinish belgi ishlatiladi:

1. . (nuqta). 2. ? (so'roq belgisi). 3. ! (undov belgisi). 4. ... (ko'p nuqta). 5. , (vergul). 6. ; (nuqtali vergul). 7. : (ikki nuqta). 8. – (tire). 9. () (qavs). 10. “ ”, « » (qo'shtirnoq).

Tinish belgilari qoidolari tizimini tilshunoslikning punktuatsiya bo'limi o'rgatadi.

Quyida qo'lyozma ishlarda tinish belgilarining qanday qo'yilishini ko'rsatib o'tamiz.

Nuqta yozma va bosma matnlarda daftar chizig'ining ustiga dumaloq shaklda qo'yiladi.

So'roq belgisi nuqtadan boshlanib, yarim doira va egri chiziqdan iborat bo'ladi, egri chiziqning oxirgi qismi ingichkalashib boradi. Egri chiziqchanning ostidagi nuqta daftar chizig'ining ustiga qo'yiladi.

Undov belgisi yuqori qismi bilan yoziladigan to'g'ri tayoqcha va nuqtadan iborat bo'lib, to'g'ri tayoqchanning oxirgi qismi ingichkalashib boradi, to'g'ri tayoqcha ostidagi nuqta daftar chizig'ining ustiga qo'yiladi.

Ko'p nuqta (odatda ketma-ket qo'yiladigan uchta nuqta) daftar chizig'ining ustiga qo'yiladi. Agar ko'p nuqta so'roq va undov belgisidan keyin qo'yilishi kerak bo'lsa, so'roq yoki undov belgisidan keyin faqat ikkita nuqta qo'yiladi.

Vergul nuqta bilan boshlanib, uning nuqtasi daftar chizig'ining ustida, oxirgi qismi esa ingichkalashib, chiziqdan pastga tushadi.

Nuqtali vergulning nuqtasi vergulning ustiga qo'yiladi.

Ikki nuqtaning ostidagi nuqta daftar chizig'ining ustiga qo'yiladi.

Tirening uzun-qisqaligi matematikadagi minus (ayiruv) bilan teng bo'lib, daftar chizig'idan bir oz yuqoriga qo'yiladi.

Ayrim o'quvchilar **tire** bilan orfografik belgi hisoblanadigan **chiziqchani (defisni)** farqlamaydi, ya'ni bularning har ikkisini bir xil kattalikda qo'ya beradilar. Bu kamchilikning oldini olish zarur, chiziqcha (defis) tirening uchdan bir qismi bo'lishi kerak.

Qavs uch xil: kichik qavs, oʻrta qavs, katta qavs. Bularning hammasi matematikada qoʻllaniladi. Xatda esa tinish belgi sifatida asosan kichik qavs ishlatiladi.

Ochiladigan va yopiladigan qavslarning oʻrta qismi yarim doira shaklida yoziladi. Kichik qavsning uchdan bir qismi daftar chizigʻining ostiga tushib turadi.

Qoʻshtirnoq odatda ikki xil (yozma va bosma shakli) qoʻyiladi. Yozma qoʻshtirnoq qoʻshaloq vergulga oʻxshab ochiladi, yopilishida esa teskari qoʻshaloq vergul tarzida qoʻyiladi.

Qoʻshtirnoqning bosma shakli matematikadagi kichik va katta belgilarning qoʻshaloq shakliga oʻxshaydi, u bosma matnlarda qoʻllanadi.

Bolalarning yozma ishlarida qoʻshtirnoqning yozma shakli ishlatilishiga erishish lozim, buning uchun maxsus mashq oʻtkazib, qoʻshtirnoqning yozma va bosma shakllarini eslatib turish kerak.

Har bir tinish belgisi aniq va chiroyli qilib qoʻyilib, harflarning moyilligiga muvofiq, oʻng tomonga qiya boʻlib turishi zarur; boʻyi, katta-kichikligi esa harflarga monand boʻladi.

Shunday qilib, husnixat qoidalariga faqat harflarni yozishdagina emas, balki tinish belgilarini qoʻyishda ham rioya qilish zarur.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. *Chiroyli yozuv malakalarini shakllantirish yoʻllari haqida gapirib bering.*

2. *Alifbegacha boʻlgan davrda qanday tayyorgarlik mashqlari tashkil etiladi? Ularni qanday gurunlarga boʻlish mumkin?*

3. *Alifbe davrida yozuv darslari qanday tashkil etiladi? Bunday darslarning oʻziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon boʻladi?*

4. *Ikkinchi sinfda partada toʻgʻri oʻtirish malakasi qanday usullar bilan mustahkamlanadi?*

5. *2- sinfda yozuv qurollarini toʻgʻri ushlash malakasi qanday oʻstiriladi?*

6. *Oʻxshash unsurli kichik va bosh harflarni yozish usullari borasida nimalarni bilasiz?*

7. *Uchinchi sinflarda husnixat darslari qanday tashkil etiladi?*

8. *Toʻrtinchi sinflarda husnixat darslari qanday tashkil etiladi?*

9. *Nega biz raqamlarni aniq va chiroyli yozishga oʻrgatishimiz lozim?*

10. *Tinish belgilarini yozish metodikasi borasida gapirib bering.*

4-MODUL. SINFDA O‘QISH METODIKASI

5-MAVZU: SINFDA O‘QISH DARSLARINING TA’LIMIY-TARBIYAVIY AHAMIYATI VA VAZIFALARI

Tayanch soʻzlar: *ongli o‘qish, o‘qish malakalari, , anglab o‘qish, to‘g‘ri o‘qish, ovozli o‘qish, sintetik bosqich, intonastiya, ovozli o‘qish, ichda o‘qish, shivirlab o‘qish, tarbiyaviy ahamiyat, ongli o‘qish, milliy qadriyatlar, vatanimiz tarixi, ijtimoiy-tarixiy mavzular.*

5.1. O‘qish darslarining tarbiyalovchi imkoniyatlari

Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta’lim tizimida alohida o‘rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta’limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta’limini o‘qish ta’limisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

O‘quvchi matnni to‘g‘ri, tez, tushunib o‘qish, mazmunini o‘zlashtirish bilan ilk bor o‘qish darslarida yuzlashadi. O‘qish darslari orqali o‘quvchilarning Davlat ta’lim standartlari (DTS) talablari bo‘yicha o‘zlashtirishlari ko‘zda tutilgan o‘quv-biluv ko‘nikma-malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo‘l ochiladi. Aynan o‘qish ta’limida insonning, avvalo, o‘zligini, qolaversa olamni anglashga bo‘lgan intilishlariga turtki beriladi.

Shu maqsadda «O‘qish kitobi» darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o‘rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqlol va milliy-ma’naviy qadriyatlar, xalqlar do‘stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo‘yicha atroflicha tushunchalar berishga mo‘ljallangan badiiy, axloqiy-ta’limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi.

O‘qish darslari savod o‘rgatish davrida o‘quvchilarni bo‘g‘in, so‘z va gaplar bilan tanishtirish va ularni o‘qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o‘qish texnikasi egallangandan so‘ng o‘qish muayyan mavzular bo‘yicha tanlangan badiiy, ilmiy-ommabop matnlar yuzasidan olib boriladi.

Boshlang‘ich sinf “O‘qish kitobi” darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o‘quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga

olib kirishi, dunyoqarashini milliy istiqlol mafkurasi asosida to'g'ri shakllantirishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatanparvarlik, atrofimizdagi olam, mehnatsevarlik kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf "O'qish kitobi"dagi «*Ona yurtim—oltin beshigim*» bo'limiga kiritilgan «*O'zbekistonim*» (H. Imonberdiyev), «*Istiqlol*» (J. Jabborov), «*O'lka*» (E. Vohidov), «*Yur tog'larga*» (U. Nosir), 3-sinfda «*Ona bitta, Vatan yagona*» bo'limidagi «*Vatan haqida she'r*» (A. Avloniy), «*O'zbekim*» (E. Vohidov), «*Vatan mo'tabardir*» (X. Davron), «*Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi*» (Tohir Malik), 4-sinfda «*O'zbekiston – Vatanim manim*» bo'limidagi «*Serquyosh o'lka*» (Z. Diyor), «*Iqboli buyuksan*» (A. Oripov), «*Toshkentnoma*» (M. Shayxzoda), «*Xarita*» (N. Norqobil) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan

bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo‘ladi, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo‘lsa-da, tushuncha hosil qiladi. Bu borada ayniqsa milliy istiqlol bilan bog‘liq H. Imonberdiyevning «*O‘zbekistonim*», J. Jabborovning «*Istiqlol*» (2-sinf), A. Rustamovning «*Bayroq nima?*», A. Obidjonning «*O‘ktam avlod*» (3-sinf), S. Barnoyevning «*Mangulikka tatigulik kun*», E. Malikovning «*Assalom, Neksiya!*» (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi.

Tabiatga oid mavzular yordamida o‘quvchilar tabiatdagi o‘zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydi. Bunday mavzudagi asarlar o‘quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishga, unga nisbatan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishga o‘rgatadi.

Tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag‘riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o‘rgatilsa, vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman, «O‘qish kitobi» darsliklaridagi barcha mavzular o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berish bilan birga, ularning lug‘atini boyitishga, og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri shakllantirish va nutq madaniyatini o‘stirishga ham qaratiladi.

Amaldagi «O‘qish kitobi» darsliklarida materiallarning sinfdan sinfga o‘tgan sari mavzu jihatidan ham, mazmun jihatidan ham kengaya borishi hisobga olingan. Masalan, 1-sinfda o‘rgatiladigan «*Ajdodlarimiz—faxrimiz*», «*Ilm-aql chirog‘i*», «*Zumrad bahor*», «*Kumush qish*» kabi mavzular 2—4-sinflarda ham davom ettirilgan. Bu esa o‘quvchilarning oldingi bilimlarini to‘ldiradi va boyitadi.

Uzluksiz ta’limning boshqa bosqichlaridan farqli o‘laroq, boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslarida o‘quvchilarning o‘qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta’limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma’naviy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog‘lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukammalligiga, o‘quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e’tibor qaratiladi.

O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib yetishishlariga erishish o'qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va «Ona tili» o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. *O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.*

2. *O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.*

3. *O'quvchilarning atrof muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.*

4. *O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.*

5. *O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.*

6. *O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.*

7. *Elementar adabiy tasavvurlarni shakllantirish.*

Shuni unutmash kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq ilmiy- metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

O'qish darslarida qo'llaniladigan metod va usullar. Ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o'qituvchi va o'quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatish yo'l-yo'riqlarini o'qish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi.

O'qish darslarining samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq.

Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodi asosida o'rgatilgan bo'lsa, hozir izohli o'qish asosida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, ma'nosini tushuntirishga, o'qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuz, qiroat bilan o'qish, ifodali o'qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodi asosida olib borilayotgan ekan, quyidagicha savol tug'iladi: *Izohli o'qish nima?*

Izohli o'qishga XIX asrning 60—70-yillarida rus pedagogi K. D. Ushinskiy asos solgan, u o'qishda o'quvchilarni «ongli, tushunib, o'ylab o'qishga» o'rgatishni alohida ta'kidlaydi va uni «Izohli o'qish» deb nomlaydi.

Izohli o'qish metodiga K. D. Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdi. Korf va Vaxterev izohli o'qish o'quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o'quvchilarga o'qish jarayonida bilim badiiy asar tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog'liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradi.

Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi.

Demak, **izohli o'qish** deb o'ylashga, his qilishga, asarni to'liq idrok qilishga, o'qilganning mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish quyidagi tamoyillarga to'liq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. *O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.*
2. *O'qishning ongli va ta'sirchan bo'lishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.*
3. *O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini kuzatish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnni o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.*

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida asosan she'r, masal, ertak, hikoya, afsona, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. Shuning uchun ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi.

Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin bo'lgan metodlardan biri **ijodiy o'qish**dir. Atoqli metodist olim N. I. Kudryashov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

a) o'qituvchilarning badiiy matnni sharhlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emosional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi;

b) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega bo'lgan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy xususiyatlari sari yo'naltiradigan suhbat uyushtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

v) o'qituvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida to'yingan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi¹.

Ko'rinadiki, ijodiy o'qish izohli o'qishdan farqli o'laroq, to'g'ridan - to'g'ri matn mohiyatini ochishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Masalan, 4-sinfda A. Oripovning «*Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi*» asarini ijodiy o'qish metodi asosida o'rganish jarayonida matn mazmuni va shoir g'oyaviy niyatidan kelib chiqib Vatanimiz hududlaridagi aholining yashash tarzi bilan bog'liq milliy xususiyatlar haqida ham atroflicha tushuncha beriladi. 2-sinfda «*O'tinchi yigit*», 3-sinfda O'tkir Hoshimovning «*Xazonchinak*», 4-sinfda S. Anorboyevning «*Qo'rqoq*» asarlarini ham ijodiy o'qish metodi asosida o'qitish ijobiy samaralar beradi.

Ifodali o'qish. Boshlang'ich ta'lim tizimida **mantiqiy o'qish** (matnni to'g'ri, tushunib, tez (me'yorida) o'qish) va **adabiy o'qish** mukammal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmuni, g'oyaviy-

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. - Москва: Просвещение, 1981.- Стр. 60.

badiiy xususiyatlari haqida muayyan tushunchaga ega bo'lishi bilan bog'liq.

Ohang va intonasiya she'riy asarlarni ifodali o'qishda qay darajada muhim bo'lsa, nasriy asarlarni o'qishda ham muhim talablardan biridir.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishdan oldin unda qanday g'oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Masalan, 4-sinfda X. To'xtaboyevning «*Xatosini tushungan bola*» hikoyasini ifodali o'qishdan oldin o'quvchilarga xatosini tushungan bola kim ekanligi, uning xatosi nimalardan iborat bo'lganligi, maqtanchoqlikning illat ekanligi to'g'risida tushuncha beriladi.

Ifodali o'qish oldiga qo'yilgan bu talab M. Abdurashidxonovning «*Har kim ekanin o'rar*», Sh. Sa'dullaning «*Laqma it*», A. Oripovning «*Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi*» kabi she'riy hikoyalarini o'qishga ham xosdir.

Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Unda so'z san'atining barcha komponentlari ishtirok etadi. U o'quvchidan asar ruhiga batamom kirishni, san'atkorona o'qishni talab etadi. Badiiy o'qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to'la anglab yetilgandagina ta'sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o'qishga tayyorgarlik ko'rishda aktyorlarning audio-video tasmlarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Sinfda o'qishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biri **tanlab o'qish**dir. Masalan, 3-sinfda X. To'xtaboyevning «*Hassa*» hikoyasi bilan tanishish jarayonida Qobil boboning savollariga Shavkatning javoblari yoki S. Anorboyevning «*Bahs*» hikoyasidagi bolalarning bahslashish epizodi yuzasidan o'qituvchi topshirig'iga ko'ra mazkur o'rinlarni tanlab qayta o'qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o'zlashtirishga erishiladi.

Izlanish metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o'quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo'llaniladigan usuldir.

O'qish darslarida **reproduktiv metod** keng qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchi dastlabki darslarda o'zi asar matnini qismlarga bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar

bilan birga tasvir vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'maklashadi. Bularning bari o'quvchilar uchun bir ko'rsatma vazifasini o'taydi. Shundan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradi.

Yuqorida ta'kidlangan metodlardan tashqari, boshlang'ich sinf o'qish darslarida ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan **«Aqliy hujum»**, **«Tarmoqlar»**, **«Guruhlar bilan ishlash»**, **«Blits texnologiyasi»** kabilardan ham foydalanish yaxshi samara beradi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo'llash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va puxta ishlab chiqilishi kerak.

5.2. O'qish malakasi haqida tushuncha

Dastur talablarini to'liq bajarish va amalga oshirish uchun birinchi navbatda o'qish ko'nikmalarini to'g'ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur.

O'qish ko'nikmalari savod o'rgatishg jarayonida shakllanadi, o'qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi.

O'qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi. O'qish malakasining sifatleri o'zaro bog'liq bo'lib, ularning asosiysi ongli o'qish hisoblanadi: o'quvchi matnni tez va to'g'ri o'qisa-yu, anglab o'qimasa yoki uning tez o'qishi natijasida boshqalar matn mazmunini tushunmasa, to'g'ri o'qisa-yu, o'ta sekin o'qisa, nutq birliklari orasida pauzalarga e'tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi; to'g'ri, tez va ongli o'qish esa ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O'qish faoliyatning asosiy turi bo'lib, o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o'qish malakalarini o'stirish va takomillashtirish ustida sistematik va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O'qish malakasini egallash ancha murakkab bo'lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Psixolog T. G. Yegorov o'zining «Ocherki psixologii obucheniya detey chteniyu» nomli asarida o'qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: *analitik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan bosqich*. Analitik bosqich savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi, bunda so'zni bo'g'in-harf tomonidan tahlil qilish va bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi. Sintetik bosqich uchun so'zni sidirg'a o'qish xarakterlidir; bunda so'zni ko'rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so'z ma'nosini anglash bilan asosan mos keladi. O'qish so'z ma'nosini idrok qilish bilan birga amalga oshadi. O'quvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda o'tadi. Bundan keyingi yillarda o'qish avtomatlasha boradi.

O'qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin.

To'g'ri o'qish deganda xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarni buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, oshiqchasini qo'shmay, harflar o'rnini almashtirmay, aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. M. Odilova va T. Ashrapova «*Adabiy talaffuz normalariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir*», —deb ta'kidlaydi. Rus metodisti Yakovleva to'g'ri o'qishga quyidagicha ta'rif bergan: «*To'g'ri o'qish—bu materialni tovush tomondan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir*». Demak, to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-orfoepik me'yorlar asosida o'qishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun ular o'qishda xatoga yo'l qo'yadi. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi.

To'g'ri o'qish so'zning uzun-qisqaligiga, o'quvchining so'z boyligiga, ya'ni so'zning leksik ma'nosini qanchalik bilishiga hamda so'zning bo'g'in va morfemik tarkibiga bog'liq. O'quvchilar ko'pincha quyidagi sabablarga ko'ra xatoga yo'l qo'yadi:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun, ya'ni bola so'zning oldin tovush

tomonini ko'radi, uni talaffuz qilishga oshiqadi. So'zning ma'nosini esa e'tibordan chetda qoldiradi.

2. So'zning bo'g'in tuzilishi murakkabligi tufayli so'z ko'p bo'g'inli bo'lsa, bola uni oldin eshitmagan bo'lsa xatoga yo'l qo'yadi.

3 So'zning ma'nosini bitmaslik tufayli xatoga yo'l qo'yadi.

4. Tez o'qiyma deb xatoga yo'l qo'yadi.

5. To'g'ri o'qish yorug'likning tushishiga ham bog'liq.

6. Undosh tovush so'zning o'rtasida va oxirida kelgan yopiq bo'g'inli so'zlarni o'qishda qiynaladilar.

Xato o'qishning oldini olish uchun quyidagilar e'tiborga olinadi:

1. Matnni o'qitishdan oldin undagi o'qilishi qiyin so'z, birikma va gaplarni aniqlash va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish. Tuzilishi murakkab so'zlarni bo'g'inlab o'qilishini mashq qildirish.

2. Matnni o'qishdan oldin uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlarning lug'aviy ma'nosini tushuntirish. So'z ma'nosini izohlash usullarini aniqlash.

3. Vazifalarni aniq va tushunarli qilib berish

4. Matnni diqqat-e'tibor bilan o'qishlari uchun sharoit yaratish.

5. Oldin ichda o'qitish, so'ng ovoz chiqarib o'qitish.

6. O'qitishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ya'ni matnni oson, o'rtacha qiyinlikda va qiyin o'qiladigan o'rinlarini belgilab olib unga kuchi yetadigan o'quvchilarga oldindan taqsimlab olish.

7. O'quvchilarning o'qishini muntazam tekshirib turish.

8. Xatoning xarakteriga qarab, uni metodik tomondan to'g'ri tuzatish yo'lini aniqlash.

9. O'quvchilarni xato qilish mumkin bo'lgan o'rindan ogohlantirib turish.

10. Xatcho'pdan foydalanish.

11. Xato o'qish o'quvchining shaxsiy ko'ruv sezgisiga ham bog'liq bo'ladi.

O'qituvchi tuzilishi murakkab so'zlarni oldindan doskaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozib qo'yib, o'quvchilarga xor bo'lib o'qitishi yaxshi natija beradi.

O'quvchilar yo'l qo'ygan xato ikki xil yo'l bilan tuzatiladi: 1) o'quvchi so'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, o'quvchini o'qishdan to'xtatmasdan xatoni to'g'rilash mumkin; 2) xato o'qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o'qitish usulidan

foydalaniladi. Bunda o'quvchiga o'qigan matni yuzasidan savol berilsa, o'quvchi e'tiborli bo'lib qayta o'qiydi.

5.3.O'qish malakalarining sifatлари: tez, ongli, ifodali o'qish

Tez o'qish. Tez o'qish normal tezlikda bo'lib, o'qish sur'ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'sishi kerak. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish tez o'qish deyiladi.

O'qish sifatlarini yaxshi o'zlashtirgan holda o'quvchilarning o'qish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi degan gap emas. Og'zaki nutq tempiga to'g'ri keladigan o'qish sur'ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o'ta tez o'qish ham, o'ta sekin o'qish ham matn mazmunini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

O'qish tezligi bir daqiqada o'qiladigan so'zlar soni bilan belgilanadi. 2005- yilda e'lon qilingan o'qish dasturida 1- sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20—25 so'z (notanish matnni o'qish tezligi ham 20—25 so'z); o'quv yili oxirida 25—30 so'z; 2-sinfning 1- yarim yilligida matnni o'qish tezligi 30—35 so'z; 2-yarim yilligida 40—50 so'z; 3- sinfning 1- yarim yilligida 60—70 so'z; 2- yarim yilligida 70—80 so'z; 4- sinfning 1- yarim yilligida ichda ovozsiz 110—130 so'z, ovozli o'qishda 90—100 so'z.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bola bir daqiqada 250 so'zli matnni o'qisa, undagi 200 ta so'zni eslab qolar ekan. Agar harflab, bo'g'inlab o'qisa, uning diqqat markazida so'z emas, bo'g'in bo'ladi. Natijada u so'zlarni eslab qola olmaydi. (J. G'. Yo'ldoshev.1992-yil. O'qituvchilar uyidagi ijodkor o'qituvchilarning 1- anjumanidagi nutqidan).

Bu 4- sinf o'quvchilarining o'qish tezligiga tatbiq etilsa, 125 so'zdan 100 so'zni eslab qoladi. Bu esa yuqori ko'rsatkichlarga erishish imkonini beradi.4- sinfda hatto bir daqiqada 170-180 ta so'z o'qiydigan o'quvchilar ham bor.

O'qish tezligi to'rt yil davomida to'g'ri va ongli o'qish bilan bog'liq holda asta ortib boradi. O'qish tezligini tekshirganda o'qituvchi o'qiladigan materialning xarakterini , ya'ni g'oyaviy mavzuviy murakkabligini , so'z va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida qay darajada ishlatilishini, o'qishning to'g'ri va ongli

bo'lishini hisobga oladi. O'quvchilarning o'qish tezligi har xil bo'ladi, albatta. O'qituvchining vazifasi barcha o'quvchilarning o'qish tezligini, iloji boricha bir xillikka keltirishdan iborat. Bunga asosan matnni ovoz chiqarib o'qishni mashq qildirish bilan erishiladi.

Ongli o'qish. Ongli o'qish yaxshi o'qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o'qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib o'qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga o'z munosabatini ifodalay olishdir. Ongli o'qish o'z navbatida, o'quvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bog'liq. Hozirda ongli o'qish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki ma'noda: birinchidan, o'qish jarayonini egallashga nisbatan o'qish texnikasi ma'nosida, ikkinchidan, keng ma'nodagi o'qishga nisbatan o'qish sifatlaridan biri ma'nosida qo'llanadi.

Matnni ongli o'qish uchun o'quvchilar o'qish sifatlaridan to'g'ri, me'yorida o'qishni egallagan bo'lishi va o'qish jarayonida qiynalmasligi talab etiladi. O'quvchilar matnni ongli o'qishi uchun matn mazmuni va badiiy vositalari jihatidan tahlil qilinadi.

Ongli o'qishning muhim sharti asar qurilishi va mazmunini tushunish hisoblanadi. O'qituvchi ongli o'qishni matnni ifodali o'qishga (agar ovoz chiqarib o'qilsa) va asar mazmuni yuzasidan berilgan savollarga javobning to'g'riligiga qarab baholaydi. Ongli o'qish va ifodali o'qish bir-birini taqozo qiladi, ammo bir-biriga aynan o'xshamaydi.

Ifodali o'qish intonatsiya – ohang yordamida asarning g'oyasi va jozibasini to'g'ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. "Ifodali o'qish adabiyotni konkret va ko'rgazmali o'qitishning dastlabki va asosiy formasidir", deb ta'kidlaydi metodist olim M. A. Ribnikova. Demak, "Ifodali o'qishning asarning mazmunini va emostionalligini intonatsiya orqali o'quvchilarga ko'rgazmali qilib ko'rsatishdir. Ifodali o'qishning asosiy tamoyili o'qiladigan asar g'oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir.

Ohang og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig'indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta'sir etadi va hammasi

birgalikda asarning mazmunini, g'oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi.

O'quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashi uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

1. Nutq jarayonidan nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.

2. Har bir tovushning to'g'ri artikulyastiyasi va aniq diksiya (burro gapirish) malakasini egallash.

3. Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash.

Bu shartlar faqat ifodali o'qishgagina emas, balki ifodali nutqqa, ya'ni hikoya qilishga ham taalluqlidir. O'quvchining har qanday og'zaki hikoyasi ifodali bo'lishi zarur.

Ifodali o'qishning asosiy vositalaridan biri ovozdir. Ovoz nafas bilan uzviy bog'lanadi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning ifodali nutqi ustida ishlashni talaffuz qilayotganda o'z nafasini boshqara olish va ovozdan to'g'ri foydalanishga o'rgatishdan boshlaydi. Ovoz kuchi baland-pastlik, uzun-qisqalik, tezlik (temp), yoqimli-yoqimsizlik xususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'quvchilar matn mazmuniga qarab, baland yoki past ovozda o'qish (gapirish)ga, nutqda tez, o'rtacha yoki sekin tempni tanlashga, biror tuyg'uni ifodalashga o'rganadi. Ifodali o'qishga o'rgatishda o'quvchilar pauza va logik urg'u bilan ham tanishtiriladi.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

1. Asarning aniq mazmunini tushunish, unda qatnashgan shaxslarning xatti-harakatini tahlil qilish, asarning g'oyasini belgilash, ya'ni asarning g'oyaviy mavzuviy asosini, uning obrazlarini badiiy vositalari bilan yaxlit holda tushunish.

2. Matnning qayerida pauza qilishni, mantiqiy urg'uning o'rnini, o'qish tempini belgilab olish.

3. O'qishni mashq qilish. Muallif fikrini, uning tasvirlangan voqea-hodisalarga va qatnashuvchi shaxslarga munosabatini ovoz bilan bera olish uchun matnni qayta o'qish.

Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

1. Ovozli o'qish.
2. Ichda o'qish.
3. SHivirlab o'qish

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi.

Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozli o'qishning bir shaklidir.

Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozsiz o'qiladi.

Shivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zarur.

Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'rni va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2-sinf o'quvchilarni ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydi. Psixologik izlanishlar o'qishni endi o'rganayotgan o'quvchilar o'qilayotgan matnni tushunib borishlari uchun eshitish sezgisiga ham bog'liqligini ko'rsatgan. Ikkinchidan, ikkinchi sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalari yaxshi shakllanmagani uchun ichda o'qish jarayonida ayrim so'zlarni noto'g'ri o'qish natijasida uning ma'nosini tushunmaydi. Shularni nazarda tutgan holda 1- 2- sinflarda ovozli va shivirlab o'qishdan foydalaniladi.

3-4- sinflarda ovozli o'qish bilan birga ichda o'qishdan ham foydalaniladi. 3-4- sinflarda ichda o'qish ancha samarali bo'ladi. Lekin bu sinflarda ichda o'qish mexanik o'qishga aylanmasligi kerak. Ichda o'qish biror maqsadga yo'naltirilishi kerak, ya'ni turli topshiriqlar asosida ichda o'qitilishi lozim. Masalan, «She'rni ichingizda o'qib, ifodali o'qishga tayyorlaning», «Hikoyani ichingizda o'qing, ma'nosi tushunarsiz so'zlarni lug'at daftaringizga yozing», «Lug'atdan foydalanib, ularning ma'nosini izohlashga harakat qiling».

-Hikoyani ichingizda o'qib, uni qismlarga bo'ling.

-Ichingizda o'qib, ovoz chiqarib to'g'ri o'qishga tayyorlaning.

-Ichingizda o'qing. Tabiatning ko'rinishi tasvirlangan o'rinni toping.

Bu topshiriqlar sinfdan sinfga o'tgan sari murakkablashib boradi. Bunda o'quvchilarning asarni qanchalik idrok etganliklari tekshirilib borilishi zarur. Ichda o'qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.

2. O'quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi.

3. O'qituvchi har bir o'quvchining mustaqil ishlash jarayonida o'zlashtirish darajasini aniqlaydi.

4. Ichda o'qishda ongli o'qishga talab, e'tibor kuchayadi.

Ichda o'qishda o'qituvchi o'quvchilar o'qishidagi kamchiliklarni aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishdagi kamchilikdir.

Ovozli o'qishning afzalliklari quyidagilar:

1. O'qituvchi o'quvchilarning xato va kamchiliklarini, o'qish ko'nikmalarini aniqlay oladi.

2. Kichik yoshdagi o'quvchilar ovoz chiqarib o'qisa, matn mazmunini tez tushunib oladi.

3. Ovozli o'qishdan kitobxon estetik zavq oladi.

4. Ovozli o'qishda ifodalilikka katta e'tibor beriladi.

5. Ovozli o'qish o'quvchilar lug'atini boyitish va nutqini o'stirishda katta ahamiyatga ega.

Maktabda o'qishning bu uch turi navbatma-navbat almashtirib turiladi. 1-2- sinflarda ovozli va pichirlab o'qishdan ichga o'qishga o'tilsa, 3-4- sinflarda ichdan o'qishdan ovozli o'qishga o'tiladi. 3-4- sinflarda o'qishning turlaridan foydalanishda chegara qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'qishning hamma turiga bir xil talab qo'yiladi, ya'ni o'qish to'g'ri bo'lishi, tez, ongli va ifodali bo'lishi zarur.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Sinfdan o'qish darslarida o'quvchilarga qanday bilimlar beriladi?

2. O'qish darslarining tarbiyaviy ahamiyatini ayting.

3. O'qish darslarining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

4. Yaxshi o'qish malakasining sifatlari deganda nimani tushunasiz? Ular o'zaro qanday aloqada?

5. To'g'ri o'qish nima? Xato o'qishni keltirib chiqaradigan sabablarni ayting.

6. To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlarni sanang.

7. Tez o‘qish nima? Unga erishishning metodik usulini ayting.
8. O‘quvchilarning o‘qish sur‘atiga qo‘yladigan dastur talablarini ayting.
9. Ongli o‘qish haqida gapirib bering.
10. Ifodali o‘qish, uning ahamiyatini ayting.

6-MAVZU: BOSHLANG‘ICH SINFLARDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISH

Tayanch atamalar: o‘qish mavzulari, o‘qish sur‘ati, nutq madaniyati, bo‘g‘inlab o‘qish, sidirg‘a o‘qish, avtomatlashgan o‘qish, analitik bosqich, sintetik bosqich, avtomatlashgan bosqich, ifodali o‘qish, to‘g‘ri o‘qish, ongli o‘qish

6.1. Badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so‘ng boshlang‘ich sinflar uchun yangi dastur va darsliklar yaratildi. O‘qish dasturlarida badiiy asarni tahlil qilishga ko‘proq ahamiyat berilib, matn ustida ishlash yuzasidan xilma-xil topshiriq turlaridan, texnika vositalaridan foydalanishga ko‘proq e‘tibor berildi. Badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qish malakasini shakllantirish bir jarayonda boradi.
2. Asarning g‘oyaviy-tematik asoslarini uning obrazlari, sujet chizig‘i, qurilishi va tasviriy vositalarini tushuntirish o‘quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishini, bog‘lanishli nutqning o‘sishini ta‘minlaydi.
3. O‘quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.
4. Sinfda o‘qish o‘quvchilarning bilish faoliyatini aktivlashtirish va atrof muhit haqidagi bilimlarni kengaytirish vositasi hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishda uning hissiy ta‘sirini ham hisobga olish zarur. O‘quvchi matnni o‘qibgina qolmay, muallif hayajonlangan

voqeadan hayajonlansin. Matnni tahlil qilishda o'quvchilarda fikr uyg'onsin, asar ularda estetik didni tarbiyalasin.

Boshlang'ich sinflar "O'qish kitobi" da turli janrdagi badiiy va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Bizga ma'lumki, badiiy asarda hayot obrazlar orqali aks ettiriladi. Uning markazida inson, uning tabiat va jamiyatga munosabati turadi. Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, obyektiv mazmun va subyektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, badiiy asar ustida ishlashni muallifning asarida tasvirlangan voqealarga munosabati o'qituvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlarini asta tushuna boshlaydi. Ikkinchidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy voqealar tasvirlanadi. Asardagi voqealarga tarixiy yondashilgandagina asarga haqqoniy baho berish mumkin. Uchinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlari bilan o'quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning g'oyaviy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir. Psixolog olimlarning ko'rsatishicha, badiiy asarni idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga, unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Kichik yoshdagi o'quvchilar adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'ladi.

1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy tushunchalaridan foydalanadi. Qahramonning boshqa fazilatlarini ifodalash uchun ularda so'z boyligi, tajriba yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar payqay olmagan sifatlarni ko'rsatish va o'quvchilar nutqiga kiritishdir. Yana shu narsaga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

1. O'quvchilar asar qahramoniga munosabatini ifodalashda u harakat qilgan sharoitni hisobga olmaydi.

2. Qahramonning nima uchun shunday qilishi kerakligini tushunolmaydi. Buning uchun maqsadga muvofiq ish olib borilishi zarur.

Adabiy ta'lim oldida turgan vazifalardan biri badiiy asarni guruh bilan tahlil qilishdir. Maktab o'quvchilarida kitobga muhabbat o'qilgan kitobning sir-asrorini bilgandan keyingina shakllanadi. O'quvchi badiiy asardan lazzat tuysa, o'zining zavqini keltirgan tasviriy unsurlarni payqay bilsa, chinakam badiiyat namunasini soxta asarlardan ajrata olish malakasini egallagan bo'lsagina kitobxonga aylanadi. Chunki biror asarni o'qish jarayonida, uni tahlil qilish mobaynida tuyilgan lazzat o'quvchini boshqa asarlarni o'qishga, ulardan zavqlanishga undaydi. Amaliyotda badiiy tahlil qanday maqsadga yo'naltirilganligiga qarab ikki turga: filologik va didaktik tahlilga bo'linadi. Filologik (ilmiy) tahlil badiiy asardan chiqarilgan xulosalarning adabiyotshunoslik ilmi erishgan darajaga muvofiq kelishini talab qiladi. Tahlil jarayonidagi har bir fikr mantiqiy tushunchalar, estetik qonuniyatlar bilan asoslangan bo'ladi. Filologik tahlil adabiy asarning badiiy mantiqi va estetik o'ziga xosligini anglashga yo'naltirilgan ilmiy talqin bo'lib, kuchli hissiy-intellektual faoliyatdir. Ilmiy tahlilda badiiy asardan chiqarilgan xulosalarning adabiyotshunoslik ilmi erishgan darajalarga muvofiq kelishi talab etiladi. Tahlil jarayonida bildirilayotgan har bir fikr ham mantiqiy tushunchalar, ham estetik qonuniyatlar bilan asoslangan bo'lishi lozimdir. Shuningdek, ilmiy tahlilda o'rganilayotgan asarning umummilliy adabiyotdagi o'rni va milliy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri darajasi ko'rsatilishi ko'zda tutilishi kerak. Filologik tahlil ommaboplikdan yuqoriroq turishi va har qanday adabiy hodisa mutaxassis nazari bilan tahlil etilishini taqozo qiladi. Lekin filologik tahlildagi asosiy narsa badiiy asarning badiiyligini, ta'sirchanligini ta'minlagan jihatlari qaysilar, badiiy joziba, so'z sehri, san'atning sirli tomoni nimada ekanligini ko'rsata bilishdir. Muallif tasvirlagan badiiy manzara bilan o'quvchi tomonidan idrok etilgan badiiy manzara hamisha ham adib istaganiday bo'lavermay, ba'zan o'quvchi adib mutlaqo ko'zda tutmagan, xayolga keltirmagan, muallifning qarashlariga zid, ammo hayot haqiqati oldida to'g'ri bo'lgan badiiy xulosaga kelishi mumkin. Chunki hayotiy vaziyatning o'zgarishi, ijtimoiy voqelikdagi yangicha holat ba'zan ijodkorning oddiy intim izhori dilidan chuqur ijtimoiy ma'no topishga olib keladi. Badiiy tahlil adabiy asarning hayotiy va badiiy mantiqi hamda estetik jozibasini anglashga yo'naltirilgan ilmiy faoliyatdir. Adabiy tahlilga shu tariqa ta'rif berilganda hodisaga xos deyarli barcha asosiy xususiyatlar

qamrab olinadi deyish mumkin. Didaktik (o'quv) tahlili – ilmiy tahlil singari faqat ilmiy-estetik faoliyat bo'lib qolmay, balki pedagogik-psixologik jarayon hamdir. Chunki pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik har qanday didaktik tahlilning asosiy belgisidir. Dars jarayonida to'g'ri amalga oshirilgan didaktik tahlil o'quvchining badiiy madaniyatini yuksaltiradi, estetik hodisalarni ko'rish, undan mantiqiy-hissiy ta'sirlanish va ular ta'sirida umumlashma xulosalarga kelish qobiliyatini shakllantiradi. Chunki badiiy asar tahlil qilinayotganda tarbiyalanuvchining tafakkuri va hissiyoti faol ishlashga majbur bo'ladi. O'quvchilar ma'naviyatini shakllantirishda maktabda o'rganilishi ko'zda tutilgan asarlarni ilmiy va estetik jihatdan to'g'ri tahlil etish hal qiluvchi o'rin tutar ekan, o'quv tahlili va unga xos bo'lgan xususiyatlarni tadqiq etish adabiy ta'lim amaliyotida muhim ahamiyatga molik ekanligi tabiiydir. Har qanday didaktik tahlil ilmiy tahlil darajasiga ko'tarilishga intiladi va filologik tahlil darajasiga yetganda o'quv tahlilidan ko'zda tutilgan maqsadga to'liq erishilgan bo'ladi. Ayni vaqtda badiiy asarni didaktik tahlil qilish filologik tahlil etishdan jiddiy farq ham qiladi. O'quv tahlili ilmiy tahlil singari faqat ilmiy-estetik faoliyat bo'lib qolmay, balki pedagogik-psixologik jarayon hamdir. Chunki pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik har qanday didaktik tahlilning asosiy belgisidir. Agar filologik tahlil yolg'iz olimning aqliy faoliyati natijasi bo'lsa, o'quv tahlili odamlar bilan bevosita muloqot mobaynida amalga oshiriladigan jarayondir. O'quv tahlilini amalga oshirishdan maqsad badiiy asarni to'g'ri qabul etish orqali o'quvchilarda shaxslik sifatlarini shakllantirish bo'lsa, filologik tahlildan maqsad asarning hayotiy va badiiy mantiqi hamda estetik o'ziga xosligini imkon qadar to'liq ochib berishdan iboratdir. Didaktik tahlilning vazifasi badiiy asarning jozibasini, sirini, o'ziga xosligini, ta'sir ko'rsata olish sabablarini aniqlash orqali o'quvchilarda ta'sirchan qalb, sog'lom estetik did, ravon va ifodali nutq shakllantirish bo'lsa, ilmiy tahlilning vazifasi tekshirilayotgan asarning jamiyat ijtimoiy tafakkuriga ta'siri va milliy badiiyat xazinasida tutgan o'rnini aniqlashdan iboratdir. Didaktik tahlil ilmiy tahlildan farq qilib, mantiqiy sillogizm (xulosa, qonuniyat)larning o'zigagina tayana olmaydi. Negaki o'quv tahlilida hamisha ma'lum yoshdagi, muayyan sinfdagi, o'ziga yarasha hayotiy tajribaga va o'z yoshi hamda taraqqiyoti darajasiga mos bilimga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ish ko'rishga to'g'ri keladi. O'quv tahlili

vaqt jihatidan ham cheklangan bo'ladi va tahlil doimo bir dars mobaynida amalga oshirilishi lozim bo'lgan estetik-mantiqiy harakatlardan iborat bo'ladi. Shu ma'noda o'quv tahlili maktab umumpedagogik jarayonining uzviy bir bo'lagi hisoblanadi. Filologik tahlilda tadqiqotchi vaqt jihatdan o'zini cheklamagan holda ish ko'radi. Tahlillovchi uchun badiiy asarning butun sirini to'liq namoyon etishdan bo'lak maqsad yo'q. Badiiy asarning cheklanmagan, adog'i yo'q go'zalligi bilan ish ko'rayotgan adabiyot o'qituvchisi esa o'quvchilar aqliy va hissiy imkoniyatlarining cheklanganligi, muayyan asarni o'rganishga ajratilgan vaqtning chegaralanganligi bilan hamisha hisoblashishga majbur bo'ladi. Didaktik tahlil har bir adabiyot o'qituvchisi uchun doim ikki bosqichli jarayon hisoblanadi. Birinchi bosqichda o'qituvchi darsga tayyogarlanish jarayonida ertaga sinfda o'qitiladigan asarni tahlil etadi, bu o'qituvchining yakka tartibidagi tahlili. Ikkinchi bosqichda o'qituvchi bilan sinfdagi o'quvchilar hamkorligida darsda muayyan asar tahlil etiladi. Buni jamoa yordamidagi tahlil deymiz. Didaktik tahlil jarayonida o'quvchilarning ishtirok etishiga ko'ra tahlilni alohida, guruhli, yoppasiga tahlil turlariga ajratish mumkin. O'quvchilar tomonidan berilgan har qanday javob qabul qilinishi kerak. Fikrni aytgan o'quvchi uni asoslaydi, sababini tushuntiradi. Asosiysi, o'quvchilar mavzuga kirishib ketadi. Ajratilgan vaqt tugagach, o'quvchilar birma-bir timsollarni tanishtirib o'tadi. O'qituvchi fikrlarni xulosalaydi qaysi guruh qanday bajarganligi izohlaydi. O'qituvchi guruhlariga savol tashlaydi. Har guruhdan o'quvchilar personajlar xususiyatlarini sanaydi. O'quvchilarni faolligini susaytirmaslik uchun o'qituvchi ularning fikrini noto'g'ri deb aytmasligi lozim. Aksincha, asar bo'yicha savollar berib javoblarni asoslab oladi. Fikrlarni o'qituvchi xulosalaydi, keyingi bosqichga o'tiladi. Bu bosqichda o'quvchilar asar qahramonlarining ijobiy, salbiy va o'xshash tomonlarini topadi. O'quvchilar timsollarining o'xshash va farqli jihatlarini aytgach, fikrlar xulosalanadi. O'quvchilardan kutilmagan qiziqarli javoblar chiqishi mumkin. Muhimi, ular mustaqil fikrlaydi. Yakuniy qismda o'qituvchi darsdan olgan xulosalarini aytib, asarning tahlilini pedagogik-psixologik va ma'naviy-estetik jihatdan maqbulini asoslab berishi lozim. Badiiy asarni mazkur tarzda sinf bilan tahlil qilish, o'quvchi

ma'naviyatini shakllantirishga va badiiy adabiyotni o'qishga qiziqishini oshirishda katta ahamiyatga ega.

6.2.Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishidagi psixologik xususiyatlari

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishidagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional-estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashidagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishi aniqlangan:

1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadi. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o'quvchilarda chegaralangan bo'ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to'g'rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko'p ishlatadi. Qahramonlarning boshqa sifatlarini tasvirlash uchun ularning so'z boyligi yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlarning axloqiy, intellektual, emotsional sifatlarini tasvirlovchi so'zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish shartlaridan biri hisoblanadi.

Asardagi qahramonlarning xakteri ularning axloqiy sifatlarini anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini bilish muhimdir. Ushbu jarayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatlari ustida ko'proq ishlash lozim.

4-sinfda *«Qodir bilan Sobir»* hikoyasidagi Qodir va uning xislatlarini ochishda tanlab o‘qish asosida tarmoqlash usulidan foydalanilishi mumkin. O‘qituvchi o‘quvchilarga bergan savollariga javobni xattaxtada tarmoqlash usulida yoritib boradi. Masalan, *«Qodir qanday bola?»*, *«Qodirning maqtanchoqligi tasvirlangan o‘rinni topib o‘qing»*, *«Qodirning qo‘rqoqligi ifodalangan o‘rinni topib o‘qing»*, *«Qodirning yolg‘on gapini Sobir qanday to‘g‘riladi? Shu o‘rinni topib o‘qing»*, *«Qodirning zo‘ravonligi ifodalangan o‘rinni topib o‘qing. O‘qigan qismlaringiz asosida Qodirning xususiyatlarini isbotlab bering»* kabi savollar asosida quyidagicha jadval hosil bo‘ladi.

Zamonaviy maktab oldiga qo‘yilgan vazifalar, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar umumiy rivojlanishining o‘sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfda o‘qish mazmuni va o‘qitish metodlariga o‘zgartirish kiritishni talab etmoqda. Shularga bog‘liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o‘qilgan matn yuzasidan o‘z fikrini bayon qilish ko‘nikmasini o‘stiradigan mashqlar ko‘paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo‘ldi, asar g‘oyasi va obrazlarini tushuntirishda o‘quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, ta’limda texnika vositalaridan va ilg‘or pedagogik texnologiya usullaridan ko‘proq foydalanila boshlandi va h. k.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko‘nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1—4-sinflarda o‘qish malakasiga qo‘yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o‘qish kitoblari yaratildi.

Mustaqillik tufayli ta’lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999- yil boshlang‘ich ta’limning ham “Davlat ta’lim standarti” yaratildi, o‘quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlari qayta ko‘rib chiqildi, “O‘qish kitobi” darsliklari ham yangilandi.

O‘zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T.G. Ramzaeva, M.S. Vasileva, V.G. Gorestkiy, K.T. Golenkina, L.A. Gorbushina, M.I. Omorokova, E.A. Nikitina, N.S. Rojdestvenskiylar,

o'zbek olimlaridan A.Zunnunov, K.Qosimova, Q.Abdullaeva, S.Matchonov, M.Yusupov, M.Umarova, X.G'ulomovalar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o'qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, sujet chizig'i, kompozistiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining boyishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo'lgan muhim omillardan biri uning o'quvchilarga **hissiy ta'siridir**. O'quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansin. Matnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmati, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi.

O'qish darslari o'quvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqini ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o'qish va asarni tahlil qilish malakasini hosil qiladi. O'quvchilar adabiy ma'lumotlarni o'zlashtirish orqali badiiy asarning mazmuni, g'oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydi.

O'quvchilarning nutqini o'stirishda yuqoridagilar bilan birga adabiy tushunchalarni shakllantirish ham muhim o'rin tutadi. O'quvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy

adabiyot san'atning bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladi.

Boshlang'ich sinflarda asar tahlilida badiiy til vositalari – sifatlash, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a va adabiy janr turlari – ertak, hikoya, masal, she'r, doston, maqol, topishmoq kabilar bilan amaliy ravishda tanishtiriladi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o'quvchilarda o'z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ongli o'qish ko'nikmasi o'stiriladi, asar g'oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o'quvchilar nutqi rivojlantiriladi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkir sujetliligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o'qib bo'lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat berish zarur.

2-sinf «O'qish kitobi»da keltirilgan *«Karnaychi shoh»* ertagida *«yov qora bulutday yopirilib kelayotgan ekan»*, *«Kuychi terak»* ertagida *«Terakning shoxlari xuddi surnay chalgandek ovoz chiqarib, yaproqlari esa shildirab raqsga tushar ekan»*, *«To'rg'aylar qo'shiq aytib, ularga jo'r bo'lar ekanlar»*, *«Oh, deb nola qilibdi terak»*, *«Ustun ularning nag'malariga jo'r bo'lib, sho'x-sho'x kuy chalibdi»* kabi badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko'p. Ular ustida ishlash o'quvchi nutqini o'stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, mulohaza qilishga ham o'rgatadi.

Ertaklarda o'xshatishlar, jonlantirish va mubolag'alardan foydalanilgan. O'quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqida foydalanishga o'rgatish zarur.

Asar o'qib bo'lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma'nosi matndan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko'chma ma'noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar asarni o'qishdan oldin tushuntiriladi.

3-sinf «O'qish kitobi»dan o'rin olgan *«Ayamajiz»* (Qudrat Hikmat) she'rida *«Bo'ralar qor kapalak»*, *«Bog'lar sokin mizg'ishar, Misoli oq kapalak»*, *«Muz oynalar sovuq eb»* misralarida o'xshatish, jonlantirish; *«Saxiy ona tabiat»*, *«quchog'ida havo sof»* misralarida

metafora; «*Ayamajiz izg'iydi, Ko'chalarda tutoqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog'izdek yutoqib*» kabi misralarda jonlantirish va o'xshatishlar qo'llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Shoir qorni nimaga o'xshatadi?* (oq kapalakka).

2. *Ayamajizni nimaga o'xshatadi?* (Yalmog'izga).

3. «*Muz oynalar sovuq yeb*» misrasini qanday tushunasiz? Oyna sovuq qotadimi?

Ushbu darslikning «**Kumush qish**» bo'limida «*Qish*» matni berilgan. Ushbu matnda ham ko'plab jonlantirishlar qo'llangan. Masalan, «*hamma yoqda sovuq izg'irin kezadi*», «*Ingrar og'riq kabi qari tol, oynalarni bezar qish—gulkor*», «*Daraxt kurtaklari rohatlanib uxlamogda*», «*hozir urug'lar tinch uyquda*» kabi. Matn tahlilida «*Matnning birinchi qismini o'qing. Unda qaysi so'z o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llangan?*» yoki «*Matnning ikkinchi qismida jonsiz narsalar jonlidek tasvirlangan o'rinlarni topib o'qing. Boshqa ma'noda qo'llangan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab gap tuzing. Bu so'zlar qanday ma'noda qo'llanganda ta'sirchan bo'ladi?*» kabi savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Maqol janrida ham ko'chma ma'noli so'zlar ko'p qo'llanadi. Misol uchun «*Yurt boshiga ish tushsa, Er yigit hozir*» maqolida *boshiga* so'zi metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan, o'quvchilarga uning ma'nosi qanday usul bilan ko'chganligi aytilmaydi, faqat boshqa ma'noda qo'llanganligi o'z ma'nosi bilan taqqoslangan holda o'quvchilarga o'rgatiladi.

Tarixiy asarlarda ham ta'sirchan, tasviriy-bo'yoqdor so'zlar ko'p uchraydi. Jumladan, «**Bobur va kabutar**» asarida *hazrat, a'yonlar, oliy hazrat* so'zlari qo'llangan. Asar matnida qadimiy davr bilan bog'liq qo'shimchalarning qo'llanilishi ham asarga joziba bag'ishlaydi. Masalan: «*Kabutar ne deydu?*» kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rnida hurmat ma'nosidagi uchinchi shaxs qo'shimchasi qo'llangan: «*Xatda: Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar*». Shu o'rindagi «*qo'l urib bersalar*» birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim ko'chma ma'no ifodalab, nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, ma'nosini izohlashdan tashqari, ularga ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli iboralarni topshirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoqlarda ham jonlantirish va o'xshatishlar juda ko'p. Masalan, «*Ayoz bobo novvot sotdi, Olgan edim, qo'lim qotdi*» topishmog'ida o'xshatish, «*Chiq-chiq*» ishlab tolmaydi, *tunda uxlab qolmaydi*» topishmog'ida jonlantirish qo'llangan.

«*Chumoli va Tipratikan*», «*O'jar toshbaqa*» masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda «*O'g'irlik mol aylar jonsarak*», «*Bola ko'nglin ko'tarar*», «*Kosang joningga huzur*», «*Senga qalqon usti-bosh*», «*Parcha go'sht bo'lib yurar*», «*Jish Toshbaqa*» kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda «*Bunday mojarolar qachon va kimlar orasida bo'lib o'tishi mumkin?*», «*Ularga hayotdan misollar keltiring*» kabi topshiriqlar berish, ulardagi ma'noni boshqacha yo'sinda bayon ettirish, o'zaro taqqoslash, ta'sirchanligidagi farqni aniqlatish katta ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: «*Bola ko'nglin ko'tarar*»— Bolasiga yaxshi gaplar gapirar, «*Kosang joningga huzur*»—Kosang joningni, sog'lig'ingni asraydi» kabi.

Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalar va badiiy vositalar ustida ishlash o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishga, ularda jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a kabi adabiy tushunchalar yuzasidan dastlabki tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalarga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

O'qish ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki, matn tagzaminidagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi sehr-joziba matn zaminidagi yashirin mazmun-mohiyatni anglab yetilganda o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etishi mumkin. Bunga adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, adabiy tahlil malakalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi savollariga o'quvchilarning o'z so'zlari bilan javob berishi ham matnda tasvirlangan voqea-hodisalar yuzasidan mantiqiy fikrlashga, qahramonlarning xatti-harakatini to'g'ri baholashga yaqindan yordam beradi. Savollar uzuq-yuluq va

mantiqsiz bo'lmagan, qat'iy maqsad asosida izchil berilishi o'quvchilarning o'qilgan matn mohiyatini chuqur anglab yetishlariga imkon yaratadi, chunki har qanday javob mustaqillikni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. K. D. Ushinskiy qayd etganidek, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir. Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlariga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. Shuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib o'qishga yo'llaydi.

6.3. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash jarayoni

Badiiy asar ustida ishlash murakkab jarayon bo'lib, o'qituvchi o'qish darslarining ta'lim-tarbiyaviy vazifalari, badiiy asarining o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarligini hisobga olishni taqozo qiladi.

Badiiy asarda barcha komponentlar o'zaro bog'langan bo'ladi. Asarda obrazlar rivojlanib boradi. Voqealar rivojlanib borgan sari qahramonlarning yangi~yangi tomonlari ochila boradi. Bu xususiyatlari asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qishni, idrok etishni, ya'ni sintezni talab qiladi. Asar boshidan oxirigacha o'qilgandan so'ng analiz qilinadi, so'ng yana yuqori sifatli sintezga o'tiladi. Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Demak, tayyorgarlik davri — sintez-analiz-sintez jarayoni yuz beradi.

O'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishi uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishi zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari:

1.O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan faktlarni o'quvchilar o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2.Yozuvchining hayoti bilan tanishtirish, yozuvchiga, uning hayotiga ijodiga qiziqish uygotish.

3.O'quvchilarni asarni emotsional idrok etishga tayyorlash.

4.Agar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirishdan iborat.

Tayyorgarlik ishlariniig shakllari xilma-xil bo'lib. o'qituvchi asar mazmunini va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davri uchun 2—5 daqiqa ajratiladi.

Ekskursiya. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga doir mavzular o'rganilganda foydalanish mumkin. Chunonchi, 2-sinfda "Metropoliten", 1-sinfda "Issiqxonada" kabi materiallarni o'rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya uchun reja beriladi va matn o'rganilishidan kamida bir hafta oldin o'quvchilarga e'lon qilinadi.

Film namoyish qilish. Inqilobdan oldingi hayot voqealari tasvirlangan matnlardan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Albatta, hozir o'quv filmlari yetarli emas. Ammo videofilmlardan foydalanish mumkin.

O'qituvchi hikoyasi. Asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali metod hisoblanadi. Chunonchi 4-sinfda Q. Muhammadiyning she'ri o'rganilayotganda shoirning bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilib, ular haqida qisqacha ma'lumot so'zlab berilsa, o'quvchilarning asarni o'qishga qiziqishi ortadi. Tayyorgarlik davridan so'ng 1~bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish jarayonida asarning aniq mazmuni bilan, uning sujet chizig'i bilan tanishtirish, asarning emotsional ta'sirini aniqlashdir.

Matn ifodali o'qib beriladi. (2-sinfda o'rganiladigan "Mehribon qiz" matni magnitafon orqali o'qib eshittiriladi). O'qituvchi o'quvchilarga umumiy taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi.

1. Hikoyaning qaysi o'rni sizga yoqdi?

2. Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi?

3. Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz? kabi savollar beriladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturi («O'qish» bo'limi) va o'qish kitoblaridan foydalanib, 1—3 sinflarda o'qish tematikasini belgilang.

2. Badiiy asar ustida ishlashning sxematik rejasini tuzing va uni asoslang, badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi vazifalarini ayting.

3. Matn ustida ishlash yuzasidan o'quvchilar ko'nikmasiga qo'yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. 1-3 sinflar «O'qish kitobi»da berilgan topshiriqlarni guruhlang; o'quvchilarda matn ustida ishlash, xususan, reja tuzish va qayta hikoyalash ko'nikmasini shakllantirish qay darajada amalga oshirilganini aniqlang.

5. «O'qish darslarida bolalarni g'oyaviy-siyosiy tomondan tarbiyalash» yoki «O'qish darslarida o'quvchilarni axloqiy tarbiyalash» mavzusidagi qisqacha og'zaki axborotga tayyorlaning.

Tayanch so'zlar: analiz bosqichi, sintez bosqichi, sifatli sintez bosqichi, tanlab o'qish, reja tuzish, matnni tasvirlash, ichda o'qish, ovoz chiqarib o'qish.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi tahlil qilishdir. Bu bosqichning vazifasi: sujet rivojining sabab natija bog'lanishini belgilash, ishtirok etish shaxslarning xulq-atvorini va asosiy xususiyatlarini aniqlash, asar kompozitsiyasini ochishdir.

Tahlil jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi.

Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning faktik mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. 4-sinfda "Tabiatdagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing (Oltin kuz)", "Taqachining nasihatini o'qing (Baqa va taqa va hokazo)».

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvurini, nutqi va zihnini o'stirishga yordam beradi.

Berilgan savolga o'z so'zi bilan javob berish. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlari yuzasidan muhokama yuritish

ko'nikmasini o'stirishga, qatnashuvchi shaxslarni baholashga muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi markazidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda

bo'lishi kerak. Shu bilan bir qatorda o'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rgatilishi lozim. Boshlanrich sinf darsliklarida savollar! a javob berish ish turiga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savollardan unumli foydalanish va ijodiy xarakterdagi savollarni ko'proq berishdan iborat . 4-sinfda "Qodir bilan Sobir" matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi? Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz? kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini, og'zaki nutqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga olib keladi.

O'quvchilarni savol berishga o'rgatish.

Metodistlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsagina u yuzasidan savol bera oladi. O'quvchilarni savol berishni o'rgatishni 2-sinf dan boshlash maqsadga muvofiq. O'quvchilar albatta avval savolni matn mazmuni bilan bogliq holda tuzish o'rganadi. Keyinchalik muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladi.

Matnni tasvirlash. Matnni 2 xil tasvirlash mumkin:1) so'z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta hikoyalash talab etiladi. Bunda so'zlarni aniq tanlashga e'tibor qaratiladi. Turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlash topshiriq qilib berilishi mumkin.

Matnni tasvirlashga o'rgatishni darslikda berilgan rasmlari matndagi shu rasmga mos qismini taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadi, uni diqqat bilan o'qib chiqadi, mazmunini o'zlashtiradi va unga mos rasm chizadi.

Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishga, asosiy fikrni ajratishga, voqealarning izchilligini belgilashga, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushunishga o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga o'rganadi.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o'rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishining 2- turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydi.

Reja tuzish osondan qiyinga tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib muayyan izchillikda o'tqazib boriladi. 1-sinf o'quvchilari o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligada so'roq gap tarzida sarlavha tanlash, 2- sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzish, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzish, 4- sinfda mustaqil reja tuza olishi kerak.

Rejaning eng oddiy shakli rasmlı reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi; keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zi so'z bilan tasvirlaydi; hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizishni so'raydi, ish mana shu tarzda davom etadi.

O'quvchilar rasmlı reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadi, mantiqiy reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1.O'qituvchi qismlarga bo'lingan matn tanlab reja tuzadi va matn rejasini o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1- qismini o'qiydi, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadi, uni o'qituvchi xattaxtaning o'ng tomoniga yozadi, shunday qilib, xattaxtada o'qilgan matnning rejasi hosil bo'ladi.

2. Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy qismni aniqlaydi va unga sarlavha topadi, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi .

Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasi tartibida xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matnni qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matnni o'qiydi, 1-sarlavhaga tegishli qismni ajratadi, keyingi qismni ham shunday

belgilanadi. Qismlarga bo‘linmagan matn tanalanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O‘quvchilarga matnni sarlavhalarga qarab qismlarga bo‘lish topshiriladi. O‘quvchilar matnni o‘qib nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtadan tanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib matn rejasi tuziladi.

Reja tuzish uchun so‘roq va darak gaplardan va ayrim hollarda atov gaplardan foydalanish mumkin, faqat har bir rejada bir turdagi gaplar ishlatilishi zarur.

Shunday qilib o‘quvchilarda matn ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirishda ular diqqati ishning mazmuni va bajarish yo‘llariga qaratiladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Boshlang‘ich sinflar ona tili dasturi (o‘qish bo‘limi) va o‘qish kitoblaridan foydalanib, 1—3-sinflarda o‘qish mavzusini belgilang.

2. Badiiy asar ustida ishlashning sxematik rejasini tuzing va uni asoslang, badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi vazifalarini ayting.

3. Matn ustida ishlash yuzasidan o‘quvchilar ko‘nikmasiga qo‘yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. 1—3 sinflar «O‘qish kitobi»da berilgan topshiriqlarni guruhlang; o‘quvchilarda matn ustida ishlash, xususan, reja tuzish va qayta hikoyalash ko‘nikmasini shakllantirish qay darajada amalga oshirilganini aniqlang.

5. O‘qish darslarida bolalarni g‘oyaviy-siyosiy tomondan tarbiyalash yoki o‘qish darslarida o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalash mavzusida qisqacha og‘zaki axborotga tayyorlaning.

7-MAVZU. O‘QUVCHILARNI PIRLS TOPSHIRIQLARI ASOSIDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISHGA O‘RGATISH

Tayanch soʻzlar: o‘qish, matn, badiiy asar, axborot, PIRLS, o‘qish texnikai.,

7.1. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini PIRLS tizimi asosida baholashga o‘rgatish

“O‘qish savodxonligi” atamasi o‘qish tezligini tekshirishni emas, balki “savodli o‘qish”ni anglatadi. Unga ko‘ra, o‘quvchi matnlarni tushunishi, ularning mazmunini mushohada qilishi va baholay olishi, o‘z fikrini bayon eta olishi zarur. O‘quvchilarga turli matnlar taqdim etiladi: badiiy asarlardan parchalar, biografiyalar, shaxsiy xatlar, hujjatlar, gazeta va jurnallardagi maqolalar, yo‘riqnomalar, reklama e‘lonlari, geografik kartalar va b. Ularda axborot turli ko‘rinishlarda aks etadi: diagramma, rasm, xarita, jadval, chizma va h.k.

PIRLS — turli ta’lim tizimiga ega bo‘lgan davlatlarda kitobxonlik sifati monitoringini tadqiq qilishdir. Turli davlatlardagi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish sifati va matnni tushunish darajasini, shuningdek, har xil davlatlar ta’lim tizimidagi o‘zgarishlarni taqqoslash va namoyon qilish imkonini beruvchi tadqiqot metodlaridir.

PIRLS tadqiqotlari 2001-yildan boshlab har besh yil oralig‘ida boshlang‘ich ta’lim miqyosida o‘tkazib kelinmoqda. U xalqaro tadqiqotlar orasida yuqori o‘ringa ega. Bu dasturga kiruvchi davlatlarning soni yildan yilga ortib bormoqda. 2001-yildan boshlab 4 marta o‘tkazildi. Oxirgi **PIRLS** tadqiqotlari 2016-yilda o‘tkazildi. Shu davrgacha 35 dan 50 gacha bo‘lgan davlat ishtirok etdi.

PIRLS tadqiqotlari doirasida turli ta’lim tizimiga ega bo‘lgan davlatlarning 4-sinf bituvchilarining o‘qish sifati va o‘qilgan matnni tushunish darajasi o‘rganiladi. Bu tadqiqotlarga 4-sinf o‘quvchilarining tanlanishi shu bilan e‘tiborliki, aynan o‘qishning to‘rtinchi yilida o‘quvchilar o‘qishning yuqori darajasiga ega bo‘lishi, ularning keyingi ta’limda bilimni egallash qobiliyatini shakllantirish

va shu orqali hozirgi zamonga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi.

Tadqiqot jarayonida darsda o'quvchilar tomonidan eng ko'p qo'llaniladigan o'qishning quyidagi ikki turi o'rganiladi:

1. Adabiy kitobxonlik malakasini egallash maqsadidagi o'qish.
2. Mazmunni tushunish va amalda foydalanish maqsadidagi o'qish.

Badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o'qishda o'qish ko'nikmalarining quyidagi to'rt guruhi baholanadi:

1. Aniq ko'rinishda berilgan ma'lumotni topa olish.
2. Xulosalarni shakllantirish.
3. Ma'lumotlarni umumlashtira olish.
4. Matnning mazmuni, til xususiyati, tuzilishini tahlil qilish va baholay olish.

O'quvchilar matnni o'qishi va savollarga javob berishi lozim. Bunda ba'zi topshiriqlar tavsiya etilgan variantlardan birini tanlashni nazarda tutsa, boshqalari esa mustaqil javob berishni talab etadi.

Tadqiqotda boshlang'ich sinf bitiruvchilari ishtirok etadi. Aynan shu davrda o'quvchilarning o'qish va matn ustida ishlash malakalari shu darajada rivojlanadiki, bu yuqori sinflardagi ta'limning samarali bo'lishiga zamin yaratadi.

Turli mamalakatlarning maktab dasturlari bir-biridan tubdan farq qilishi hammaga ayon. Shuning uchun turli davlatlardan olingan natijalar o'zaro taqqoslana oladigan darajada bo'lishini ta'minlash bunday tadqiqot o'tkazuvchi tashkilotchilarning muhim vazifalaridan biridir. Masalan, ko'pchilik davlatlarda bolalar 6 yoshdan maktabda o'qishni boshlaydi. Ammo Angliya va Yangi Zelandiyada ta'lim 5 yoshdan boshlanadi. Shuning uchun, loyihada 4-sinfdan emas, 5-sinfdan o'quvchilar ishtirok etadi. O'qish va matnni tushunish sifati tekshiriladigan o'quvchilarning yoshi 10,5 yoshni tashkil etadi. Sharq mamlakatlarida bolalar 7 yoshdan o'qishni boshlagani uchun ulardan 10,7-10,9 yoshdagi o'quvchilar tadqiqotda ishtirok etadi.

2001-o'tkazilgan **PIRLS** birinchi tadqiqotida Rossiya davlati 35 mamlakat ichida 16-o'rinni egallagan. 2017-yilning oxirida 2016-yilda o'tkazilgan oxirgi **PIRLS**-tadqiqotlari natijasi e'lon qilindi. Unda Rossiya davlati birinchi o'rinni egalladi.

7.2 Matnni o‘qish va uni tushunish darajasini aniqlash bo‘yicha Xalqaro tadqiqot metodlari (PIRLS)

Matnni o‘qish va uni tushunish darajasini aniqlash bo‘yicha topshiriqlardan namunalar

4-sinf

1-topshiriq. O‘qish texnikasini tekshirish.

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bir qizcha yashar ekan. Qizcha bir kuni o‘rmonga maymunjon olib kelish uchun boribdi. U yerda bir kampirni uchratib qolibdi va unga salom beribdi.

– Vaalaykum assalom, – debdi kampir qizchaga. – Menga maymunjonningdan bersang-chi!

– Marhamat, – debdi qizcha. Kampir maymunjonni yeb bo‘lib:

– Sen menga maymunjon berding, men senga biron narsa sovg‘a qilaman. Mana senga xurmacha, sen faqat shuni aytishing kerak: Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish. Shunda u shirin, mazali shavla pishira boshlaydi. Shundan so‘ng : Bir, ikki, uch, pishirishdan kech deysan. Shundan so‘ng xurmacha shavla pishirishdan to‘xtaydi.

– Rahmat, buvi, – debdi qizcha va xurmachani olib, uyiga – onasining oldiga ketibdi.

Onasi bu xurmachani ko‘rib juda suyunibdi. Bir kuni qiz uydan qayoqqadir ketibdi. Onasi bo‘lsa xurmachani oldiga qo‘yib: Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish, – debdi. Xurmacha shavla pishira boshlabdi. Ko‘p shavla pishiribdi. Onasi to‘yib-to‘yib yebdi. Ammo u xurmachani shavla pishirishdan to‘xtatadigan sehrli so‘zni unutib qo‘yibdi. Xurmacha esa shavlani hadeb pishiraveribdi. Uy ham shavlaga to‘libdi, uyning tomi, hovli, hatto ko‘chalar ham shavlaga to‘lib ketibdi, u hamon to‘xtamay shavla pishiraveribdi. Onasi juda ham qo‘rqib ketib, qizchasi huzuriga yugurib ketibdi. Lekin yo‘lda issiq shavla daryo bo‘lib oqqani uchun o‘tish juda qiyin ekan. Yaxshiyam qizchasi uzoqda emas ekan. Qizcha ko‘chadagi voqeadan xabardor bo‘lib, darrov uyga yugurubdi. Juda qiyinchilik bilan kelib, eshikni ochibdi va : Bir, ikki, uch, pishirishdan kech, – deb qichqiribdi.

1-topshiriq. 1-vazifa. Ertak matnini sekin, yarim ovozda o‘qib chiqing. O‘qituvchining ishorasi bilan o‘qiyotgan joyingizni belgilab qo‘ying.

2-topshiriq. 1-vazifa. Matnning bu qismida sehrli xalq ertagining qanday xususiyatlarini uchratish mumkin:

a) sehrgarlik ishlari

*b) sehrli buyumning mavjudligi v) sehrgarning harakatlari

2-vazifa. Matndan sizning oldingi javoblaringizni tasdiqlovchi gaplarni belgilab chiqing. (– *Sen menga maymunjon berding, men senga biron narsa sovg'a qilaman. Mana senga xurmacha, sen faqat shuni aytishing kerak: Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish.*)

3-vazifa. Boshqa ertaklarda ham qahramoni sehrli buyumga ega bo'lgan shunga o'xshash voqealar uchraydimi? Qaysi ertaklarda? Javobingizni yozing. («*Urto 'qmoq!*», «*Uch og'ayni botirlar*» ertaklari)

1-vazifa. She'rni past ovozda o'qing. She'rni qanday ohangda o'qigan ma'qul deb o'ylaysiz?.

a) sekin, o'ychan;

b) g'amgin va qayg'uli;

v) quvnoq, tantanali ohangda;

*g) xotirjam, mayin;

2-vazifa. She'rdagi qaysi misralarda suvning kayfiyati ifodalangan? To'liqlik chiziqlar bilan belgilang.

3-vazifa. She'rda shoir suvni nimalarga o'xshatgan? Mana shu misralarni aniqlang. (– *Hoy, sen, jiyron toychamdek;*, *Shamol kabi yelishim.*)

4-vazifa. Qofiyadosh so'zlarni qalam bilan birlashtiring. (*Toychamdek-bayramdek,* *shoshasan—toshasan,* *kelishim—yelishim, tog'lardan— bog'lardan*).

4-topshiriq. Badiiy matnning alohida xususiyatlarini bilish, tilning tasviriy vositalarini anglash.

Yozning issiq kunlari, quyosh tikka ko'tarilgan. Bepoyon, ko'm-ko'k dala ko'ksida yonayotgan quyosh shu'lasini laxcha cho'g' bo'lib, g'o'zalar ustida tovlanib ko'rinadi. Murod bilan ikkimiz maydachuydani ko'tarib, katta yo'lning shimol tomonidagi yolg'izoyoq yo'ldan jo'nadik.

Ertalabki shirchoyni bobom bilan birga ichdik. O'rtog'imni hovli orqasidagi bog'ga olib chiqdim. Bir tarafi gulzor, ikkinchi tomoni turli meva daraxtlari bilan to'lgan so'lim bog'dan sira chiqib ketgimiz kelmas edi. Oq olma, ko'ksulton rosa pishgan ekan, yeb turgan edik, birdan allaqanday hayvonning qichqirgani eshitildi. Murod taajjublanib atrofiga qaradi. Shu chog' bobomning bo'rsig'i esimga tushdi:

– Nimaning ovozi? – dedi o‘rtog‘im.
 – Bobomning bo‘rsig‘i-ku!
 – Rostdanmi? Qayerda – dedi hayron bo‘lib Murod.
 – Yur, ko‘rsataman, – dedim-da, do‘stimni boshlab, bog‘ etagidagi qafasda turgan bo‘rsiq oldiga olib bordim. Qafasda turgan bo‘rsiqni har tarafga sakratib, o‘ynatib maza qildik. Shu chog‘ tog‘am chaqirib qoldi. (**G‘ayratii**)

1- vazifa. Asardan parchani sekin, yarim ovozda o‘qib chiqing. Hikoyada qahramonni hayratga solgan qanday hodisa yuz berdi?

a) g‘aroyib qush uchib keldi;

*b) allaqanday hayvonning qichqirgani eshitildi; v) qish keldi va tabiat o‘zgacha tusga kirdi;

2- vazifa. Matndan tabiat tasvirini yorqin tasavvur etishga yordam beruvchi sifatlarni aniqlang? (*Bepoyon, ko‘m-ko‘k , so‘lim*)

3- vazifa. Matndan o‘xshatish va jonlantirishlar qo‘llangan gaplarni toping.(*Bepoyon, ko‘m-ko‘k dala ko‘ksida yonayotgan quyosh shu‘lasi laxcha cho‘g‘ bo‘lib, g‘o‘zalar ustida tovlanib ko‘rinadi.*)

4- vazifa. Mazkur matnning turini aniqlang. a) mualliflik ertagi

*b) hikoya

v) ilmiy-ommabop maqola

Topshiriqlarni bajarish darajalari

1-topshiriq. O‘qish tezligi (1 daqiqada 90 so‘z hisobida)

1-daraja - 1 daqiqada 70 so‘zdan kam. 2-daraja - 1 daqiqada 70—80 so‘z

3- daraja - 1 daqiqada 80—90 so‘z

4- daraja - 1 daqiqada me‘yordan ko‘p

2- topshiriq. Sehrli xalq ertaklarining xususiyatlarini farqlay olish ko‘nikmasi.

1-daraja – topshiriq bajarilmagan yoki noto‘g‘ri bajarilgan. 2-daraja – topshiriqning yarmi bajarilgan.

3-daraja – umuman to‘liq bajarilgan, alohida kamchiliklari bor. 4-daraja – barcha savollarga to‘g‘ri javob berilgan.

3- topshiriq. She‘r tahlili: o‘qilganni tushunish, tasviriy vositalarni anglash, ohang tanlay olish, qofiyani aniqlash ko‘nikmasi.

1-daraja – topshiriq bajarilmagan yoki noto‘g‘ri bajarilgan. 2-daraja – topshiriqning yarmi bajarilgan.

3- daraja – umuman to‘liq bajarilgan, alohida kamchiliklari bor.

4- daraja – barcha savollarga to‘g‘ri javob

berilgan, qofiyalar aniqlangan.

5- *Badiiy matnning alohida xususiyatlarini bilish, tilning tasviri vositalarini anglash ko'nikmasi.*

1-daraja – topshiriq bajarilmagan yoki noto'g'ri bajarilgan. 2-daraja – topshiriqning yarmi bajarilgan.

3-daraja – umuman to'liq bajarilgan, alohida kamchiliklari bor.

4-Daraja – barcha savol-topshiriqlarga to'liq va to'g'ri javob berilgan.

5-topshiriq. “Doston” haqida savol.

- Doston- bu_.
- Doston muallifi? _____
- Doston qanday aytiladi? _____
- Dostonni kim aytgan? _____
- Dostonda nima hikoya qilinadi? _____

6-topshiriq. Qanday asarlar lirik asar deyiladi?

a) turli o'y va his-tuyg'ularni ifodalovchi; b) sahnalashtirish uchun tavsiya qilingan; v) to'qima asosiga qurilgan.

7-topshiriq. Qaysi masaldan olingan:

... Men buni sizlarga o'xshab o'g'irlab olib ketayotganim yo'q. Kuchim Yetganicha sekin tortib ketyapman. O'zlaringdan so'rab, halollik bilan oldim. Halollik shunaqa, kuchga kuch qo'shadi, — debdi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. PIRLS tadqiqoti nima?
2. PIRLS tadqiqoti bo'yicha badiiy asarni tahlil qilish bosqichlari.
3. Matnni o'qish, sifati, tushunish bo'yicha matnni tahlil qilishda PIRLSning talabi.
4. PIRLS tadqiqotlarining taraqqiyoti,
5. O'qish va matnni tushunish sifatini tekshirish bo'yicha o'quvchilarning minimal Yoshi.
6. Badiiy matn nima?
7. Axborotli matn nima?
8. Kitobxonlik malakalari bo'yicha o'quv darajalari. PIRLS talabi bo'yicha nechta darajaga ajratiladi?

8-MAVZU: HAR XIL JANRDAGI ASARLARNI O‘QITISH METODIKASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

***Tayanch soʻzlar:** hikoya, janr, timsol, portret, sujet, jonlantirish, qayta hikoyalash, izohli oʻqish, reja, ertak, maishiy, sehrli, hayvonlar haqidagi ertaklar, tasviriy vosita, gʻoyani eshit, sheʼr, lirik sheʼr, maqola, ilmiy maqola, ilmiy-ommabop maqola, vatanparvarlik mavzudagi ilmiy-ommabop maqolalar, milliy urf-odatlar, qadriyatlar mavzudagi ilmiy-ommabop maqolalar, odob-axloq mavzusidagi ilmiy-ommabop maqolalar, ilm-fan, ishlab chiqarish mavzusidagi ilmiy-ommabop maqolalar, tarixiy mavzudagi ilmiy-ommabop maqolalar, yil fasllari, geografik mavzudagi ilmiy-ommabop maqolalar.*

8.1.Ertak oʻqish metodikasi

Boshlangʻich sinflarda oʻqish darslarida oʻquvchilarning nutqini oʻstirish vositalaridan biri toʻgʻri uyushtirilgan hikoyalashdir. Maktab tajribasida toʻliq, qisqartirib, tanlab va qayta ijodiy hikoya qilish turlari mavjud. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun ertak matnini qayta hikoyalash ancha oson, boshqa janrdagi asarlarni hikoyalash esa nisbatan qiyinroqdir.

Xalq ogʻzaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib oʻqilishining sabablaridan biri ertak tilining taʼsirchanligi, oʻtkirligi, maʼnodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning koʻpchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlari bilan qoʻshilib ketadi.

Ertakning oʻtkir, maroqli sujeti, voqea rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning gʻoyaviy yoʻnalishi, unda ezgulik kuchining yaxshilikning doimo gʻalaba qilishi bolalarni oʻziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil soʻz va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining taʼsirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qahramonlari koʻpincha rahmdil, saxiy, adolatli boʻladi, ularning aksi boʻlgan qahramonlar yovuz, baxil, ochkoʻz kishilar timsoli boʻladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik yengilganidan quvonadi. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydi. Masalan, „Halollik" ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, „Hiylagarning jazosi" ertagida esa

(4-sinf) soddadilning to'g'riligi hiylagarning makri ustidan g'olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'riso'zlilikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch uyg'otadi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida „Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?)", „Nima uchun?", „... nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)", „Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)" kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladi.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. „Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak" (Anvar Obidjon), „Ko'zacha bilan tulki" kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi.

Ertak matni ustida ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladi, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladi. Ertakni o'qib tahlil qilganda, barcha ishlar matnning mazmunini yaxshi idrok etishga, sujet rivojini,

qatnashuvchi personajlarning hatti-harakati, o‘zaro munosabatlarini to‘g‘ri tasavvur etishga yo‘naltiriladi. Bunda tanlab o‘qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta. Masalan, „Odobli bo‘lish osonmi?“ (A. Obidjon) ertagining mazmunini o‘zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Sichqonchaning onasi bilan qilgan suhbatini o‘qing. Sichqonchaning „Odobli bo‘lish uchun nimalar qilish kerak?“ degan savoliga onasi qanday javob qaytarganligini so‘zlab bering.

2. Sichqonchaning mushuk bilan uchrashgan holati aks ettirilgan o‘rinni topib o‘qing. Nima uchun „Shum Baroq“ ko‘zidagi yovuzlik birdaniga so‘nadi?

3. Echki nima uchun Sichqonchani „Kam bo‘lma“ deb duo qiladi? Shu o‘rinni topib o‘qing.

Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida „Ertakning sizga juda yoqqan joyini topib o‘qing“, „Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting“, „Hayotingizda ertakdagi voqealarga o‘xshash voqealar bo‘lganmi?“ kabi savol-topshiriqlar yordamida o‘quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, „*Davlat*“, „*Ilm afzal*“, „*Hiylagarning jazosi*“, „*Hunarsiz kishi o‘limga yaqin*“ kabi maishiy ertaklarni ham o‘qiydi. Bunday ertaklarda xalq o‘z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o‘quvchilar ertakni o‘qigach, o‘tmishdagi xalq hayotini, o‘y-fikrlari va orzu-istaklarini bilib oladi.

Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi. Bolalar o‘qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydi, ularning bir-birlariga bo‘lgan munosabatlarini aytadi va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradi, ertak rejasini tuzadi, ertakni rollarga bo‘lib o‘qiydi.

„*Davla*“ ertagi (4-sinf) oddiy turmushga tegishli hodisalarni tasvirlovchi ertakdir. Ertakni o‘qishga tayyorlash uchun otabobolarimiz atrofimizdagi tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishi haqida suhbat o‘tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o‘zaro munosabatini, xulq-atvori, xarakterini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. „*Davlat*“ ertagi matni ustida ishlash jarayonida o‘quvchilar „*Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?*“, „*Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan ketishni*

istamaydi?” kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo‘lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o‘qishgagina etnas, balki uni aytib berishga o‘rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og‘zaki nutqni o‘stiradi, bolalar nutqini yangi so‘z va iboralar bilan boyitadi.

O‘quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o‘rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o‘qituvchi aytib berishi mumkin.

O‘quvchi ertak mazmunini o‘zlashtirib olgandan so‘ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o‘quvchilarning o‘z nutqida til vositalaridan o‘rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday so‘z va iboralar borki, ular bolaga o‘zgacha ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, „Yo‘lbars, Tulki va Bo‘ri” ertagida „Tog‘ echkisi siz **ulug‘imizniki** bo‘lsin”, „Quyon siz **podshohimizning** ertalabki **nonushtangiz** bo‘lsin”, „Kiyik kechqurungi **taomingiz**, qo‘y kunduzgi **xo‘ragingiz** bo‘lsin” kabi gaplar tarkibidagi ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarga o‘quvchilar diqqati qaratilib, ertakni so‘zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan g‘oyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yo‘li bilan bog‘lanishli nutqni o‘stirish, nutqning ta’sirchanligini oshirish lozim. Masalan, „*Rostgo‘y bola*” (1-sinf) ertagida bola o‘z rostgo‘yli bilan podshoga ma’qul bo‘lganligi hikoya qilingan. Bu ertakning yangi pedagogik texnologiya asosida o‘tish namunasini quyida keltiramiz:

Mavzu: «Rostgo‘y bola» O‘zbek xalq ertagi

Maqsad: To‘g‘ri, tez va ifodali o‘qish malakalarini takomillashtirish.

Matn ustida ishlash, tahlil qilish ko‘nikmasini mustahkamlash, o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish.

O‘quvchilar shaxsida to‘g‘riso‘zlik, rostgo‘ylik kabi ijobiy sifatlarni tarbiyalash.

Darsning shiori:

Biz nimaiki qilmaylik,
Barchasi zarur, kerak.
Bilim egallash uchun
Tinimsiz o‘qish kerak.

Darsning borishi:

1 - modul.

Uyga vazifani tekshirish.

„Maymun va duradgor“ haqidagi ertak. Xattaxta oldiga Ikki o‘quvchi chaqiriladi va ular galma-galdan ertakni o‘qib, mazmunini so‘zlaydi. Duradgor kim? U nima ish qiladi? degan savol beriladi va o‘quvchilarning javoblari to‘ldiriladi.

2 - modul. Quvnoq daqiqa.

O‘qituvchi: Yaxshi o‘qish uchun yaxshi nafas olish kerak.

1) Nafas olishga oid mashqlar:

«Choyni sovit» «Gulni hidla» «Sharni shishir» «Changni hayda».

2) Ovoz mashqi; tovush mashqi: a, o, u, e, i, o‘.

—Quyidagi she‘rni eshitib bugun qanday mavzu bilan tanishishimizni bilib olarsiz. Yaxshilab e‘tibor qiling: To‘g‘riso‘z bola.

H. H. Niyoziy. (Qisqartirilgani)

Kelmog‘ida maktabidan bir o‘g‘il,
To‘xta debon ikki kishi to‘sdi yo‘l.

Dedi biri: „Tanga berurman sanga
So‘zla bir og‘izgina yolg‘on manga”

Berdi o‘g‘il fikr ila shirin javob:
„so‘zlang ako, qomatingizga qarab.

Bu so‘zingiz aslida yolg‘on erur
Tangaga yolg‘onni kim olg‘on erur”.

Quyidagi skanerga qarab bugungi o‘rganadigan mavzumiz nomini va unga doir so‘zlarni toping.

b	r	O	s	t	G	o‘	y	b	r
o	o	B	o	l	A	ya	o‘	o	o
l	s	Yo	l	g‘	O	n	r	l	s
a	t	A	n	g	A	k	k	a	t
r	g	K	i	sh	I	a	k	o	g
o	o‘	M	a	k	T	a	b	yu	o‘
s	y	S	o‘	z	I	ng	i	z	y
t	o	g‘	i	z	G	i	n	a	a

g	l	A	r	o	S	t	g	o‘	y
o‘	y	S	a	n	G	a	k	i	m

O‘quvchilar *bu jadvalda* rostgo‘y (5 ta), bola (3 ta), yolg‘on, tanga, kishi, ako, maktab, so‘zingiz, og‘izgina, sanga, kim so‘zlari borligini topadi.

3 - modul.

Skanerdagi so‘zlarni qatnashtirib gaplar tuzing: Bir og‘izgina yolg‘on, rostgo‘y bola, yolg‘onchi kishi sanga tanga berurman, dedi va b. Kimlar shu so‘zlar vositasida ertak tuzib beradi? Bolalar o‘zlari tuzgan ertaklarini so‘zlab beradi.

Bugungi o‘tadigan ertagimiz nomini topdingizmi? Bolalar aytadi (Bo‘lmasa o‘qituvchi ertak nomini aytadi: „Rostgo‘y bola”). Kelinglar, endi ertakni eshitib ko‘ramiz. Unda ba’zi notanish so‘zlarga duch kelasizlar. Ularning mazmunini sizlarga tushuntiraman: (xattaxtaga oldindan yozib qo‘yilgan bo‘lishi ham mumkin).

Podshoh—yurtni boshqaruvchi kishi.

Vazir—podshohning yordamchisi. Tadbir—o‘ylab qilingan ish. Xomush—xafa.

4-modul.

Ertakni o‘qituvchi tomonidan o‘qish, ma’lum bir qismini o‘quvchilar davom ettirishi mumkin.

- Siz yolg‘on gapirgan bolalarni hayotda uchratganmisiz? (O‘quvchilar javoblari eshitiladi). Rost gapirishning ahamiyatini bilasizmi? O‘qituvchi rost gapirishning ahamiyati haqida o‘quvchilarning yoshiga mos tushuncha beradi va xalq maqollaridan aytadi (Masalan, „Boshingga qilich kelsa-da, rost gapir”... qolganini o‘quvchilar davom ettiradi).

5 -modul. Mustaqil o‘qish.

Usul: o‘qituvchi o‘quvchilar bilan birga ovoz chiqarib o‘qiy boshlaydi (o‘quvchilar faqat ko‘z bilan o‘qiydi), o‘qituvchi jim bo‘lib, o‘qishni ichida davom ettiradi, o‘quvchilar esa ovoz chiqarib o‘qiydi, keyin yana o‘qituvchi ovoz chiqarib o‘qiydi, o‘quvchilar ko‘z bilan o‘qiydi va shunday o‘qish ertak oxirigacha davom etadi

O‘qish oldidan topshiriq: xattaxtada yozilgan so‘zlarni ertakda berilganday izchillikda, so‘zlar qo‘shib yozing:

- Qadimda.

- podshoh bo‘lgan.
- Xomush bo‘lib yurgan.
- Vazirning maslahati.
- gul urug‘i,
- farzand qilib olmoqchi.
- vaqt o‘tibdi.
- shahar aylanibdi.
- gullarni ko‘rib o‘taveribdi.
- ko‘zi tushibdi.
- gullar qani?
- qaynattirgan.

6 - modul.

Matnni tahlil qilish uchun savollar.

—Ertak qahramonlari kimlar?

—Quyidagi so‘zlar kim haqida yozilgan: xomush, farzandi yo‘q, gul urug‘i tarqattiribdi (podshoh).

—Yaxshi farzand topish yo‘lini ertak qahramonlaridan kim maslahat beribdi? (vazir)

—Qanday yo‘l bilan rostgo‘y, aqlli bola tanlandi?

—Keyin nima bo‘ldi?

—podshoh gul urug‘ini nima qilgan ekan?

—Quyidagi hikmatli so‘zlardan qaysi biri ertak mazmunini to‘ldiradi?

1.Boshingga qilich kelsada rost gapir.

2.Yolg‘onning umri qisqa.

3.Boshingga nima kelsa tilingdan kelur.

4.To‘g‘rilik baxt keltirar.

(To‘g‘ri gapirgani uchun bola podshohga farzand bo‘ldi.).

Markazlarda ishlash.

Sinf jamoasi 5—7 kishidan tahlilchilar, o‘quvchilar, tilshunoslar, tadqiqotchilar (boshqalar ham bo‘lishi mumkin) kabi guruhlariga bo‘linib markazlarda ishlaydi.

O‘qish markazi: «kitoblar olami». I guruh—o‘quvchilar.

Topshiriq: Ertakdagi ko‘rsatilgan qismni o‘qib, uni tiklash (Ertak kserokopiya qilinib, 7 qismga bo‘linadi. Har bir qismi kamalakning bir rangiga mos keladigan rangdagi qog‘ozlarga yopishtiriladi.

O‘quvchilar bo‘lingan matnni tiklab, to‘liq javobni va kamalak rangini hosil qiladi).

2 guruh—tahlilchilar.

Topshiriq: ijodiy daftarda ishlash (matnga savollar qo‘yish)

Yozuv markazi: «ijodiy ish».

Har bir o‘quvchining daftarida qahramonlar xislatlariga tegishli so‘zlar yozilgan: farzandi yo‘q, xomush, ko‘p bolalarni ko‘rdi, gulsiz tuvak ushlab o‘tirgan bolakay.

Topshiriq: Qahramonlarga taalluqli xislatlarni o‘qib, kimga tegishliligini ayting. Ertak qahramonlaridan kimga tegishli gap yo‘qligini aniqlang (vazirga tegishli gap yo‘q). O‘zingiz tanlang.

Ilmiy-tadqiqot markazi.

Topshiriq: Ertakdagi qahramonlarga doir sifatlarni qahramon nomi bilan birga yozing.

Natijada quyidagi jadval hosil bo‘ladi: xomush podshoh. Aqlli vazir. Rostgo‘y bola. Yolg‘onchi bolalar. Gulsiz tuvak. Prezentatsiya:

Har bir markazdan bir bola chiqib, o‘z ishlarining yakuni haqida so‘zlaydi.

O‘qituvchi:

Qarang xattaxtamizda

Hosil bo‘ldi kamalak.

Quvonchimiz cheksizdir

Chunki baxtlimiz beshak!

Uyga vazifa.

Har bir guruhga tegishli vazifalar alohida-alohida aytiladi (bular ijodiy daftarda ishlash, diafilmlar tuzish, matndan bosh g‘oyalarni ajratib yozish, ertakdan olgan taassurotlari asosida rasm chizish va h.k).

Darsni xulosalash.

- Bu darsdan qanday yangilik o‘rgandingiz?

- Sizga nima yoqdi?

- Nima sizga yoqmadi, siz qanday bo‘lishini xohlar edingiz?

Demak, dars yakunida ertak g‘oyasiga mos shunday xulosaga kelinadi: „Boshingga qilich kelsa ham to‘g‘ri gapir”. O‘quvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olsa, o‘zlari ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishi mumkin.

Soʻz maʼnolari ustida ishlashda boshlangʻich sinf oʻquvchilariga mos boʻlgan usullardan yana biri rasmdan foydalanishdir. Masalan, 2-sinfda „*Koʻngilchan oʻtinchi*” ertagida *qayin, eman, shumtol, zarang, zirk, togʻterak, qaragʻay, qayragʻoch, chinor kabi* daraxtlar nomi keltirilgan. Ularni bola koʻz oldiga keltira olmaydi. Ertakni oʻqishdan oldin shu daraxt rasmlarini koʻrsatib, uning oʻziga xos xususiyatlarini izohlash va nomlarini aytish lozim. Shundan soʻng didaktik oʻyin oʻtkaziladi. Bunda daraxt rasmlari bolalarga boʻlib beriladi. Har bir oʻquvchi oʻziga berilgan rasmdagi daraxtning nomini aytishi va ertakdagi shu daraxtning soʻzini oʻz soʻzlari bilan aytib berishi kerak boʻladi.

Shu ertakni oʻqib, mazmuni bilan tanishtirilgach, oʻquvchilardan *shaylanib, roʻparasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, muhayyo* soʻzlarining maʼnosi soʻraladi. Javoblar toʻldiriladi, umumlashtiriladi.

Ertak matni bilan ishlash jarayonida unda qoʻllangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolagʻalar ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, ertakni oʻrganish darslarining qurilishi quyidagicha boʻlishi mumkin:

- Ertak bilan tanishtirish;
- Oʻquvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- Oʻqituvchining ertakni ifodali oʻqishi, yod aytib berishi va hokazo.
- Ertakni oʻquvchilar qay darajada idrok etganligini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat oʻtkazish;
- Ertakni qismlarga boʻlib oʻqish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, maʼnodosh soʻzlarni topish, lugʻat ishi (ayrim soʻzlar maʼnosini tushuntirish);
- Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda oʻqish);
- Ertakni soʻzlab berish;
- Umumlashtiruvchi suhbat (ertak gʻoyasini ochish);
- Maʼlum topshiriq asosida ertakni qayta oʻqish (ijodiy va mustaqil ishlar);
- Vazifani tekshirish va yakunlash;
- Uyda ertakni oʻqib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

8.2. Hikoya janridagi asarni o‘qitish metodikasi

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi hayotidagi ma’lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

«Hikoya ko‘pincha kishi hayotida bo‘lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir».

Hikoya mazmunan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko‘rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko‘proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo‘lgan hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bog‘lab olib boriladi.

Boshlang‘ich sinflarda hikoyani o‘qishga bag‘ishlangan izohli o‘qish darslarida o‘qilgan hikoya mazmunini ochish, lug‘at ustida ishlash, o‘qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So‘roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o‘qish darsida o‘quvchilar tushunmaydigan so‘z va iboralar ma’nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydi.

Hikoyani o‘qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o‘quvchilar nutqini o‘stirish markaziy o‘rin egallaydi. Hikoya o‘qib bo‘lingach, o‘quvchilar o‘ylashi, o‘z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O‘qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad, hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta’sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yo‘nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g‘oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda sujetni to‘liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e’tibordan chetda qolmasligi lozim.

Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin, hikoya janri ham hayotiyligi bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. o'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadi. Masalan, 3-sinf «O'qish kitobi»da «Dadam qurgan dengiz» (Hakim Nazir), «Olma» (Malik Murodov), «Ilmli ming yashar» (Nurmat Maqsudiy), «Xazonchinak» (O'. Hoshimov), «Qo'shterak» (A. Irisov), «Va'da berdi» (K. Ersarin), «Mehnatkash qiz» (Oybek) va boshqa qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter - xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishi tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydi. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda «Jaloliddin Manguberdi» hikoyasida Chingizxon va uning qo'shinlariga nisbatan nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberdining xatti-harakati orqali ona-Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya sujeti, kompozistiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

«Jaloliddin Manguberdi» hikoyasi qahramonlarini, ularning xatti-harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan toping. U sizda qanday taassurot qoldirdi?

2. Jaloliddin Manguberding Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qing.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz beradi? Bu o'rinni matndan toping.

4. Jaloliddin Manguberding jasorati yana qaysi o'rinda ko'rinadi?

5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga nima uchun tan beradi?

Shundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan Jaloliddin Manguberding xatti-harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.

2. Hikoya matniga berilgan savol-topshiriqlarni bajarish.

3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.

4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.

5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.

6. Har bir qismga sarlavha topish.

7. Hikoyaga reja tuzish.

8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).

9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tushunarlik deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli o'qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa).

2. Hikoyani o‘qish (bunda to‘liq va ma’no jihatdan tugal qismni o‘qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o‘quvchi ifodali o‘qishi mumkin).

3. Lug‘at ustida ishlash.

4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o‘rtasidagi munosabatlar yuzasidan qisqacha suhbat).

5. Hikoyani qayta o‘qish (qismlarga bo‘lib, rollarga bo‘lib o‘quvchilarga o‘qitish).

6. Hikoyaning har bir bo‘limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.

7. Reja asosida qayta hikoyalash.

8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

8.3. She’r janridagi asarni o‘qitish metodikasi

She’r—ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq. She’riy nutqni ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir me’yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar) hisoblanadi¹.

She’rni o‘qiganda kichik yoshdagi o‘quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishi muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinflarda she’r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya’ni she’riy asarlar va lirik she’rlar o‘qitiladi.

She’riy hikoyada sujet, ya’ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she’r “biror hayotiy voqea-hodisa ta’sirida insonda tug‘ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg‘ular orqali turmushni aks ettiradi”. Lirik she’rning xususiyati “kishining his-tuyg‘uga to‘la hayajonli nutqini ta’sirliroq ifodalashda qo‘l keladi”.

She’rni o‘qish darslarida asosiy ish turi ifodali o‘qish hisoblanadi. O‘quvchi she’rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o‘qiy oladi. She’riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo‘llangan ish turlaridan foydalanish mumkin.

¹ Хомидий . ва бошқ. «Адабиётшунослик терминлари луғати» - Т.: ўқитувчи, 1967, 92 - бет.

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtayi nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmaydi. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni uqish mehnattalab ishdir. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi.

She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan „*O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi*” misolida ko'rish mumkin. Ma'lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallab maxsus yaratilmaydi. Binobarin, uning matnidagi „hur o'lka”, „to abad”, „ilmu fan”, „shuhrating”, „ajdodlar mardona ruhi senga yor”, „o'chmas iymoni”, „istiqlol mash'ali”, „tinchlik posboni”, „haqsevar ona yurt”, „mangu bo'l obod”, „jo'sh urgan” kabi ko'pdan-ko'p so'zlar, iboralar o'quvchilarga izohlab tushuntirilmasa, ta'limdan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

4-sinfda Q. Hikmatning „*Qish to'zg'itar momiq par*” she'rini o'rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She'rni o'qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa qilib aytib beradi.

Ma'lumki, qish fasli go'zal ko'rinishi bilan odamda yoqimli tuyg'ular uyg'otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorbobo yasash, qorbo'ron o'ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havogina emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog'lar kishida ajib bir kayfiyat uyg'otadi.

„*Qish to'zg'itar momiq par*” (Qudrat Hikmat) she'rini o'rganish jarayonida agar qor yog'magan bo'lsa, ayni manzara tasvirlangan rasmlardan foydalanish ham mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, „kumush” sifati qo'shib aytiladi. Bu shu fasl hukmronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo'lib tovlanishiga, ko'zlarni qamashtirishiga ishoradir. Ushbu she'rni o'rganish darsi dastlab o'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Qishning o'ziga xos belgilari, qishda o'ynaladigan o'yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob

o'tkaziladi. O'quvchilarning qish faslida sovuq bo'lishi tufayli ayrim qushlarning o'lkamizni tark etib janubga uchib ketishi, qishda sovuqqa mos issiq kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to'ldiriladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni ifodali o'qiydi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasin, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. So'ngra she'rni mustaqil o'qish topshiriladi. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahrg'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishi kerak, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasligiga erishish kerak.

O'quvchilar she'r matnini mustaqil o'qiyotganlarida doskaga ma'nosi izohlanadigan so'zlar yozib qo'yiladi. Masalan, „*Qish to'zg'itar momiq par*” she'ri o'rganilganda „*to'zg'itar*”, „*momiq par*”, „*oq namat*”, „*nazdimda*”, „*zarra*” so'zlari izohlanadi. Shundan so'ng, she'r o'quvchilarga navbat bilan o'qittiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o'tkaziladi. Unda quyidagicha savollar berilishi mumkin: „*She'rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?*”, „*Shoir qor yoqqan joylarni nimaga o'xshatadi?*”, „*She'rda qor yog'ishi nimaga qiyoslangan?*”, „*Shoir qorga qanday murojaat qiladi?*”. O'qituvchi berilgan javoblarni to'ldirib, o'quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini boyitadi.

„*Qish*” (Tursunboy Adashboyev) she'rining hajmi unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yovvoyi quyonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmanidan himoya qiladigan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin doskaga „*ayoz*”, „*quyruq*”, „*so'qmoq*”, „*piyma*”, „*po'stin*” „*pahmoq*” so'zlari yozilib, ma'nosi

izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. She'rning to'la mazmuni uch-to'rt o'quvchiga gapirtiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham mumkin. Qishda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, sermazmun bo'lishi uchun boy material beradi.

O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rar ekan, shu holatni ifodalagan „qor ko'rpasiga o'rangan yalang'och daraxt“ yoki „sovuqda mudrayotgan daraxt“ kabi iboralarni topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi.

She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganligiga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to'xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo'lishi shart emasligi, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so'zlarning qo'llanishi bilan she'riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Epik she'rlarni o'qishga o'quvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday she'rlarning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda ta'limiy vositalar, rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminastion nuqtasi, yechimi mavjud bo'ladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o'quvchilar tomonida ham tuzilishi mumkin.

Bunday she'rlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik she'rlarning badiiy til vositalari ma'nolarini ochish, ohangdosh so'zlarni aniqlash, band va misralar, bo'g'inlar sonini belgilash, ifodali o'qish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qo'llansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

4-sinf «O'qish kitobi» da «*Mardlik va aql yorug'ligi*» (M. A'zam), «*Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi*», «*Sharq hikoyasi*» (A. Oripov), «*Har kim ekanin o'rar*» (M. Abdurashidxonov), «*Sodda qishloqi va uning eshagi qissasi*» (A. Jomiy), «*Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak*» (A. S. Pushkin), «*Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak*» (A. Obidjon) kabi epik she'rlar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida ta'kidlab o'tilgan ish turlaridan foydalanish kerak.

She'rni izohli o'qish darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) *she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);*
- 2) *she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);*
- 3) *she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);*
- 4) *she'rni yod aytib berishga tayyorlanish.*
- 5) *epik (voqeiy) she'rlar ustida ishlash.*

8.4. Masal janridagi asarlarni o'qitish metodikasi

Masal axloqiy, satirik va kesatiq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar-hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida qissadan hissa-ibratli xulosa chiqariladi.

Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa sujetli asar deb ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi.

Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pyesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bola oladi.

„Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan „yashirincha“ tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, „Ezop tili“ deyilgan va shu ta'bir joriy qilingan“.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning „Toshbaqa bilan Chayon“, „Maymun bilan Najjor“ masallari boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do'stlik, rostgo'ylik, qo'lidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g'oyalar ilgari suriladi.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas tuyg'usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydi. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayru ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik,

milliy gʻurur, matonat, mehr-oqibat, doʻstlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo boʻladi.

Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qoʻpollik, qoʻrslik, yolgʻonchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlangʻich sinf „Oʻqish kitobi” darsliklarida masal janriga kam oʻrin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning oʻrni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa oʻquvchi matndagi eʼtibordan chetda qoldirgan, yuzaki oʻqib oʻtib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan oʻrinni, boʻshliqni toʻldiradi.

3-sinf „Oʻqish kitobi”dan oʻrin olgan „Qaysar buzoqcha” (O. Qoʻchqorbekov) masali oilasi, oʻrtoqlari, doʻstlaridan ajralib, yomon yoʻllarga kirib qolgan, oqibatda koʻngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Yaylovda bir buzoqcha
Arazlabdi toʻdadan
Ketib qolib uzoqqa,
Adashibdi podadan.

Yakka oʻzi oʻtlarkan,
Borib yaylov toʻriga.
Buzoq shunda toʻsatdan,
Duch kelibdi boʻriga.

Maʼrasa ham qancha u,
Bilishmabdi doʻstlari.
Maza qilib och boʻri,
Oʻyib yebdi koʻzlarin.

Bobolar bu haqda der:
“Boʻlinganni boʻri yer”.

Ushbu masaldagi asosiy xulosa masal oxirida berilgan qissadan hissada, yaʼni ota-bobolarimiz yaratib, bizga nasihat sifatida qoldirgan „Boʻlinganni boʻri yer” hikmatida oʻz ifodasini topgan. Bu hozirgi kunda maqol tusini olgan. Shoir esa bundan juda ustalik bilan foydalangan.

„*Chumoli va Tipratikan*” masali esa nasriy turga mansub boʻlib, unda Chumoli timsoli orqali bolalar halollikka oʻrgatiladi, har bir narsani, u katta yoki kichik boʻlishidan qatʼi nazar, soʻrab olishga, egasining ruxsati bilan foydalanishga daʼvat etiladi. Masalni oʻqishda bolalar Tipratikan timsoliga tanqidiy nazar bilan yondashadi, agar

o'zining hayotida biron-bir shunday holat-voqea yuz bersa, uni boshqa takrorlamaslikka o'rganadi.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo'ndaligi, soddaligi, o'tkirligi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta'sir qiladi. Bular o'quvchilar nutqini o'stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakai, fe'l-atvori, nutqiy o'ziga xosligi o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qiladi. O'quvchi masalni o'rganish orqali quyidagi xulosaga keladi:

Halol boylik qilar sheryurak,

O'g'irlik mol qilar jonsarak.

Masalni o'rganish jarayonida o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilish mumkin:

1. Masal nima haqida boradi?

2. Badnafs so'zini qanday tushundingiz? Uning o'rnida yana qanday so'z ishlatish mumkin?

3. Masaldagi maqolning ma'nosini ayting?

O'quvchilar bu savollarga javob berish orqali matn mazmunini to'liq o'zlashtiradi, xulosa chiqarishga o'rganadi.

„O'jar Toshbaqa” masalida Toshbaqaning injiqligi gapga kirmasligi, onasini ranjitishlari ifoda etilgan. Masalni o'qishda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilish mumkin:

Masalda nima haqida gap boradi?

Yosh toshbaqa nima deb janjal qildi?

Nima uchun yosh toshbaqa onasidan uzr so'radi?

Masal mazmuniga mos qanday maqol va topishmoqlarni bilasiz?

Shuningdek, matndan ona nasihati berilgan o'rinlarni topib o'qittirish ham o'quvchilarning matn mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga va masaldan to'g'ri xulosa chiqarishlarida yaxshi samara beradi. Uyga vazifa qilib masal mazmuniga mos rasm chizish topshiriladi.

Bu masallarning qahramonlarining barchasi hayvonlar: buzoqcha, chumoli, tipratikan, toshbaqa, chayon. Majoziy qahramonlarni tanlashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzoqcha arqondan bo'shatib yuborilsa, shataloq otib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzoqcha ham to'dasidan ajralib, bo'riga duch keladi, ya'ni ko'ngilsiz voqea yuz beradi. Buzoqcha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatanidan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

„Chumoli va Tipratikan” masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz a’zolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, to’g’riso’z insonlar bo’lsa, tipratikan o’g’ri, qallob birovning ustidan kuladigan kishilar timsolidir.

„O’jar Toshbaqa” masalidagi Toshbaqa hayotdagi o’jar, qaysar, o’z bilganidan qolmaydigan, ko’ngli tusaganini qiladiganlar timsolidir.

2-sinf „O’qish kitobi”da berilgan „O’roq va Kombayn” masalida o’roq va kombayn asar qahramonlari qilib olingan. Ularning munozarasi orqali texnikaning afzalligi: kam vaqt sarflab, samarali natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahil bo’lib, birgalikda mehnatga bel bog’lashlari kabi g’oyalar ilgari suriladi. Oddiy buyum tilga kiradi. Odamlar tomonidan aytiladigan texnika va ish qurollari haqidagi gap-so’zlar bevosita buyumlar tilidan beriladi. Masalan, Kombayn o’roqqa yaqinlashib:

-Ha, O’roq buva, nima bo’ldi sizga?—dedi.

-Hech narsa, shunchaki o’zim, seni ko’rib, avvalgi vaqtlar esimga tushdi. Mana shu yerdagi bug’doyni necha kunlar davomida zo’rg’a o’rardim. O’raverib-o’raverib qaddim yoydek bukilib ketgan,—deydi

Ko’rinadiki, o’quvchi oddiy ish quroli o’rnini texnika egallaganini his qiladi va shunday xulosaga keladi: ahillik bor joyda qut-baraka bo’ladi.

Boshlang’ich sinflarda masalni o’rganayotganda bolalarni masalni ifodali o’qishga va uning mazmunini qisqa, ba’zan bir necha so’z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatini aniqlab, o’zaro qiyoslashga o’rgatish muhim ahamiyatga ega.

Masalning allegorik mazmuniga to’xtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o’xshash kulguli asar kabi qabul qilsa, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o’zaro munosabatlari ba’zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko’proq she’riy tarzda bo’lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydi.

Masalda yashiringan o’tkir kinoya, voqealarning tez-tez o’rin almashinib turishi uni bir maromda o’qishga xalaqit beradi. Shuning

uchun ifodali o‘qishga yetarli malaka hosil qilmagan o‘quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o‘quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so‘z bilan tasvirlash, ba’zilariga o‘qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo‘lib o‘qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga tilning o‘ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o‘qishga tayyorla-nishda uning sujetini bilish bilan birga muallif tilini yaxshi tushunish zarur.

4-sinf „O‘qish kitobi”da berilgan Sh. Sa’dullaning „Laqma it” masalida it markaziy timsol sanaladi. Mushuk, sigir, xo‘roz, tovuq va kurkalar timsolini it birlashtirib turadi. Shuning o‘ziyoq it xarakterini ochish uchun uning atrofidagi timsollarning xarakter xususiyatini bilishni talab etadi.

Mushukning it haqidagi so‘zlarini matndan toptirib o‘qitish itning xususiyatini ochib beradi:

Ajab bo‘ldi uy qurmading.

O‘z va’dangda sen turmading.

Yozi bilan laqillading.

Meni ko‘rsang akillading.

Sigirning it haqidagi quyidagi so‘zlarini ham matndan topib o‘qitish orqali itning boshqa xususiyati ochiladi:

— Menga bundoq hiyla qilma

Sigirlarni ahmoq bilma....

Uyda yotding oyoq cho‘zib,

Sog‘in sutni hadeb buzib.

So‘ng o‘quvchilarga itga xos xususiyatlarni ochuvchi so‘z va iboralarni toptirib aytiriladi. Shu tariqa o‘quvchilar o‘qituvchi yordamida itga tavsif beradi. So‘ng boshqa timsollar ustida ishlanadi. Bunda taqqoslash usulidan foydalaniladi. Mushukning yaxshi xislatlari sanaladi. Bu kabi tavsiflar sigir, xo‘roz, tovuq, kurkalarga ham beriladi. Qahramonlarga tavsif berish matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi. Yozuvchi foydalangan til vositasida o‘quvchilar qahramonlarga tavsif berishga o‘rganadi, ularning tili ham yangi so‘zlar bilan boyiydi. O‘quvchilarga tavsif berishni o‘rgatish uchun o‘qituvchining o‘zi qahramonni xarakterlovchi so‘z, iboralarni tavsiya

qiladi. Ular ichiga masaldagi timsollarga xos bo'lmagan xususiyatlarni ifodalovchi so'z, iboralar kiritib qo'yiladi. O'quvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu so'z va iboralar esa bolalar nutqiga ko'chadi.

4-sinf „O'qish kitobi"da berilgan „Baqa bilan Taqa” (Aziz Abdurazzoq) masalida baqa timsoli orqali yozuvchi o'ziga mos bo'lmagan, o'ziga to'g'ri kelmaydigan narsalarni orzu qilish va bu orzuni amalga oshirishda boshqalarning maslahati, nasihatiga quloq solmay, o'z aytganidan qaytmaydigan, o'jar kishilarni tanqid ostiga oladi. Baqa ot kabi taqa bilan tovush chiqarib yurishni, yurganda yerni jaranglatib, odamlarga bu dunyoda o'zining borligini bildirib yashashni istaydi. U taqachining „Taqani o'ylama, uni otga chiqargan, senga taqa qoqsam, sakrashdan mahrum bo'lasan... Sen taqa bilan yo'rg'alay olmaysan. Yo'rg'alashni ham otga chiqargan”, „Sen borligingni bildirib yurmoq-chi bo'lsang, sayrab yuraver” deyishlariga quloq solmaydi. Bu o'jarlik uning boshiga kulfat keltiradi: suv tagiga cho'kib ketadi. Yonidagi baqalar bo'lmaganda halok bo'lishi ham tayin edi. Kech bo'lsa ham baqa xatosini anglab yetadi, taqachi oldida xijolat chekadi. Bu holatlar o'quvchini o'z hayotiga, xatti-harakatiga bir nazar tashlashga undaydi. Ular o'z tengqurlari kabi yashash kerakligini anglaydi.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- masal mazmunini aniq idrok etish;*
- kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish;*
- allegoriyani aniqlash;*
- masal xulosasini tahlil qilish.*

Mana shu izchillik hisobga olinsa, masal o'qish darsining qurilishi quyidagicha ba'ladi:

1. Tayyorgarlik ishlari:
 - a) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi;
 - b) o'qilgan masal mazmuni bilan bog'liq suhbat;
 - d) o'qilgan masalda qatnashuvchi timsollarga xos xususiyatlar haqida suhbat.
2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish ham mumkin).
3. Masal matni ustida ishlash:

a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hokazo);

b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'1-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish);

d) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash;

e) krossvord, ta'limiy o'yin, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g'oyasini o'zlashtirish.

4. Allegoriyani ochish.

5. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

6. Hayotda uchragan shunga o'xshash hodisalarga taqqoslash

8.5. Ilmiy-ommabop asarlarni o'qitish metodikasi

Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayoti haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni o'qish bilan bog'liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (*masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi*), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi matnlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'rin olgan *Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur* va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatni teran anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladi. Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha bo'lsada, tushuncha hosil qiladi. Bu

borada, ayniqsa, milliy istiqlol bilan bog‘liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e’tibor berish zarur.

1-sinf dasturida o‘qish bilan bog‘liq holda kuzatish, sayohat darslari mo‘ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (*ob-havoning o‘zgarishi, o‘simlik va hayvonlarning hayoti*)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog‘, xiyobonlarga) sayohat uyushtirish ko‘zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o‘zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko‘rgazma sifatida o‘quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog‘lab o‘qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, otabobolarimizning dushmanlardan vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o‘quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladi.

Dasturga ko‘ra 2-sinf o‘quvchilari *«Toshkent»*, *«Toshkent metrosi»* mavzusidagi maqolalarni, 4-sinfda esa *«Asrga tatigulik kun»* (*Chingiz Aytmatov*) asarini o‘qish orqali o‘tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib oladi. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga bolalarni vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o‘qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. *O‘qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimini aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o‘tkazis.*

2. *Maqolani yoki uning ma’lum bir qismini o‘qish, o‘quvchiga notanish bo‘lgan so‘zlar ma’nosi ustida ishlash.*

3. *Maqola rejasini tuzish.*

4. *O‘qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.*

5. *Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.*

6. *Reja asosida maqolani qayta o‘qish.*

7. *Maqolani yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.*

8. *Reja asosida qayta hikoyalash.*

9. *Xulosalash va umumlashtirish.*

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy - siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

8.6. Doston topishmoq, tezaytish, maqol janridagi asarlarni o'qitish metodikasi

O'zbek xalqi og'zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og'zaki ijodning qadimdan shakllangan janrlaridan biri dostonidir. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. «*Doston*» so'zi «*qissa*», «*hikoya*», «*ta'rif*», «*maqto'v*», «*shon-shuhrat*», «*sarguzasht*» ma'nolarida ishlatiladi. Adabiy atama sifatida yirik hajmli liro-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xalq og'zaki ijodida shakllangan bu janr keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o'rin tutgan.

Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ular hozir ham *baxshi*, *oqin*, *shoir* nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo'lib, mavzusiga ko'ra xilma-xildir. Xalq dostonlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Qahramonlik dostonlari.*

2. *Jangnoma dostonlar.*

3. *Ishqiy-romantik dostonlar.*

4. *Tarixiy dostonlar.*

5. *Kitobiy dostonlar.*

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. «*Alpomish*», «*Yodgor*» kabi xalq qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasvirning kuchli bo'lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, uning

orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatsevarlik, do'stlik va sadoqat kabi olijanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlashgan.

Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida doston janriga kam o'rin berilgan. 3-sinf «O'qish kitobi»da «*Alpomish*», «*Rustamxon*» dostonlaridan parchalar berilgan bo'lsa, 4-sinfda M. Shayxzodaning «*Toshkentnoma*» dostoni keltirilgan.

3-sinfda o'quvchilarga doston haqida beriladigan ma'lumot «*Rustamxon*» dostoniga bog'liq holda bayon etiladi. Darsda o'qituvchi doston haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi:

«Doston ham xalq og'zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi. O'zbek xalq dostonlarida voqea-hodisalar she'riy va nasriy yo'l bilan ifoda qilinadi, qahramonlarning xususiyatlari, xulq-atvori, ichki kechinmalari va harakati ba'zan baxshi nutqida, ba'zan dostonda qatnashuvchilar nutqida aks etadi. Dostonlarda voqealar ma'lum tartibda beriladi: avval qahramonlarning yoshlik chog'lari, xulq-atvori, keyin voqealar hikoya qilinadi».

Boshlang'ich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan, qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, vatanga sadoqatli bo'lishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan o'rin olgan «*Rustamxon*», «*Alpomish*» dostonlari xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lganligi uchun muallif haqida ma'lumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar o'rganiladigan darslarda dostonni qo'shiq qilib aytadigan baxshilar haqida ma'lumot berish mumkin.

Qahramonlik dostonlari tahlilida voqealar rivojiga, qahramonlar hayotiga alohida e'tibor qaratiladi. Dostondagi mubolag'a, favqulodda yuz beradigan vaziyatlar aniqlanadi, doston qahramonlariga tavsif berish va tarbiyaviy xulosa chiqarishda o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishi uchun sharoit yaratiladi.

4-sinfda yozuvchi Maqsud Shayxzoda tomonidan yaratilgan «*Toshkentnoma*» nomli dostoni o'rganiladi. Bu dostonni quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

1. 3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va to'ldiriladi.

2. Dostonni o'qishdan oldin uning muallifi - Maqsud Shayxzoda haqida ma'lumot beriladi.

3. O'qituvchi dostonni ifodali o'qib beradi.

4. Doston yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi. Suhbatda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi: «Doston qaysi shahar haqida ekan?», «Dostonni o'qish orqali Toshkent shahri haqida yana nimalarni bilib oldingiz?» va hok.

5. Doston qismlarga bo'linib, o'quvchilarga o'qitiladi.

6. Doston mazmuni to'liq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir o'quvchi mazmunni gapirib berishi yoki bir necha o'quvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.

7. Doston matni ustida ishlashda dostondagi badiiy vositalarga e'tibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning ba'zi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

8. Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda «Toshkentda uch fasl yoz», «Osiyoning qo'ynida yashil shahar bor» kabi gaplarni o'quvchilar qanday tushunganligi so'raladi.

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).

2. Dostonni o'quvchi ifodali o'qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.

3. Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.

4. Doston mazmunini tahlil qilish.

5. Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birikmalarining ma'nosi ustida ishlash.

6. Dostondagi badiiy san'atlar ustida ishlash.

7. Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.

8. Dostonni to'liq qayta hikoyalash.

9. Umumlashtiruvchi suhbat.

Topishmoq narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqdir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini e'tibor bilan o'qish, nimaga ishora qilinayotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o'quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o'rgatadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng foydalanilgan. 1-2-sinf „O'qish kitobi” da topishmoqlar ko'proq, har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf „O'qish kitobi”da „Kitobga mehr” matni ostida „Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama” topishmog'i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1—4-sinf o'qish darsliklarida „Topishmoqlar” mavzusi ostida har xil topishmoqlar ham berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning topqiriligini yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. 2-sinf „O'qish” darsligida topishmoq javoblari ularning ostiga yozib qo'yilgan yoki rasmlar orqali berilgan.

- Osti tosh, usti tosh
O'rtasida jonli bosh. **(Toshbaqa)**
- Zuv-zuv borar, zuv-zuv kelar,
Doston o'qir, g'alvir to'qir. **(O'rgimchak)**
- To'rttir uning oyog'i,
Temir mixli tuyog'i.
Manzilga yetishtirar,
Toshdan qattiq tuyog'i. **(Ot)**
- Yorug'i bor, dovrug'i bor,
O'zi yo'q, ovozi bor. **(Momaqalldiroq)**

3—4-sinflarga o'tgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoq ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi.

Bolalarni nutqini o'rgatishda topishmoqlar alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, topishmoqlar narsa yoki hodisalarning qisqacha ta'rifi bo'lib hisoblanadi. „Topishmoq, - deb yozadi adabiyotshunos M. Abdurahmonov, — narsa yoki voqelik tushunchasini ongli ravishda yashirishga, sir tutishga asoslangan kichik poetik asardir”.

Topishmoqlarda insonning turmushi bilan bog'liq bo'lgan, uning tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar, buyumlar, o'simlik va hayvonot

dunyosi kabilar ta'riflanadi. Ko'pincha topishmoqlarda narsa va hodisalarning hajmi, shakli, rangi, tovushi, mazasi, harakati kabi belgilari beriladi.

Topishmoq bolalarni obrazli va aniq so'zlashga o'rgatishni osonlashtiradi. Topqirlik, aqliy faollik kabi holatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tanlangan topishmoqlarda narsa va hodisalarning eng muhim belgilari ifodalanishidan unumli foydalanish zarur. Masalan, hayvonlar haqidagi topishmoqlarda bunday belgi ularning ovozi hisoblanadi:

Vov-vov deydi, baqiradi,
Tug'ishganin chaqiradi. (It)

Topishmoqlarni tanlashda, albatta, bolaning tarbiyasi va yoshi hisobga olinishi kerak. Chunki umrida eshitmagan yoki ko'rmagan narsasi haqida aytilgan topishmoqni bola hech qachon topa olmaydi. Shuning uchun ham topishmoqlar asosan, nomi o'zlashtirib olingan narsa va hodisalar haqida boradi. Topishmoqlar orqali bolalarning mavjud bilimlari mustahkamlanadi.

Topishmoqlar o'qish darsi mashg'ulotida o'tilayotgan mavzuga ham muvofiq bo'lishi kerak. Aks holda bolaning diqqati chalg'iydi va ko'zlangan maqsadga erishish qiyin kechadi. Topishmoqlar ustida quyidagi tarzda ish olib borgan ma'qul:

- topishmoqda ko'rsatilgan narsa va hodisa belgilarini tushunib olish, ya'ni tahlil qilish;
- bu belgilarni bir-biriga taqqoslash va umumlashtirish;
- aniqlangan belgilar asosida xulosa chiqarish, ya'ni topishmoqning javobini topish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari topishmoq matni ustida ishlashda quyidagilarga e'tibor berishi lozim:

1. Ko'pincha bolalar javob berishga shoshilib, topishmoqni oxirigacha eshitmaydi, uni har tomonlama batafsil tushunib yetmaydi. Ularning diqqati matndagi birorta belgiga bog'lanib qoladi. Xulosani ular faqat shu yagona belgi asosida, qolganlarini e'tiborga olmagan holda chiqaradilar. Topishmoqni topish uchun muhim bo'lgan belgi esa e'tiborga olinmaydi. Bunday vaqtda topishmoqni topish qiyinlashadi.

2. Topishmoq yechishda uning ma'nosini bolalarning yaxshi tushunib olishiga, izchillik va tartib bilan fikr yuritishiga harakat qilish

kerak. Bunda fikr yuritish tartibi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- umumiy ko'rinishda nimani qidirishni aniqlash;
- qolgan hamma belgilarni aniqlash;
- taxmin qilinayotgan yechimni keltirish;
- aniqlangan belgilarni birlashtirish;
- xulosa chiqarish.

O'qituvchi topishmoqlarni ifodali tarzda bayon etadi, bolalar aytilayotgan narsa-buyumning hamma belgilarini eslab qolishi uchun matnni qaytaradi. Savollar yordamida bolalarning e'tiborini belgilarga va ular orasidagi aloqaga qaratish kerak.

Bir narsa haqida turli topishmoqlar aytilishi bolalar lug'atini boyitish imkonini beradi.

Topishmoq topishni yengillashtirish uchun o'qituvchi bolalarga topishmoq yuzasidan quyidagicha savollar berishi mumkin:

„Toppinglar-chi, bu mevami yoki sabzavotmi?

U qayerda o'sadi?

Bu qanday faslda bo'ladi?

Bu qaysi hayvon ekan?” kabi. So'ng topishmoqni ifodali o'qib, rasmga qarab uning javobini topishni taklif qiladi. Masalan, „Stolni bezatish” o'yinida stol tasvirlangan rasm tanlab olinadi, idishlar hamda oziq-ovqat rasmlari va ular haqida topishmoqlar tayyorlanadi. Topishmoqqa javob bo'lgan rasmni bolalarning o'zi tanlaydi. Topishmoqni rasmga qarab topish uni topishda yordamchi savollar berish yaxshi samara beradi. Ba'zan fasllarga bog'liq she'rlar, tezaytishlar, topishmoqlarni ham o'rgatib borish kerak. Yuqorida aytilganidek, bolalarni qiyin tovushlarni to'g'ri talafuz qilishga, topishmoqlar orqali ularning fikrlash qobiliyatini o'stirishga erishiladi. O'quvchilarga:

Qishin-yozin bir xil kiyimda (Archa);

U tushganda dala-qir,

Kuladi qiqir-qiqir (Yomg'ir) —

kabi kichik va qiziq topishmoqlarni o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Tezaytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan, o'qish sur'atini oshiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-sinfda ko'pgina tezaytishlar keltirilgan. Masalan, „Botir botmas botqoqqa”, „Qobil qozonda qovurdoq qovurdi”, „Bahodir bayroqni Botirga

berdimi, Botir Bahodirga bayroqni berdimi?”, „Olim oldidagi oltita olmani oldi” va boshq. 2-sinfda esa quyidagi tezaytishlar keltirilgan:

Qobil qahraton qishda qishloqda qishladi.

Qahraton qishda Qobil qishladi.

Bu tezaytishni o‘rgangandan keyin o‘quvchilarga **qish, qor, sovuq, muz, yax, yaxmalak, sumalak, ayoq** so‘zlari ishtirokida hikoya tuzish topshiriladi. O‘quvchilar quyidagicha hikoya tuzishi mumkin.

Qish keldi. Kunlar sovidi. Qor yog‘a boshladi. Suvlar muzladi. Tarnovlarda sumalaklar paydo bo‘ldi. Biz bolalar yaxda yaxmalak ucha boshladik. Ayoq bobo oynalarga gul solib ketdi.

Bunday hikoyalarni tuzish orqali o‘quvchilarning fikrlash qobiliyati shakllanadi, dunyoqarashi kengayadi, og‘zaki nutqi oshadi.

Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uloqcham uzun quloq.

Qo‘ng‘iroq qo‘g‘irchoqnikimi, qo‘zichoqnikimi?

Shuningdek, 3-sinfda ham tezaytishlar keltirilgan:

Qishda qatiq qattiq qotib qolibdi.

Tolib tandir tagidan tanga topdi.

San‘at saroyi – saroylarning sarasi.

Salimning sadadagi sap-sariq sa‘vasi sahar sayraydi.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, boshlang‘ich sinf darsliklariga o‘quvchilar yoshiga mos, mavzular bo‘yicha tezaytishlar tanlab olingan.

Nutqni eshitish va undan o‘z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ongli ravishda ta’lim metodikasiga asoslanadigan „tilni sezish” shakllanadi. Nutq o‘stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya’ni, birinchidan, ikki nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o‘rgangan til vositalaridan foydalanib, fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi. Tilni o‘rganish jarayonida bolalarni turli xil rollarni bajarishga, bir-birlari bilan gaplashishi, o‘yinchoqlari bilan muloqotda bo‘lishga, o‘z ismini va ota-onalarining ismini aytishga, boshqa bolaning ismini so‘rashga o‘rgatib borish zarur. Bu jarayonda bolalarning o‘yin mashqlarini bajarishi orqali lug‘at boyligi o‘sib borishi bilan birga, so‘zlarni bir-biriga moslashtirish, ularni o‘z o‘rnida qo‘llay bilish malakasi o‘sadi.

Bolalar lug‘atini boyitish, nutqining ravon, silliq va ta’sirchanligini ta’minlashda bolalar adabiyoti ustida ishlash,

shubhasiz, yaxshi natija beradi. Boshlang'ich sinflarda ayrim bolalar nutq madaniyati boshqa bolalarga qaraganda birmuncha yaxshi bo'ladidi. Ular so'zlarni to'g'ri talaffuz qiladi, savollarga qiynalmay, erkin javob beradi. Lekin ko'pchilik bolalar nutqida ba'zi nuqsonlar uchrab turadi. Masalan, s, z, sh, k, ch, b, p, g, j, r kabi undoshlar talaffuzida bu ko'proq seziladi. O'qituvchi bolalar bilan ishlashda shunday nuqsonlarni bartaraf etishga e'tibor berishi lozim. Buning uchun turli usul va vositalardan foydalanish mumkin. So'zlarning talaffuzi ustida maxsus qo'shimcha ish olib borilishi lozim. Buning uchun mashg'ulotning o'zi yetarli emas. Mashg'ulotdan tashqari sayr paytida, didaktik o'yinlar o'tkazilayotgan vaqtda bolalar bilan yakka tartibda ishlashga ham to'g'ri keladi. So'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatishda quyidagi mashqlarni qo'llash yaxshi samara beradi:

1. So'zlarni bo'g'in va tovush tomondan tahlil qilish.

2. Bo'g'inlardagi harflarning tovush tomondan to'g'ri talaffuz qilinishiga e'tibor berish, ya'ni fonematik eshitishni rivojlantirish.

Bu bolalar talaffuzida qiynalayotgan tovushlarning paydo bo'lish o'rni og'iz bo'shlig'ida hosil bo'lishiga (artikulyatsiyaga) diqqat qaratishni taqozo etadi. Masalan, r undoshi tilning orqa tanglayga tegib, tovush paychalarining titrab chiqishi natijasida hosil bo'lishi, b undoshi ikki labning mahkam jipslashuvi natijasida o'pkadan chiqayotgan havoning portlashidan hosil bo'lishini amaliy ko'rsatish zarur. Talaffuzi qiyin tovushlarni biror hayvon yoki parrandalarning ovozigacha taqlid qildirish va uni takror-takror mashq qilish ham yaxshi natija beradi.

— Bolalar, qurbaqa qanday sayraydi?

— Qurbaqa „qur-r, qur-r“ deb sayraydi.

— Kechqurunlari chigirtkalarining ovozini eshitganmisiz?

— Qishda kunlar isib qolgan vaqtda qarg'alar qanday ovoz beradi?

— Traktor yurganda qanday ovoz chiqaradi?

„Sh“ tovushining to'g'ri talaffuzini o'rgatish uchun:

— Non sudralganda qanday ovoz chiqaradi?

— Vish-vish-vish.

Ba'zan buyumlarning nomini takror-takror aytiriladi: shar, arra, choynak, cho'mich, chakich kabi. Shuningdek, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatishda tezaytishlardan ham foydalanish mumkin. Masalan, s, sh, r undoshlarining to'g'ri talaffuzi uchun, avvalo, quyidagicha mashqlarni o'tkazish lozim:

So-so-so-so Sodiq, sochiq, somon.
Sa-sa-sa-sa sa'va, sariq, sayr.
Sha-sha-sha-sha sharshara, Shahlo, shaqildoq.
Sho-sho-sho-sho sholi, oqshom, sholg'om.
Ra-ra-ra-ra rasm, randa, raketa.
Ro-ro-ro-ro rom, rohat, rost.

Bu mashqlarni bolalar o'qituvchi bilan birgalikda shoshilmay, bo'g'iniarni ifodali qilib aytadi. Keyinchalik mazkur bo'g'inlar qatnashgan so'zlarning to'g'ri talaffuzini mashq qiladilar. So'ngra tezaytish mashqiga o'tish mumkin:

Sodiq sochini sochiqqa artdimi,
Sodiq sochiqqa sochini artdimi?
Saodat soatni soatsozga sozlatdi.
Shahlo shaqildoqni shoshib shaqillatdi.
Tohirning traktori tog' orqasida tirilladi.

Tezaytishni dastlab asta-asta aytib, keyin bir nafasda necha marta ayta olishga e'tibor qaratiladi. Tezaytish aytish jarayonida o'qituvchi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishi, tovushlarni bir-biridan farqlashiga e'tibor berishi, bolalar nutqini doim kuzatib borishi va xatolarni tuzatib borishi lozim. Boshqa millat bolalarining ham davlat tili bo'lgan o'zbek tilini egallashiga harakat qilishi, tilimizga muhabbat uyg'otishi zarur.

Bola zerikmasligi, toliqmasligi uchun o'qituvchi albatta belgilangan vaqtda jismoniy tarbiya mashqlarini o'tkazishi kerak. Bu bolalarni charchashdan saqlaydi, ongini rivojlantiradi, nutqini faollashtiradi.

Tezaytishlar

O'zim uzum uzib yedim. -z-m.
Olma shoxida olmaxon, Olmaxonni olma Olimxon. -m-1.
To'lg'in turpni tunda to'pladi. -r-t.
Bo'ri bog'ga, Soqi tog'ga bordi. -q-t.
Jo'ja cho'chib go'ja cho'qir. -ch-j.

Bir tup tut, tut tagida turp, Tut turpni turtib turibdi, turp tutni turtib turibdi. -t-r.

Sora allalaydi, Rashid arralaydi. -r-1.
Hashar — hashardan shahar yashar. -sh-r.

Bolalar bilan tezaytishlar mashq qilinganda shoir va yozuvchilarning asarlaridan, xalq ertaklari va maqollardan ham foydalanish mumkin. Masalan, „Bor ekanda, yo'q ekan, och ekanda,

to‘q ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, yo‘lbars o‘kirar ekan, xo‘roz qichqirar ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan. Ana shunday zamonda qora tovuqdek qaqillagan bir kampir bo‘lgan ekan”.

Shuningdek, quyidagicha badiiy asarlar matnidan foydalanib ham mashqlar o‘tkazish mumkin:

„Bir boy bor ekan,
uning oti Jomboy ekan,
o‘zi juda boy ekan,
bir choynakda aynab qolgan choy ekan,
yomg‘ir yoqqanda bulutlar orasidan mo‘ralab turgan oy ekan,
suv o‘tmagan soy ekan,
birov minmagan toy ekan,
kigiz ko‘rpasi yo‘q,
birov yotmagan joy ekan,
hech kim ichmagan choy ekan,
ana shunday dong‘i ketgan boy ekan”.

Bolalar adabiyoti bilan ishlashda o‘qilgan asardagi talaffuzi quyin bo‘lgan so‘zlarni o‘rgatish bilan ham, kundalik turmushda qo‘llanadigan so‘zlarga diqqatlarini qaratish bilan ham ularning lug‘at boyligini kengaytirib borish mumkin. Asar till ustida ishlashda muallif tomonidan qo‘llangan ko‘p ma’noli, ma’nolari bir-biriga yaqin hamda qarama-qarshi ma’noli so‘zlar, ayrim so‘z birikmalari bilan ishlash nutq o‘stirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Bunday so‘zlar ustida ishlash bilan bolalar yangi bilim va tasavvurlarga ega bo‘ladi. Ba‘zan fasllarga bog‘liq she‘rlar, tezaytishlar, topishmoqlarni ham o‘rgatib borish kerak. Yuqorida aytilganidek, bolalarni qiyin tovushlarni to‘g‘ri talafuz qilishga, tezaytishlar orqali ularning fikrlash qobiliyatini o‘stirishga erishiladi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko‘pincha she‘riy shakldagi hikmatli so‘z, chuqur ma’noli iboradir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo‘lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko‘pincha maqol o‘git, nasihat xarakterida bo‘ladi: „Yer haydasang kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda”, „Hunari yo‘q kishining, mazasi yo‘q ishining” kabi.

Maqol xalq og‘zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo‘lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari-ohangdosh tovuslilar takrori bo‘ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lgan ajoyib so‘z ustalarining o‘lmas satr va hikmatli so‘zlari ham ko‘pincha xalq

maqollariga o'xshab ketadi. Masalan, A.Navoiyning „Mahbub ul-qulub“ asarida aytgan bir qancha hikmatli so'zlari shular jumlasidandir: „Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur“, „Tilga ixtiyorsiz—elga e'tiborsiz“ va boshq.

Ma'lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o'rganishda ham bu bosqichlarga e'tibor qaratish kerak.

1-2-sinflar maqollarni o'rganishning birinchi bosqichi bo'lsa, savod o'rgatish davri maqollarni o'qish va o'rganishning tayyorlov bosqichidir.

Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydi. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ular matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazishga ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, misollar bilan dalillab boradi.

2-KEYS: Sinfda o'qish darslarini tashkil etish

Kirish. O'quv materiallari bolalarga ta'lim berish, ularni tarbiyalashda muhim bo'lgan borliq haqidagi bilimlarni o'z ichiga olgan holda badiiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar uchun xos bo'lgan mavzular bilan tanishtiradi. Bu materiallar kichik yoshdagi o'quvchilarni o'rta maktabda adabiyotni muntazam o'rganishga tayyorlaydi.

Sinfda o'qish darslarida ta'lim-tarbiyaviy vazifalar umumiy ravishda hal qilinadi. Bolalarning atrofni o'rab olgan muhit haqida, Vatanimizning, xalqimizning mustaqillikdan oldingi va hozirgi hayoti haqida bilimlari kengayadi: milliy dunyoqarashi, ijobiy axloqiy sifatlari shakllanadi, ular aqliy va ma'naviy jihatdan kamol topadi, mustaqil ravishda bilim olish asoslarini egallaydi.

“O'qish kitobi”ni tahlil qilish fikrimizni tasdiqlaydi. Bu darsliklarning mazmuni va metodik materiallari (matn tahlil qilish uchun topshiriq va savollar, mustaqil ishlar tizimi va hokazo) o'zaro bog'liq holda beriladi. Ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni birgalikda amalga oshirish uchun o'qish darslarida matnni o'qishgina emas, balki matn ustida qanday ishlash kerakligi muhimdir. O'qish darslarida ta'lim tarbiya vazifalarini o'quvchilarga bilim va ko'nikmalarning ma'lum yig'indisini egallashni ularda milliylik uchun zarur bo'lgan shaxsiy sifatlarni shakllantirish bilan bog'lab amalga oshiriladi.

Aynan ana shu masalalarni chuqur o'rganish „Keys stadi”ga asoslangan o'qitish texnologiyasining asosiy maqsadi hisoblanadi. Ushbu texnologiya amaliy vaziyatlarni hal etish jarayonida o'rganilgan o'quv mavzusi bo'yicha bilimlarni mustahkamlashga, muammolarni tahlil qilish va qirralarni yakka tartibda yoki guruhlarda qabul qilish ko'nikmalarini egallashga, ijodiy va o'rganish qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash, nutq va muhit sharoitlariga moslashish qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda qarorlarni mustaqil qabul qilishga va o'z-o'zini nazorat qilishga yordam beradi.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo'yicha haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha bilimlarni mustahkamlash;
- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhliy tahlilida bilim va ko'nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash;
- o'quv axborotlarini o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qanday masalalarni hal etish nazarda tutiladi?

1-vaziyat

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali, o'quv malakalarini shakllantirish.

2. Bolalarda kitobga muhabbatni uyg'otish, kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimni olishga o'rgatish, ya'ni kitobni sevuvchi, kitob bilan ishlashni biladigan chuqur fikrlovchi, sermulohaza kitobxonlarni yetishtirish.

3. O'quvchilardan atrof muhit haqidagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish, ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish.

4. O'quvchilarda ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy, nafosat jihatdan va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.

5. O'quvchilar nutqi (asosan, og'zaki nutqi)ni va tafakkurini o'stirish.

6. Adabiy bilimlarni shakllantirish.

Har bir vazifani bajarishning aniq yo'li mavjud, ammo har bir vazifa boshqalar bilan o'zaro bog'liq holda o'qish darslari va sinfdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida hal qilinadi.

**Amaliy vaziyatni bosqichma-bosqich tahlil qilish va hal etish
bo'yicha talabalarga usuliy ko'rsatmalar
Talabalarga yo'riqnoma**

Ish bosqichlari	Maslahat va tavsiyanomalar
1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish.	Avvalo keys bilan tanishing. Mavzu haqida tushuncha hosil qilish uchun bor bo'lgan butun axborotni diqqat bilan o'qib chiqish lozim. O'qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.
2. Berilgan vaziyat bilan tanishish	Ma'lumotlarni yana bir marotaba diqqat bilan o'qib chiqing. Siz uchun muhim bo'lgan satrlarni belgilang. Bir abzasdan ikkinchi abzasga o'tishdan oldin, uni ikki-uch marotaba o'qib mazmuniga kirib boramiz. Keysdagi muhim fikrlarning ostiga qalam bilan chizib qo'ying. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatingizni jalb qiling.
3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish	Asosiy muammo va kichik muammolarga diqqatingizni jalb qiling. Asosiy muammo: Sinfda o'qish metodikasi Quyidagi savollarga javob berishga harakat qiling. Ta'limiy xarakterdagi harfiy, bo'g'in, so'z, gap diktanlari qanday o'tkaziladi? 1. Yaxshi o'qish malakasining sifatlarini ayting. 2. Tez o'qishni ongli o'qishga aylantirishda nimalarga e'tibor beriladi? 3. Analitik, sintetik, avtomatlashtirish bosqichini qanday tushunasiz? To'g'ri o'qishda nimalarga e'tiborni qaratish kerak? 5. Xato o'qishning oldini olish uchun qanday usullar qo'llanadi? Asosiy muammo nimaga qaratilganini aniqlang. Muammoning asosiy mazmunini ajratib oling. Muammoli vaziyatni tahlil qilish – obyektning holatini aniqlang, asosiy qirralariga e'tibor qarating, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qiling.
5. Muammoli	Ushbu vaziyatdan chiqib ketish harakatlarni

vaziyatni yechish usul va vositalarini tanlash hamda asoslash.	izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan „Muammoli vaziyat T-jadval ” ni to‘ldiring Muammoni yechish uchun barcha vaziyatlarni ko‘rib chiqing, muqobil vaziyatning yechimini aniq variantlardan tanlab oling, muammoning aniq yechimini toping. to‘ldiring. Keys bilan ishlash natijalarini yozma shaklda ilova eting
--	--

“Muammoli vaziyat » jadvali

Jadvalni to‘ldirish. Talabalar taqqoslanuvchi jihatlarni ta’riflashadi va ma’lumotni taqsimlab chiqadi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Badiiy asarlarning janriy xususiyatiga ko‘ra nechta turini bilib oldingiz?

1.Hikoya o‘qishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi? Hikoya o‘qish darsiga misol tariqasida bironta mavzuga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

2.Ertakni o‘rganishda qanday usullardan foydalaniladi? Boshlang‘ich sinflarning „O‘qish kitobi”ga kiritilgan ertaklarni sinflar bo‘yicha guruhlab, ko‘proq qaysi mavzudagi ertaklar berilganini izohlang.

3.Masal matni ustida qanday ishlar amalga oshiriladi? Masalni o‘qish darsi namunasini tayyorlang.

4.„Oqish kitobi”da berilgan she’riy asarlarni guruhlang. Ularni o‘rganish usullarini yoritng.

6.Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida o‘rganiladigan birorta doston bo‘yicha dars ishlanmasini tayyorlang.

7.O‘qish darslarida qanday mustaqil ish turlaridan foydalaniladi? Ularni misollar bilan tushuntiring.

5-MODUL. SINFDAN TASHQARI O‘QISH METODIKASI

9-MAVZU. SINFDAN TASHQARI O‘QISH METODIKASINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Tayanch so‘zlar: o‘qish, sinfdan tashqari o‘qish, sinfdan tashqari o‘qish tamoyillari, sinfdan tashqari o‘qish bosqichlari.

9.1. To‘g‘ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma

Maktab o‘quvchini o‘qish malakasi bilan qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o‘qiy oladigan, uni tushunadigan, ma’lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o‘qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. Shu jihatdan sinfdan tashqari o‘qish (STO‘) tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko‘p narsani bilishga havasni orttiradi.

STO‘ning maqsadi o‘qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o‘qiydigan, o‘qilgan kitobni to‘g‘ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir.

Maktablarda 1959-yildan boshlab maxsus STO‘ darslari tashkil etilgan. STO‘ darslari 1—2-sinfda haftada 1 marta, 3—4-sinfda 2 haftada 1 marta o‘tkaziladi. Savod o‘rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17—20 daqiqasi ajratiladi.

Sinfdan tashqari o‘qish o‘quv dasturi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unda ko‘zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Buning uchun o‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko‘tarish talab etiladi. O‘quvchilarda kitobga havas uyg‘otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish zarur. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir. Bunda o‘qish uchun ajratilgan soatlardan foydalaniladi.

Badiiy va ilmiy-ommabop asarlar mustaqil ravishda va izchil o‘qib borilsagina, o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish tanish bo'lmagan mualliflarning kitoblari muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundariyasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlashga o'rgatish vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblari yuzasidan kundalik yuritishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi.

Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ularning bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari o'qish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi.

STO' darslarining **muhim vazifalaridan biri mustaqil o'qish malakalarini tarbiyalash** hisoblanadi. Buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plangan ma'lumotlarni o'qitish, „**Tezaytish**“, „**Topishmoqlar topish**“, „**Ifodali o'qish**“, „**Maqollar aytish musobaqasi**“, „**Ertak to'qish**“, „**Bilimdonlar anjumani**“ kabi ko'rik-tanlovlar tashkil qilish, muayyan mavzular bo'yicha savol-javoblar uyushtirish, o'yin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur. O'qilgan asarlar yuzasidan suhbatlar o'tkazish, „**Kitob haftaligi**“ tashkil etish, asarlar asosida kichik insholar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi.

STO' sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish STO' uchun zarur bo'lgan o'qish malakalarini shakllantiradi, o'quvchilarning o'qigan asarini tushunishga o'rgatadi, lug'atini boyitadi. STO' qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish — hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Hozirgi paytda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qishga mo'ljallangan „Kitobim — oftobim“ (1—3-sinflar uchun) nomli qo'llanmalar ham chop etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi „Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida”gi qarorining mazmun-mohiyati bugungi kunda o'z natijasini bermoqda

va qarorlari doirasida tashkil etilgan „Infolib – 2017 ” VI Milliy axborot-kutubxona haftaligida „Ochiq eshiklar”, „Mutaxassis”, „Ijod va tanlovlar”, Bilimlar va xorijiy tillar” kabi tadbirlar, uchrashuvlar, anjumanlar o`tkazilmoqda. O`quvchilarda o`qish madaniyatini tarbiyalash masalasi jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita, chambarchas bog`lanib ketadigan ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, jamiyatda yuz beradigan har qanday voqea-hodisa ham muayyan bir qonuniyatlar asosida yuzaga keladi, biri ikkinchisi bilan chambarchas bog`liq bo`ladi. Rivojlangan mamlakatlarning o`rta maktab dasturlarida kutubxonalar to`g`risida ma'lumot berib boriladi, ya'ni asosiy fanlar qatorida o`quvchilar uchun kutubxonachilik darslari ham o`tkaziladi.

Kichik yoshdagi o`quvchilarda kitobxonlik mustaqilligini shakllantiradigan mashg`ulot va darslar qurilishining asosiy turlari kutubxona bo`ylab ekskursiya o`tkazish bo`yicha kutubxonachilar boy tajribaga ega. O`quvchilarga avvalo kutubxona qanday dargoh? Unda qanday kitoblar saqlanadi? Kutubxonachi kim? Uning vazifasi nimadan iborat? - degan savollarga javob berib o`tiladi. O`quvchilarni kutubxonaning kitob saqlash bo`limlari bilan tanishtirish, unda saqlanayotgan kitoblarni ko`rsatish lozim. Kitoblarning javonlarda joylashish tartibi tushuntirib o`tiladi. Elektron resurslar haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, kutubxonaning ish tartibi, kitob berish bo`limi va qiroatxonaning tartib-qoidolari bilan tanishtirish kerak. Kichik maktab yoshidagi o`quvchilar uchun kutubxonada o`tkaziladigan ommaviy tadbirlar (adabiy kechalar, o`yinlar, viktorinalar) haqida hikoya qilinadi. Kutubxonada o`tkazilishi rejalashtirilgan biron-bir tadbirga o`quvchilar taklif qilinadi. Ekskursiya oxirida kutubxonadan foydalanish qoidolari, kitobga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo`lish, kitoblarni belgilangan muddatda kutubxonaga topshirish, ochiq javonlardagi kitoblardan foydalanilganda o`rnini almashtirib yubormaslik tartibi tushuntirilib, ular kutubxonaga a'zo qilinadi.

KITOBNING TUZILISHI

Fevral–mart oylarida butun sinf kutubxonaga taklif qilinib, bolalar bilan kitobning tuzilishi, uning elementlari haqida suhbat o`tkaziladi. Maqsad – ikkinchi sinf o`quvchilarida kitobning tuzilishi haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish, mustahkamlashdir. Kitobning muallifi, sarlavhasi, so`zboshi va mundarijaning ahamiyati, kitobdagi

rasm va bezaklar, muallifning fikrini kitobxonga etkazishda rasmlarning ahamiyati haqida ma'lumot beriladi. «Bugun biz rassommiz» deb nomlangan o'yin tarzidagi tanlov tashkil qilish mumkin. Buning uchun biror bir ertak yoki hikoya o'qib eshittiriladi. Bolalardan esa o'zlariga yoqqan lavhani chizishni so'raladi. Bolalar tomonidan chizilgan eng yaxshi suratlardan esa ko'rgazma tashkil etiladi.

Kutubxonada kitob qanday tanlanadi. Bu mashg'ulotning maqsadi - o'quvchilarda kutubxonaning ochiq kitob fondidan erkin foydalanish malakalarini shakllantirishdan iborat. Kitoblarni javonlarga joylashtirish tartibi, tokcha ajratgichlarning, katalog va kartochkalarning vazifasi yoritiladi. O'quvchilarning e'tibori kitob ko'rgazmalariga qaratilib, ularning turlari va ahamiyati tushuntiriladi.

Bolalarga atalgan gazeta va jurnallar. Bu mashg'ulotda bolalarga atalgan gazeta va jurnallar haqida ma'lumot berib, ularning muntazam o'qish malakalari shakllantiriladi. O'qituvchi yordamida o'quvchilarning oilalarida obuna bo'lingan yoki ko'p o'qiladigan gazeta va jurnallardan bir nusxadan olib kelish so'raladi. Sinfda mavjud bolalarga atalgan jurnallar haqida o'quvchilarning o'zidan ularning mohiyati, vazifalari to'g'risida so'raladi. Mashg'ulot davomida har bir partada bolalarga atalgan «Tong yulduzi», «G'uncha» kabi gazeta va jurnallar bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, bugungi kunda bolalarga atab nashr qilinayotgan yangi «Bekinmashoq» ma'rifiy-tarbiyaviy bolalar jurnali, «Kinder-press» bolalar ma'rifiy va hajviy komikslar jurnallari bilan tanishtirish foydalidir. Suhbat davomida bolalarning uylaridan olib kelingan gazeta va jurnallarga to'xtab o'tiladi.

Gazeta va jurnallar kimlarga mo'ljallanganligiga qarab, mazmuniga qarab bezatilishi, ularning nomlanishi, chop etilish nusxalari haqida ma'lumotlar beriladi.

9.2. Boshlang'ich maktabda kitobxon o'quvchilarni shakllantirish bosqichlari

STO' darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish malakasini shakllantirish 3 bosqichga bo'linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi — 17—20 daqiqasi ajratilgani uchun „STO' mashg'uloti" deb yuritiladi. Uning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, o'qituvchi asarni o'zi tanlaydi, asarning kichik hajmda bo'lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e'tibor beradi. Asarni o'qituvchining o'zi o'qib beradi. O'quvchilar asarni eshitishga, eshitganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga, asar mazmunini hikoya qilib berishga o'rgatiladi. Bu bosqichda o'quvchilar o'qish gigiyenasi va kitobga qanday munosabatda bo'lish bilan tanishadi.

2. Boshlang'ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asarni o'qishdan oldin o'quvchilar asar nomi va uning muallifi bilan tanishadi, rasmlarini tomosha qiladi, daftarlariga u haqda soddagina qilib asar muallifi va nomini yozadi. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi. Tanlangan asar (kitob) yaxshi o'qiydigan o'quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so'ng o'qitiladi. Asarning oson o'qiladigan o'rinlarini bo'sh o'qiydigan o'quvchilarga o'qitish ham mumkin. Bu ularda o'qishga qiziqish uyg'otadi. Bu bosqichda o'quvchilar har xil tezlikda bo'g'inlab o'qiydi. Shuning uchun o'qituvchi bu jarayonda har bir o'quvchiga individual yondashishi, kichik kitobxonni kitobni mustaqil o'qishga o'rgata borishi lozim.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2—4-sinflarga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarning o'qish malakalari mustahkamlanadi. Bunda o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qiganlari baholanadi. Baholashda dastur talablariga asoslaniladi: o'qigan kitoblarning sifat o'zlashtirishiga, miqdoriga, o'qigan kitobiga munosabat bildirilishiga e'tibor beriladi. Bunda o'quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o'qib keladi, ularning ayrim o'rinlarini ifodali o'qib beradi, o'qigan asarlarini o'zaro taqqoslaydi.

STO'ning bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o'qituvchi o'qib bersa, o'qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydi. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga

topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parchalar ko'rsatilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilishi hamda asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni saqlash maqsadida uni yamash, o'rash o'rgatiladi, „*Ertaklar bayrami*“, „*Ifodali o'qish tanlovi*“ o'tkaziladi.

Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o'quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari. Metodikaning vazifalaridan biri STO' uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasi va dars tuzilishi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Bunda o'quvchilarga vatanimiz o'tmishi, mustaqillik uchun kurash, xalq qahramonlari, xalq turmushi haqidagi, oilada, maktabda va jamoat joylarida o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan axloqiy muammolar haqidagi, tabiat va uni asrab-avaylash haqidagi kitoblar tavsiya etiladi.

2. Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e'tiborga olinadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar asosan hikoya, ertak, she'r, topishmoq, maqollarni o'qishga qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Kitobning o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi. -1-sinfda kichik hikoya va ertaklarni o'qish tavsiya etilsa, 2—4-sinflarda mavzular doirasi kengaytirilib, kundalik turmushda ro'y berayotgan turli voqealar tasvirlangan asarlar, gazeta va jurnallardagi kichik hajmli xabarlarni o'qish ham tavsiya etilishi mumkin.

4. Kitob tanlashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o'qishi hisobga olinadi. Bunda o'quvchilar o'ziga qiziqarli bo'lgan o'zbek va xorijiy bolalar adabiyoti yozuvchilarining asarlarini o'zi tanlashi muhim ahamiyatga ega.

5. Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi.

Umuman olganda, kitobni to'g'ri tanlash sinfdan tashqari o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashning muhim shartidir.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari. STO'ga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi.

Sinfdan tashqari o'qish darslari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi.

Shularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardir:

1. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadi, ikki-uch o'quvchi o'zi o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfdan ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqtirish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin.

3. Har bir darsda o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlari o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishi mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

4. Har bir darsda o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun „Senga asardagi nimalar yoqdi?“, „Kitob haqida sen nimalar ayta olasan?“ kabi savollar beriladi va o'quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta hikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Har bir darsda ma'lum bir yangi kitobxonlik ko'nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma'lumotlar to'plash, kitob nomiga qarab u

nima haqida ekanligini aytish, o'qilgan asarlar yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albom tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Har bir dars kirish suhbat bilan boshlanadi va sinfda o'qish darslarida qo'llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Har bir darsda tahlil qilingan asarlar yuzasidan umumlashtiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtiriladi. Umumlashtirishga ko'rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning **yordamchi shakllari** ham mavjud bo'lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta'minlaydi,

STO' darslari uchun sharoit yaratadi. Bunday shakllarga quyidagilar kiradi:

1. Kitobni targ'ib qilish. STO'ga tavsiya qilinadigan asarlar ro'yxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi. O'qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. Shaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. STO' yuzasidan ommaviy ishlar. Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. Kutubxonaga yozilish. 1-sinf o'quvchilari o'qituvchining tavsiyasi bilan kutubxonaga a'zo bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. O'quvchilarning o'qiganlarini hisobga olish. Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 1-sinf o'quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini, 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yilini qo'shib yozadi. 3—4sinflarda o'qigan kitobining qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishi mumkin.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfda o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradi.

9.3. Sinfdan tashqari o'qish darslarining turlari

Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO' tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishi bilan belgilanadi.

1-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi darslarda o'quvchilar yangi kichik hajmli matnni o'qiydi.

Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO' darslari 2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular „G'uncha“, „Gulxan“, „Bilimdon“ jurnallari, „Tong yulduzi“ gazetasi bilan, ya'ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janri va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir darsga o'quvchilar bir nechta asar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradi, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadi. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. Shu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yiirita oladigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, insenirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblar tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini rejalashtirish. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar badiiy va ilmiy-ommabop kitoblarni mustaqil o'qiy va tanlay oladigan, ularning mazmun mohiyatini tushunadigan bo'lishiga erishish lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning faqat kitoblarninggina emas, balki gazeta va jurnallar mutolaasiga ham qiziquvchan faol kitobxon bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Mavjud dasturlarda sinfdan tashqari o'qish davomida o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan bolalar yozuvchilarining asarlarini tanlay bilish, mustaqil o'qigan kitoblarini, ulardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, asar sujetidagi muhim o'rinlarni ajrata olish, sinfdan tashqari o'qish kundaligi yuritish kabi ko'nikmalarni egallash beigilab berilgan.

Sinfdan tashqari o‘qish, o‘z navbatida, qiziqarli va o‘ziga jalb etadigan faoliyat bo‘lib, o‘quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi, kundalik hayotga faol munosabat uyg‘otadi. Shuning uchun ham bu xildagi darslarning qurilishi ham xilma-xil bo‘ladi.

Sinfdan tashqari o‘qish darslarida o‘quvchilar o‘qigan kitoblari hisobga olinadi, yangi kitoblar tavsiya etiladi. Mustaqil mutolaa qilingan asarlar yuzasidan o‘tkaziladigan suhbatlarda asar mavzusi, janri, kompozitsion tuzilishi, sujet qurilishi, qahramonlar timsoliga oid tahlil elementlari o‘qituvchi savollari asosida o‘quvchilar ongiga singdirila boriladi.

Sinfdan tashqari o‘qish darslarida ham kirish va yakuniy suhbatlar o‘tkaziladi. Darslar rejasi butun o‘quv yili uchun oldindan tuzilishi lozim.

Sinfdan tashqari o‘qishning asosiy vazifasi bolalarni mustaqil amaliy faoliyatga o‘rgatish, bilimini boyitish va o‘qish ko‘nikmalarini takomillashtirishdir. O‘quvchilarga sinfdan tashqari o‘qish darslarida o‘qishlari zarur bo‘lgan kitoblar, ular bilan tanishish tartibi yuzasidan ko‘rsatmalar beriladi. Maktab kutubxonasi bilan birgalikda kitob ko‘rgazmalari tashkil etiladi. Bu jarayonda kitob muqovasi, tituli, betlarini farqlay olish, asar muallifi, nomlarini, rassomlarni tanib bilib olish, rasm asosida asarning nima haqida ekanini, mazmunini aniqlashga erishish muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilarda muayyan mavzularda tavsiya etilgan asarlar ichidan kitob tanlash va o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish, ularni o‘qigan asari mazmunini qisqacha so‘zlab berishga o‘rgatish lozim.

O‘qish mavzusi sinfda o‘qiladigan asarlar mavzusi bilan uyg‘unligiga, ta’lim-tarbiya birligiga, mavsumiy, bosqichli va bolalar qiziqishiga rioya qilgan holda belgilanadi hamda asarlar tanlanadi.

Sinfdan tashqari o‘qish uchun tanlanadigan mavzular, asosan, quyidagicha rejalashtirilishi mumkin:

1. Gulla yashna, hur O‘zbekiston!
2. Mustaqillik - oliy ne’mat.
3. O‘zbekistonning qahramon o‘g‘lonlari.
4. Tabiat - bizning uyimiz.
5. Odob oltindan qimmat.
6. Ona tilim – jon-u dilim.
7. Bilim ol, hunar tanla! va boshq.

Boshlang'ich sinflarda STO' darslarini rejalashtirishda quyidagilarga asoslaniladi:

1. Mavsumiy tamoyilga va milliy an'analarimizga bog'liq bo'lishiga.

2. STO' darslarini sinfdan sinfga o'tgan sari bosqichli izchillik tamoyili asosida kengaytirib borishga.

3. Sinfdan o'qish darslarida o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq bo'lishiga.

4. Bolalar yozuvchilarining tavallud kunlari bilan bog'liq holda ularning ijodini o'rganishga.

5. Bolalarning qiziqishini hisobga olishga.

6. Adabiy jarayon bilan hamnafas bo'lishiga.

7. STO' uchun beriladigan topshiriqlarning ijodiy xarakterda bo'lishiga.

8. O'quvchilarda mustaqil o'qish ko'nikmalarining shakllanishiga e'tiborni kuchaytirish va rahbarlik shakllarining xilma-xil bo'lishiga.

1-2-sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslarini tashkil etishda integratsion yondashuv. Ma'lumki, o'qitish va tarbiya jarayoni bir - biri bilan uzviy bog'liq, lekin inson shaxsining shakllanishida tarbiya ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki tarbiya ta'lim jarayonining barcha majmuini o'z ichiga oladi. Zamonaviy intellektual insonni tarbiyalashda integrativ ta'limning barcha jihatlari (aqliy, axloqiy, iqtisodiy, mehnat, estetik, gigiyenik, huquqiy, jismoniy tarbiya)ni qamrab olinadi va ularning o'zaro bog'liqligini ta'minlanadi. Integrativ ta'lim jarayonida o'quvchi, olamning yaxlitligini, koinot, tabiat qonunlarini, tabiat, jamiyat va odamlarning o'zaro munosabatlari haqida har tomonlama bilimlarga ega bo'lib kamol topadi. Tabiat go'zalligini his qila olish, undan zavqlanish, e'zozlash ko'nikmalariga ega bo'ladi. Ta'limning globallasuvi sharoitida fanlararo uzviylikni kengroq qo'llash ayni zaruriyatdir. Fanlararo uzviylik tamoyiliga tayanish ta'lim muassasalari o'quv jarayoni uchun tatbiqiy tus olishi lozim. Fanlararo uzviylik tamoyili turdosh o'quv predmetlararo munosabatlarning murakkab jihatlari to'liq o'zlashtirilishini ta'minlab, bilimlarning ichki mohiyatiga kirib borishini ta'minlaydi, natijada turli tizimlar ichki aloqadorlik, integrativ yaxlitlik vujudga keladi. O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatib:

—ta'limni modernizatsiyalash, innovatsion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi;

—fanlararo aloqadorlikni ta'minlagan holda darsni tashkil qila olgan o'qituvchi o'quvchilarda o'zining faniga bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmasdan, mazkur fanni o'zlashtirishga ham yordam beradi.

—fanlararo aloqadorlikni tizimli tarzda amalga oshirish natijasida o'quv tarbiya jarayonining aloqadorligi sezilarli darajada ortadi.

Maktabning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda dunyoga yaxlit, o'zaro aloqador bo'lgan birlik sifatida qarashni, uning global muammolari hamda bu muammolar yechimini ko'ra va tushuna bilishni shakllantirishdan iborat. Ta'lim mazmunida inson va uning dunyoga bo'lgan munosabati: inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va inson, inson va texnika, tabiat—inson—texnika—atrof—muhit muammosi tobora markaziy o'rin egallamoqda. Tabiatni o'rganuvchi fanlarni bir sinfda bir martada o'rganib bo'lmaydi. Uni bog'cha, maktab tizimida uzluksizlik va uzviylik asosida o'rganmoq zarur. Tabiiy fanlar ta'limi mazmuni inson va tabiat aloqadorligi atrofidagi muammolarni o'rganuvchi turli o'quv fanlariga oid bilimlar uzviyligi va integratsiyasini aks ettirmog'i lozim, bu esa tabiiy fanlarga oid bilimlarni sifat jihatdan yangi o'zgarishlarga olib keladi. Bu bilimlar o'ziga xos sintez, tabiiy fanlarga oid bilimlar va insonparvar yo'nalishlar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Ularning tafakkurning tizimli va ehtimolli uslubi sifatida tavsiflanishi tabiiy bilimlarning ajralib turadigan xususiyatlari sirasiga kiradi. Aynan uzviylik asosida tashkil etilgan integratsiya biosferani ilmiy bilish, inson faoliyatini o'rganish, tinchlik uchun kurash bo'yicha global masalalarning yechimini topishda tabiiy fanlarning o'rnini samarali tarzda belgilab berish mumkin. Pirovard natijada, bu barcha maktab o'quv fanlaridagi maxsus bilimlar bilan umumiy-madaniy bilimlar o'rtasidagi o'zaro nisbatning uzviylik asosida o'zgarishiga (keyingilarining foydasiga) olib keladi. Shu tariqa, uzviylik asosida tashkil etilgan integratsiya tabiiy fanlar ta'limi mazmunini insonparvarlashtirishning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini atrofimizdagi olam, ya'ni tabiatshunoslik fani bilan uzviylikda o'tish kichik yoshdagi o'quvchilar ongida o'qiyotgan asar matnini real tasvirlash va ongli tushunib yetish imkonini beradi.

Yangi didaktik tizimni ishlab chiqishda dunyoni yaxlit idrok etish, tizimli tafakkur va «tabiat – inson» tizimini aksiologik jihatdan baholash dastlabki koʻzda tutilgan maqsad hisoblanadi. Bunday yondashuvda oʻqitishdagi ilmiylik tamoyili butunlay yangicha sifat kasb etadi. Ilmiylik mezonlarida zamonaviy ilmiy uslubda fikrlashning bilimlar oldidagi shubhasiz ustunligi hisobga olinadi.

Boshlangʻich sinflarda integratsiyalashgan va innovatsion darslarga qoʻyilgan talablar. Taʼlimda moddiy baza, standart, oʻquv rejalar, dastur va darsliklar qanchalik takomillashtirilmasin, kutilgan asosiy natijaga erishish, chuqur va puxta bilim berish, yuqori sifatdagi oʻzlashtirishga erishish bevosita nazariy va amaliy mashgʻulotlarni olib boruvchi oʻqituvchining ijodkorligi, izlanuchanligi, malakasiga, pedagogik mahoratiga bogʻliq boʻlib qolaveradi, oʻquv-biluv markazida esa oʻquvchi turmogʻini taqozo etadi. Har qanday taʼlim oʻquvchi shaxsiga, uning qiziqish, xohish istagiga, ehtiyojiga qaratilmogʻi kerak. Yaʼni taʼlimni individuallashtirishga qaratish talab etadi. Taʼlim jarayonini individuallashtirish shunday oʻqitish usuliki, bunda har bir oʻquvchi oʻquv jarayonida faol ishtirok etib, oʻquv-biluv jarayoniga shaxsiy hissa qoʻshishi hisobga olinadi; taʼlim jarayonini tashkil etishda oʻqituvchining metodik yondashuvi, tezkorligi, oʻquvchining shaxsiy xususiyatlari hisobga olinadi; oʻquv-metodik, psixologik, pedagogik tashkiliy boshqaruv ishlarini olib borishda oʻquvchi shaxsi oʻquv-biluv markazida boʻladi.

Individuallashtirish taʼlim prinsiplari. Individuallashtirish – oʻquv jarayonining bosh strategiyasidir. Oʻquv jarayonini individuallashtirish orqali shaxsni rivojlantirish taʼminlanadi.

Har bir oʻquv predmetini oʻqitishni individuallashtirish orqali amalga oshirish kutilgan natijani kafolatlaydi. Oʻqitish shakillarini individuallashtirish bilan integratsiyalash sharoiti yaratiladi. Individuallashtirish taʼlim oʻquv jarayoni sifat va samardorligini taʼminlaydi. Individuallashtirish taʼlimda koʻnikma, malaka, bilim olish oʻquvchining qiziqishi asosida kechadi.

Mustaqil ishlay olish oʻquvchining umumoʻquv koʻnikmasini rivojlantiradi, taraqqiy ettiradi. Demak individuallashtirish taʼlim, taʼlimning sifat va samardorligini belgilaydi. Oʻquv fanlari mazmunini oʻzlashtirish, oʻquvchining mustaqil mutolaa bilan samarali shugʻullanishi, mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan

bog`liq. Bu esa ta`limda interfaol metodlarning qo`llanishiga bog`liq.

Boshlang`ich sinflarda sinfdan tashqari o`qish darslarini integratsiyalashda quyidagilarga e`tibor berish lozim:

—har bir darsda nazariy ma`lumotlarni berishga qaratilgan har qanday usul, albatta, ta`limiy maqsadni ro`yob chiqarishga qaratilgan bo`lishi kerak;

—fanlararo aloqalarga oid tanlangan qo`shimcha material o`tiladigan mavzu bilan bog`lanishi shart;

—sinf o`quvchilari faolligini oshirish maqsadida ular bilan ishlash yo`llarini aniqlash mumkin;

—dars faqat ta`limiy bo`lib qolmasdan, o`quvchilarni insoniylik jihatlarini tarbiyalashga ham qaratilgan bo`lishi kerak;

—dars mavzusining mazmunidan kelib chiqqan holda, tabiat, jamiyat, inson tafakkuri, taraqqiyoti haqidagi ilmiy bilimlar o`quvchida respublikamiz kelajagiga ishonch va e`tiqodni shakillantirishga qaratilgan bo`lishi kerak;

Umuman olganda, fanlarni integratsiyalashda mavzulardagi mazmun bir-biriga mos kelishi va puxta reja asosida tuzilgan bo`lishi kerak.

Ulug` didaktik olim Yan Amos Komenskiyning ta`kidlashicha: “Bir-biri bilan bog`liq bo`lgan hamma narsa, xuddi shunday holda o`rganilishi kerak”.

Mashhur pedagog Y. Lokk g`oyasiga ko`ra: „Ta`lim mazmunining aniqlanishida bir fan boshqa fanlar elementlari va faktlari bilan to`ldirilishi lozim”. I. V. Pestalossi o`zining didaktik maqolasida o`quv darsliklaridagi bog`liqlik masalasiga keng to`xtalib o`tar ekan: „Bir-biri bilan bog`liq fanlarni ko`z oldingga keltir, ularni tabiatdagi uzviy bog`liqlik holatida ekanini angla”, — deydi. Pestalossi bir fanning boshqa bir fandan uzoqlashuvi hatto xavfliligini ta`kidlaydi.

Fanlararo bog`liqlik nazariyasining ishlab chiqishda K. D. Ushenskiy juda katta ta`sir ko`rsatdi. O`tmish pedagogikasida didaktik ta`sirining ruhiy-pedagogik xususiyati hamda psixologik-pedagogik bog`liqlik to`g`risida K. D. Ushenskiy shunday deydi: „Har qanday fan tomonidan xabar qilinayotgan bilim va g`oya dunyo va hayotga keng nigoz bilan qaray olish holatida berilishi lozim”.

Boshlang'ich sinflar ta'limi jarayonida fanlarni integratsiyalash nazariy va amaliy jihatdan hozirgi zamon nuqtayi nazardan juda muhim bo'lib, yangi ijtimoiy talablar asosida yanada dolzarblik kasb etadi. Bugungi kunda fanlar rivoji va respublikamizdagi ta'lim sohasidagi islohotlar, ishlab chiqarishdagi ulkan o'zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar maktab ta'limi oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya berish tizimi yuqori darajada fan asoslarini o'rnatishga, olamni bir butunlikda anglashga va tasavvur qilishga, jamiyatimizda bo'layotgan voqealarni to'g'ri anglashga, ularning mohiyatini anglab oladigan yoshlarni tarbiyalashga yo'naltirilgan.

Maktab umumta'lim fanlarini tarqoq holda o'rgatish, ularni bir-biriga uzviy bog'lab o'tmaslik o'quvchilar bilimini mukammal bo'lishi va butun borliqni bir butun holda tushunib yetishiga to'sqinlik qilib, o'quvchilarning fan mavzularini anglashida qiyinchilik tug'diradi.

Olimlarimizning fikricha, integrasiya didaktik prinsiplar qatoriga kiradi va ular orasida yetakchi o'rinni egallaydi. Bunday tushuncha ta'lim tizimida fanlararo uzviylik va bog'liqlik masalasini yana bir bor ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Ta'lim tizimiga integrasiyani kiritish maktab va jamoatchilik o'rtasida turgan ta'lim va tarbiyaga oid vazifalarni hal etishda asosiy vosita bo'lishi mumkin.

1-2-sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslarini tashkil etishda innovatsion yondashuv. Ta'lim to'g'risidagi qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini ta'lim jarayoniga tadbiq etish bilan ta'limda sifat va samaradorlikka erishish va shu orqali modernizatsiya qilingan ta'lim standartlari to'liq bajarilishi ta'min etish davri boshlandi. Davlatimiz tomonidan yangi maktablar qurilishi, minglab maktablarni yangitdan rekonstruktsiya qilish, joriy ta'mirlash ishlari jadal sur'atlar bilan olib borilmoqda. Maktablarni yangi jihoz, asbob-uskunalar, takomillashtirilgan dasturlar, moderinizatsiya qilingan, tajriba-sinovdan o'tgan standartlar, darsliklarning yangi avlodi bilan (ijara tariqasida) ta'minlash, kompyuterlashtirish davlat umummilliy dasturi asosida izchil amalga oshirilmoqda. Endi o'quv jarayonini yangilangan dastur va standart talablariga javob beradigan zamonaviy darslar asosida tashkil etish davri keldi. Boshqacha qilib aytganda zerikarli darslar o'rniga darslarni tashkil etishga ma'suliyat bilan

yondashadigan, kasbiy bilimdonlik, metodik mahoratga ega, ma'suliyatli, zamonaviy, interfaol pedagogik texnologiyani mukammal o'zlashtirib olgan, innovatsiyalar asosida ta'limni tashkil eta oladigan o'qituvchilarga talab oshib bormoqda.

Ta'limda moddiy baza, standart, o'quv rejalar, dastur va darsliklar qanchalik takomillashtirilmasin, kutilgan asosiy natijaga erishish, chuqur va puxta bilim berish, yuqori sifatdagi o'zlashtirishga erishish bevosita nazariy va amaliy mashg'ulotlarni olib boruvchi o'qituvchining ijodkorligi, izlanuvchanligi, malakasiga pedagogik mahoratiga bog'liq bo'lib qolaveradi, o'quv-biluv markazida esa o'quvchi turmog'ini taqozo etadi.

Oliy ta'lim (shuningdek o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi) mutaxassis kadrlar tayyorlashda bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratiga, ularni o'qitishning yangi usullarini o'zlashtirishlariga yetarli e'tibor berilmayotganligi ta'lim sifati samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Pedagogik texnologiya atamasi o'qituvchilarimiz orasida ikki xil ma'noda qo'llanilmoqda:

1. Zamonaviy texnika, elektron hisoblash mashinasi, kompyuter, audial, vizual asboblarini ta'lim-tarbiya jarayoniga qo'llab samaradorlikni oshirish.

2. Ta'lim-tarbiya jarayoni maqsadi, vositasi, natijasini oldindan o'rganish, qayd etish yo'llari bilan o'qituvchining kafolotlangan natijaga erishishini ta'minlash.

Ta'limning kafolotlanganlik natijasi samaradorlikni va maqsadga erishishni belgilaydi. Bundan ko'rinadiki natija maqsadga qancha yaqin bo'lsa, o'quv-tarbiya jarayoni shuncha samarador hisoblanadi va bu ta'limning zamonaviy texnik vositalari va ilg'or texnologiyalarni amalga oshirishning muhim jihatlaridan bo'lib, ikkinchi talqin, ta'lim-tarbiya jarayoni maqsadi, vositasi, natijasini oldindan o'rganish, qayd etish yo'llari bilan o'qituvchining kafolotlangan natijaga erishishini ta'minlash.

Demoqchi bo'lgan fikrimiz shundan iboratki, o'qituvchi faoliyatining asosini dars tashkil etadi. Ta'lim jarayonining samaradorligini belgilash hamda maqsadga erishishning eng maqbul yo'li va usuli metodni tanlash bilan belgilanadi.

O'qitishdan ko'zlanadigan maqsad davlat ta'lim standartlarida belgilangan bilim va ko'nikmalarini o'quvchiga yetkazishdan iborat. O'quvchni tomonidan bilim qabul qilinsa va tushunib yetilsa yoki

o`quvchii malaka oshirish uchun mo`ljallangan topshiriqlarni amalda namoyish etib bera olsagina o`qitish muvaffaqiyatli kechdi deb hisoblasa bo`ladi. Ba`zi mamlakatlarning ta`lim sohasida to`plangan ilg`or tajribalari tahlilidan ayon bo`ladiki, shaxsning intellektual salohiyati, dunyoqarashi, ma`naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida u mansub bo`lgan muhit, unda qaror topgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy munosabatlarning ahamiyati katta ekan. Zero ushbu jamiyatda uning tafakkuri, ma`naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishi uchun zarur bo`lgan obyektiv va subyektiv omillar mavjud.

Boshlang`ich ta`lim darslari o`qituvchilarida pedagogik faoliyatni interfaol metodlar asosida tashkil etish malakasini shakllantirishga quyidagi tamoyillarga amal qilish asosida erishiladi:

1. Boshlang`ich ta`lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish borasidagi yagona maqsadning qaror topganligi.

2. Boshlang`ich ta`lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish borasidagi harakatning izchil, maqsadga muvofiq, tizimli va uzluksiz amalga oshirilishi.

3. Boshlang`ich ta`lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etishda mavjud shart-sharoit hamda subyektiv yondashuvlarni inobatga olish.

4. Pedagogik mahorat va iqtidorlarni erkin namoyish etish.

5. Yangi tajribalarni ommalashtirish.

6. Nazariy va amaliy faoliyat birligi.

7. Boshlang`ich ta`lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etishda xorijiy mamlakatlarning donor tashkilotlari bilan hamkorlik va hokazolar.

Boshlang`ich ta`lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish jarayonidagi imkoniyatlar va tajribalarga tayanish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi. Xususan, o`quv fanlari bo`yicha tashkil etiladigan mashg`ulotlarning loyihasini ishlab chiqish, boshlang`ich ta`lim o`quvchilarining faoliyatini nazorat qilish, ularning bilim, ko`nikma va malakalarini baholash hamda darslarining samaradorligini aniqlashga imkon beruvchi dasturlarni tuzishda tabiiy fanlar o`qituvchilarining o`rni beqiyosdir.

**Boshlang`ich sinfda darslarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.** Innovatsion pedagogika hozirgi davrda norasmiy fan sifatida ma`lum bo`lgan, biroq kun sayin butun jahon soha mutaxassislarining e`tiboriga tushib jadal rivojlanib

borayotgan bilimlar tizimidir. Uning ta'limiy ahamiyatini tan olgan pedagoglar jamoasi, olimlar shu boisdan ham mavjud an'anaviy pedagogikaga tanqidiy yondashmoqda. Hozirgi kunlarda shakllanib rivojlanib borayotgan mazkur yangi fan haqida jiddiy fikrlar bildirilyapti, uning asosiy vazifasi hukmron bo'lib turgan butun o'quv-tarbiya tizimi nazariyasini innovatsiya asosida qayta tashkil etib o'zlashtirishdir.

Innovatsion pedagogika – hukmron nazariya nazariy va amaliy muammolarni hal etishning asosi qilib olingan. Innovatorlar fikricha asosan adabiy mumtoz pedagogik nazariyalar eskirib qolgan, yangi sharoitda hozirgi avlodni bu yo'l bilan tarbiyalash mumkin emas.

Innovatsion faoliyatning asosiy funksiyasi pedagogik jarayonning komponentlarini, ya'ni ma'no, maqsad, ta'lim mazmuni, shakli, metodi, texnologiyasi, ta'lim vositalari, uni boshqarishni o'zgartirishdan iborat. Innovatsion jarayonning o'ziga xosligi shundaki, quyidagi yetarli strukturada, yangilikning kirishi, vujudga kelishi, opponentlar bilan kurashda tezkorligi, yetilishi, o'zlashtirilishi, tarqalishi, yoki krizis, yoki finalga borishidan iborat. Innovatsion faoliyat shunday vositalar yordamida kechadigan holatki, bunda pedagogik yangilanish g'oyasi paydo bo'ladi. U sotsial holatga undan ta'limdagi yangilikni tug'ilishi, paydo bo'lishiga olib keladi. Innovatsion jarayonning ba'zi yangiliklari lokal tadqiqotlar o'tkazish va tajriba -sinovlar orqali tatbiq qilishdan farqlash kerak. Masalan, maktabda qo'shimcha kursni innovatsion deb bo'lmaydi. Shunday qilib biror g'oyani yangilik darajasida yaratib, faoliyatga olib kirib, u jarayonni boshqarib borish mumkin bo'lsa, innovatsion faoliyat hisoblanadi.

Innovatsion o'qitish – 1) yangicha o'qitish tizimi, 2) o'quvchi va talabalarni yangi kiritilgan texnologiyalar asosida o'qitish jarayoni (algoritmash, loyihali, modulli va b.).

Tajribalar shuni ko'rsatadiki har bir yaratilgan yangilik oldiniga albatta ilgarisidan ham yomon ishlaydi, chunki o'rganish moslashish sustkashlikni yengish kerak. Pedagogik tizimini takomillashtirishning asosiy yo'llari ikkita intensiv va ekstensiv. Intensiv rivojlanish pedagogik sistemani ichki imkoniyatlar hisobiga, ekstensiv yo'l esa qo'shimcha kuchlar jalb etish ya'ni vositalar, asbob, texnologiyalar hisobiga takomillashtirishni ko'zda tutadi.

Shulardan kelib chiqqan holda sinfdan tashqari o`qish darslarini innovatsion usullar bilan o`tish degani bu darslarni bugungi kun zamon talabidan kelib chiqib, ta`lim tizimizdagi yangiliklarni qo`llagan holda o`tish tushuniladi. Ammo e`tibor berish kerakki, qo`llanilayotgan har qanday usul dars jarayonining ma`lum maqsadini ochib berishga yordamlashishi va ma`lum maqsadni amalga oshirishda dars jarayoniga ko`maklashishi lozim.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Sinfdan tashqari o`qish uchun kitob tanlashda qanday tamoyillarga asoslaniladi?

2. Sinfdan tashqari o`qish tizimida sinfdan tashqari o`qish darslarining o`rni va rolini ayting.

3. Sinfdan tashqari o`qish darsini o`qish darsiga qiyoslang, ularning xususiyatlarini ayting.

4. Sinfdan tashqari o`qish darsiga qo`yilgan asosiy talablarni aytib bering.

5. Tayyorgarlik, boshlang`ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o`qish darslarida o`quvchilarning mustaqil faoliyati qanday shakllanishini izohlang.

6. Sinfdan tashqari o`qish darslari rejasini ishlab chiqing. Bunda mavzu, bosqich va dars turini o`zingiz mustaqil tanlang.

TEST SAVOLLARI

1. Ona tili o'qitish metodikasi qanday fanlar qatoriga kiradi?

Tabiiy fan

Ilmiy nazariy fan

Pedagogik fan

Ilmiy –tabiiy fan

2. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ko'rsatilgan javobni toping.

Ona tilining tovush tuzilishi va grafikasini egallash

Ta'lim berish jarayonida

barkamol shaxsni tarbiyalash

Ona tilining imlo qoidalarini,

og'zaki nutqni egallash

Ta'lim berish jarayonida ona tilini egallash

3. Nimani o'qitish kerak? savoliga javob bo'lgan qatorni aniqlang.

Ta'lim mazmunini ishlab chiqadi.

Dastur, darslik va qo'llanmalar

yara-tib beradi, ularning

samaradorligini tekshirib beradi.

Eng foydali metodlarni ilmiy

nuqtayi nazardan o'rganish,

tanlangan metodlarni asoslash,

tavsiyalarni eksperimentdan

o'tkazish

Ta'lim metodlarini, usullari, ish

turlarini, yozma ishlar, mashqlar

sistemasini ishlab chiqadi.

4. Ona tili ta'lim tizimining qaysi bosqichlarida o'rgatiladi?

Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, pedbilim yurti va oliy o'quv yurtlarida

Boshlang'ich ta'lim va o'rta maktabda

Maktabgacha tarbiya,

boshlang'ich ta'lim, o'rta

maktab, kollej va oliy o'quv yurtlarida

Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab va oliy o'quv yurtlarida.

5. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlari izchil berilgan javobni toping.

Savod o'rgatish metodikasi,

sinfda o'qish metodikasi, sinfdan

tashqari o'qish metodikasi,

fonetika, so'z yasalishi,

grammatika va imlo meto- dikasi,

o'quvchilarning bog'lanishli

nutqini o'stirish metodikasi

Savod o'rgatish metodikasi,

husnixat o'qitish metodikasi,

o'qish metodikasi, grammatika

va imlo me- todikasi,

o'quvchilarning bog'lanish- li

nutqini o'stirish metodikasi.

Savod o'rgatish metodikasi va

nutq o'stirish, o'qish metodikasi

va nutq o'stirish, grammatika va

imlo, nutq o'stirish metodikasi.

Savod o'rgatish metodikasi,

o'qish metodikasi, grammatika

va imlo me- todikasi, bog'lanishli

nutqini o‘sti- rish metodikasi,
husnixat metodi- kasi

6. Ona tili o‘qitish metodikasi bog‘ liq bo‘lgan fanlar:

Pedagogika-psixologiya, umumiy
pedagogika, psixolingvistika,
didak-tika, adabiyotshunoslik
Pedagogika, didaktika,
psixologiya, falsafa, tilshunoslik.
Adabiyotshunoslik, arxeologiya.
San’atshunoslik, etnografiya.

7. Ona tili o‘qitish metodikasiga ilmiy asos bo‘ladigan fanlar:

Fonetika, grafika, orfoepiya,
leksiko- logiya, grammatika,
dialektologiya, uslubiyat
Fonetika, leksika, so‘z yasalishi,
morfologiya, sintaksis, grafika,
orfografiya.
Fonetika, leksika, leksikografiya,
grammatika, orfografiya.
Fonetika va fonologiya, leksika,
fra- zeologiya, so‘z yasalishi va
etimo- logiya, morfologiya va
sintaksis, us-lubiyat, orfoepiya,
orfografiya, grafi- ka,
adabiyotshunoslik.

8. Nazariy tekshirish metodi nima-lar ga tatbiq etiladi?

Yangi dastur va darsliklarning
muvofiqligini tekshirishga, uning
qay darajada foydaliligini
aniqlash uchun.

Izlanishning asosiy yo‘nalishini
belgilash, masala tarixini
o‘rganish, o‘zaro bog‘liq
fanlarning tekshirish metodlarini

o‘rganish, amaliy yo‘l bilan
olingan materiallarni analiz qilish
va umumlashtirish uchun
Tajriba jarayonida to‘plangan
metodlarni ilmiy o‘rganish uchun
O‘qituvchilarning ish tajribasini
o‘rganish va ommalashtirish
uchun

9. Eksperiment o‘z vazifasiga ko‘ra:

Ko‘rgazma va tavsiyalarning
sama- radorligini aniqlaydi
Metodlarning muvofiqligi,
foydali- ligi, samaradorligini
aniqlaydi

Yangi metod, yangi darslik va
qo‘l-lanmalarning muvofiqligini,
qay da- rajada foydaliligini va
samarador- ligini aniqlaydi
Darslik, dastur, qo‘llanmalarning
muvofiqligi, foydaliligi,
samarador- liligini tekshiradi.

10. Empirik metod nimalarni aniqlash uchun tatbiq etiladi?

Ilg‘or o‘qituvchilar tajribasini
o‘rga- nish va baholash,
ommalashtirish, o‘quvchilarni
o‘qitish jarayonini kuzatish,
o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatini
aniqlash uchun tatbiq etiladi
Masalaning metodik asosini
aniqlash maqsadida
Hozirgi fanlarga oid masalani
aniq- lash maqsadida
Masala tarixini aniqlash
maqsadida

11. Husnixatga o‘rgatishda yozuv daftariga qo‘yiladigan

talablar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

1-2-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar,

3-4-sinfda bir chiziqli daftar

1-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar,

2—4-sinfda bir chiziqli daftar

1—4-sinfda 2 chiziqli daftarda

hus- nixatga mashq qilinadi

1-sinf 1-yarim yilligida kichik harflar uchun 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm li 2 chiziqli daftar,

1-sinfning 2-yarim yilligida, 2-,3-,4-sinflarda 1-chiziqli daftar tutiladi.

12.Bir chiziqli daftarda harflar bo'yi necha mm bo'ladi?

Kichik harf 3 mm, bosh harf 7 mm.

Kichik harf 4 mm, bosh harf 8 mm.

Kichik harf 3 mm, bosh harf 6 mm. Kichik harf 5 mm, bosh harf 8 mm.

13.Yozuv jarayonida daftar qiyaligi va daftar bilan ko'z oralig'i qancha bo'ladi?

Daftar qiyaligi 25°, daftar va ko'z oralig'i 25 sm.

Daftar qiyaligi 45°, daftar va ko'z oralig'i 30 sm.

Daftar qiyaligi 65°, daftar va ko'z oralig'i 30 sm.

Daftar qiyaligi 30°, daftar va ko'z oralig'i 30 sm.

14.Yozuv jarayonida ruchkaning uchi bilan barmoq oralig'i necha sm bo'ladi?

1,5 sm.

2 sm.

1 sm

1,5—2 sm.

15.O'zbek tiliga asoslangan lotin yozuvida harflardan tashqari qanday belgilar ishlatiladi?

Ayirish belgisi

Ko'chish belgisi

Tutuq belgisi

Tutuq, chiziqcha belgisi.

16.O'zbek xalqi va uning ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?

Fors va chig'atoy yozuvlaridan

So'g'd, Xorazmiy, mixxat yozuvla- ridan

Arab, lotin, kirill, runik yozuvlaridan

Misr, Xorazm, run yozuvlaridan

17.Ruchkani nechta barmoq bilan ushlash lozim?

2 ta (bo'sh va o'rta barmoqlar bilan)

3 ta(bosh, o'rta va ko'rsatkich barmoqlar bilan)

4 ta (bosh, o'rta, ko'rsatkich va jimjimaloq barmoqlar bilan

2 ta (o'rta va ko'rsatkich barmoq bilan)

18.Bo'r yumshoq bo'lishi lozim. U ... mm qalinlikda va ... mm uzunligida uncha katta

**bo'lmagan shaklda tayyorlab
qo'yilgan bo'lishi kerak.**

15x15 mm, 50 mm

10x10 mm, 20 mm

20x20 mm, 30 mm

12x12mm, 15 mm

19. Boshlang'ich sinf

**o'quvchilari foydalanadigan
xattaxta necha qismdan**

bo'lishi shart?

2 qismdan

1 qismdan

3 qismdan

4 qismdan

**20. Xattaxta qaysi rangda
bo'lishi lozim?**

Qora rang

Ko'k rang

Jigarrang va to'q yashil

Binafsharang

**21. Husnixatga o'rgatishda
qaysi tamoyillarga
asoslaniladi?**

Umumdidaktik tamoyiliga.

Genetik tamoyiliga

Bosqichli izchillik tamoyiliga.

Onglilik, genetik, takrorlash, bos-
qichli izchillik tamoyiliga.

**22. Ritmik usul to'g'ri
izohlangan qatorni toping.**

O'qituvchining sanog'i ostida yo-
zish.

Harf shtrixlari ustidan yozish.

Havoda yozish.

Yozuvni muntazam mashq qilish

23. Genetik tamoyil nima?

O'quvchining individual
xususiyati- ni hisobga olib
yozishni mashq qilish.

Harflarni o'xshash elementiga
ko'ra guruhlab yozish.

Harflarni ulanishiga ko'ra
guruhlab yozish.

Shakli oson harflardan so'ng
shakli murakkab harflarni
guruhlab yozish.

**24. Qaysi metod harf shaklini
to'g'ri tasavvur qila**

**olmaydigan, yozayotganda
daftar chiziqlaridan pastga
yoki yuqoriga chiqib ketadigan
o'quvchilar uchun qo'llaniladi?**

Tushuntirish

Qo'l harakatini mashq qildirish

Nusxa ko'chirish

Induktiv

**25. O'qituvchi doskaga yozib
ko'rsatgan harf yoki uning
bog'la- nishlarini**

**o'quvchilarga ruchkani havoda
harakatlantirib ko'rsatadi. Bu
qaysi usulga kiradi?**

induktiv

hikoya

tasavvur orqali

ritmik

**26. ... usul o'qituvchi sanog'i
ostida harf va uning**

elementlarini yozish demakdir.

ritmik

deduktiv

munozara

qo'l harakatini mashq qildirish

27. O'quvchiga harfning yozili-

shini to‘g‘ri o‘rgatish uchun uning qatordagi o‘rnini to‘g‘ri joylash- tirish va qatorni qog‘oz varag‘ida joylashish o‘rnini bilish uchun qo- g‘ozda gorizonta, yotiq chiziqlar chiziladi, shunda daftarning beti- da o‘ziga xos setka paydo bo‘ladi. Bu qaysi usulga kiradi?

tushuntirish

chiziqli

tasavvur orqali

qisman izlanish

28. O‘quvchilarning yozuv tezlik- larini kuzatish, kamchiliklarini hi- sobga olish, yutuqlarini ko‘pchi- likka namuna qilib ko‘rsatish. Ushbu shartlar qaysi tamoyilga kiradi?

Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish
tamo- yili

Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog‘liqligi tamoyili
Genetik tamoyil
Onglilik tamoyili

29. Yozuvdagi qanday kamchilik- lar grafik xatolarga kiradi?

Harfning qiyaligi ulanishi, eni, buyi, chiziqlar orasidagi xolati
Bosh harflarni yuqoridagi yordamchi chiziqlarga tekkizib yozish.

Bosh harfni 6 mm yozish.

Harfning qiyaligi, ulanishi, kichik harflarning asosiy yozuv chizig‘iga tegmay yoki undan chiqib ketishi.

30. Husnixat malakasini shakllan- tirish uchun birinchi navbatda nimalar o‘rgatib boriladi?

Harflarning shaklini to‘g‘ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda yozishga.

Harflarning shaklini to‘g‘ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda yozishga, so‘zlarda harflarni to‘g‘ri bo‘g‘lash- ga, so‘zlarni qatorlarga to‘g‘ri joy -lash tirishga

So‘zlarda harflarni to‘g‘ri bo‘g‘lash- ga.

So‘zlarni qatorlarga to‘g‘ri joylash- tirishga.

31.To‘g‘ri o‘qishga berilgan qaysi ta’rifni mukammal deb bilasiz?

Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko‘chirish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

So‘zdagi tovushni, bo‘g‘inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo‘shmay o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

Xato qilmasdan, yanglishmasdan o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

32. 4-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi.

Bo'g'inlab o'qish bosqichiga
Sidirg'a o'qish bosqichiga
Bo'g'inlab sidirg'a o'qish
bosqichi- ga

Harflarni qo'shgan holda
bo'g'inlab o'qish bosqichiga

33. To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlar qaysi javobda to'g'ri berilgan?

Ko'p bo'g'inli, murakkab
so'zlarni doskaga yoki kartonga
bo'g'inlab yozib, oldin
bo'g'inlab, so'ng sidirg'a
o'qitiladi.

So'z ma'nolarini tushuntirish.
Matnni o'qishdan oldin o'qilishi
va bo'g'in tuzilishi murakkab
so'zlarni, birikma va gaplarni va
ular ustida ishlash usullarini
belgilab olish lozim.

Ichda o'qish va shivirlab
o'qishdan foydalanish.

34. To'g'ri o'qishga o'rgatishda qo'llaniladigan usul berilgan javobni belgilang.

Matnni to'g'ri o'qish uchun
sharoit yaratish.

Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni
aniqlash.

Xatolarning to'g'rilashning
to'g'ri sistemasini ishlab chiqish.
So'z ma'nolarini tushuntirish.

35. Xato o'qishning kelib chiqish sabablari qaysi javobda berilgan?

Tez o'qiyman deb va so'z
ma'nosini tushunmaslik sababli
xato o'qiydilar.

Ovoz chiqarib o'qish tufayli
Ichda o'qish tufayli
Yomon o'qiydigan o'quvchilar
xato o'qiydi.

36. Ongli o'qishni ta'minlovchi metodik shartlarni aniqlang.

Ongli o'qish o'quvchining
hayotiy tajribasiga, so'zning
leksik ma'nosi- ni, gapda
so'zlarning bog'lanishini
tushunishga bog'liq.

Ongli o'qish asarning badiiy
vosita- lariga bog'liq.

Ongli o'qish ifodali o'qiy olishga
bog'liq.

Ongli o'qish asarning
mazmuniga, g'oyaviy
yo'nalishiga bog'liq.

37. Yangi asarni o'rganishda tayyorgarlik ishlarining vazifalari berilgan javobni belgilang.

Kirish suhbat: asar mazmunidan
tushunishni qiyinlashtiradigan
so'z- lar ustida ishlash: asarni
o'qish, asar tahlili, yakunlovchi
suhbat.

Asarning o'qishga tayyorgarlik
asar tahlili lug'at ustida ishlash,
asarni o'qish, umumlashtiruvchi
suhbat.

Asarni o'qish, kirish suhbat, asar
tahlili, lug'at ustida ishlash,
yakunlovchi suhbat.

Asarni o‘qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog‘lash, yozuvchi haqida ma’lumot berish asarni emotsional idrok etishga tayyorlash, lug‘at ustida ishlash: asarni o‘qib berish: o‘quvchilarning dastlabki tasavvur- larini aniqlovchi suhbat.

38. Ichda o‘qishning afzalligi nimada?

Matnni tez tushunadilar, bir vaqtning o‘zida butun sinf o‘quvchilari o‘qiy- di. Bola estetik zavq oladi, ongli o‘qiy- di.

Matn (asar) ustida mustaqil ishlash ko‘nikmalari takomillashadi, o‘qi- tuvchi har bir o‘quvchining mustaqil ishlash jarayonidagi o‘zlashtirish da- ra jalarini aniqlaydi.

O‘qituvchi o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini aniqlaydi.

39. Ifodali o‘qishning metodik shartlari qaysi javobda ifoda etilgan?

Asarning jozibasini saqlab emotsional o‘qish, yozuvchining ni- yatiga mos ravishda o‘qish. Nafasni to‘g‘ri olish va to‘g‘ri sarflash, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va burro gapirish, adabiy talaffuz normalariga rioya qilish.

Asar mazmuni va qahramonlarining xatti-harakatini tahlil qilish: pau-za- ning o‘rnini, urg‘uning tempini bel- gilash. O‘qishni mashq qilish, ichda o‘qish.

40. 1-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi?

Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga. Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqi- chi- ga.

Sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

41. 3-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi?

Sidirg‘a o‘qish bosqichiga Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga. Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

42. 2-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi?

Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqichi- ga.

Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga. Sidirg‘a o‘qish bosqichiga

43. To‘g‘ri o‘qishga berilgan qaysi ta’rifni noto‘g‘ri deb bilasiz?

Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon

nusxa ko‘chirish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

So‘zdagi tovushni, bo‘g‘inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo‘shmay o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

Xato qilmasdan, yanglishmasdan o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

44. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida qaysi o‘qish turlaridan foydalaniladi?

Ichda o‘qish va shivirlab o‘qishdan

Shivirlab o‘qish va ovoz chiqarib o‘qishdan

Ichda o‘qishdan

Ichda o‘qish, shivirlab o‘qish va ovoz chiqarib o‘qishdan

45. Izohli o‘qish darslarining yangi asarni o‘rganishda mashg‘ulotlar- ning tipik turlari izchil berilgan javobni belgilang.

Kirish suhbat: asar mazmunidan tushunishni qiyinlashtiradigan so‘zlar ustida ishlash: asarni o‘qish, asar tahlili, yakunlovchi suhbat.

Asarni o‘qishga tayyorgarlik asar tahlili, lug‘at ustida ishlash, asarni o‘qish, umumlashtiruvchi suhbat.

Asarni o‘qish, kirish suhbat, asar tahlili, lug‘at ustida ishlash, yakunlovchi suhbat.

Asarni o‘qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog‘lash, yozuvchi haqida malumot berish asarni emosional idrok etish- ga tayyorlash, lug‘at ustida ishlash: asarni o‘qib berish:

o‘quvchilarning dastlabki tasavvurlarini aniqlovchi suhbat.

46. Uzlaksiz ta’limning boshqa bosqichlaridan farqli o‘laroq, boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslarida ta’limning didaktik maqsadini nima tashkil qiladi?

asar matni ustida ishlash

o‘quvchilarning o‘qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash

darslikda berilgan savollarga javob topish

mustaqil topshiriqlarni bajarish

47. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida qo‘llaniladigan metod- lar qaysi javoblarda qayd etilgan?

izlanish metodi, reproduktiv metod

hisoblash metodi, sidirg‘a o‘qish izohli o‘qish, ifodali o‘qish, badiiy o‘qish, izlanish metodi, reproduktiv metod

matematik metod, sintaktik metod

48. Ertakni o‘rganish darslarining qurilishiga oid xususiyat qaysi javobda noto‘g‘ri izohlangan?

ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar) ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsa- dida qisqacha suhbat o'tkazish

ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish) allegoriyani ochish

49. Boshlang'ich sinflarda o'rganila- digan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, o'quvchilarga qanday vazifa topshi- riladi?

She'rni ifodali yod aytib berish
She'r qahramonlari haqida badiiy mulohaza yuritish

She'rning mazmunini badiiy ravishda so'zlab berish
Ma'nosi notanish so'zlar ustida ishlash

50. Ovozli o'qishning afzalliklari ko'rsatilgan qatorni toping.

o'quvchilar matn mazmunini tez anglaydi, estetik zavqlanadi, ifodali- likka katta e'tibor beriladi

o'qituvchi o'quvchilarni o'qish ko'- nikmalarini aniqlaydi, o'quvchilar matn mazmunini tez anglaydi, este- tik zavqlanadi, ifodalilikka katta e'tibor beriladi estetik zavqlanadi, ifodalilikka katta e'tibor beriladi

o'quvchilar matn mazmunini tez anglaydi, asar matni ustida

musta- qil ishlash ko'nikmasi takomilla sha- di

51. Boshlang'ich ta'limda o'qish ning necha turidan foydalaniladi?

2

4

3

1

52. Intonatsiyaga to'g'ri ta'rif berilgan qatorni toping.

nutqning ohangdorligi

nutq jarayonida nafasni to'g'ri

olish va to'g'ri taqsimlay olish

har bir tovushni to'g'ri talaffuz

qilish va burro gapirish malakasi

og'zaki nutqning birgalikda

harakat qiluvchi elementlari:

urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza,

ovozning past-balandligi

yig'indisi

53. Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda necha bosqichga bo'linadi?

2

4

5

3

54. O'qish malakalarini shakllantirish jarayoni bosqichlari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

ikki: analitik va sintetik

ikki: analitik va avtomatlashgan

uch: analitik, sintetik,

avtomatlash gan

bu jarayon bosqichlarga

bo'linmaydi

55. “O‘qilayotgan asar mazmunini o‘zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta’minlaydigan o‘qish”.

Ushbu ta’rif o‘qish sifatlarining qaysinisiga taalluqli?

ongli o‘qish

ifodali o‘qish

to‘g‘ri o‘qish

tez o‘qish

56. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida ertak janrining qaysi turlariga oidlari berilgan?

maishiy, majoziy va sehrli ertaklar

maishiy va sehrli ertaklar

majoziy va sehrli ertaklar

sehrli ertaklar

57. O‘qish turlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

Ifodali, ongli o‘qish

Ovozli, ichda, shivirlab o‘qish

Tez, to‘g‘ri o‘qish

Avtomat o‘qish

58. „Ohang jihatdan ma’lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq.” Ushbu ta’rif qaysi janr uchun berilgan?

masal

ertak

she’r

maqol

59. Kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi hayotidagi ma’lum bir voqea, hayotning

muhim tomonlari

umumlashtirib tasvirlanadi.

masal

ertak

doston

hikoya

60. Ma’lum so‘zni, so‘z birikmasini yoki tovushni to‘g‘ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o‘rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o‘stiradigan, o‘qish sur’atini oshiradigan janr?

tezaytish

topishmoq

maqol

matal

61. STO‘ning tayyorlov bosqichi boshlang‘ich sinfning qaysi davriga to‘g‘ri keladi?

1-sinfning 1-yarim yilligiga

1-sinfning 2-yarim yilligiga

2-sinfning 1-yarim yilligiga

2-sinfning 2-yarim yilligiga

62. STO‘ning boshlang‘ich bosqichi boshlang‘ich sinfning qaysi davriga to‘g‘ri keladi?

2-sinfning 1-yarim yilligiga.

1-sinfning 2-yarim yilligiga

2-sinfning 2-yarim yilligiga

1-sinfning 1-yarim yilligiga

63. STO‘ning asosiy bosqichi boshlang‘ich sinfning qaysi davriga to‘g‘ri keladi?

2—4-sinflarga

2-sinfga

3-sinfga

4-sinfga

64. STO‘ning tayyorlov bosqichi- dagi mashg‘ulotning vaqti to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping?

Har hafta, 45 daqiqalik dars

2 haftada bir marta, 45 daqiqalik dars

3 haftada bir marta, 45 daqiqalik dars

haftada bir marta , darsning 17-20 daqiqasi ajratiladi

65. STO‘ning boshlang‘ich bosqi- chi uchun ajratilgan vaqt to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping?

haftada bir marta , darsning 17—20 daqiqa

3 haftada bir marta, 45 daqiqa

haftada bir marta 45 daqiqa

2 haftada bir marta, 45daqiqa

66. STO‘ning asosiy bosqichi uchun ajratilgan vaqt to‘g‘ri ko‘r- satilgan qatorni toping?

2 haftada bir marta, 45 daqiqa

haftada bir marta 45 daqiqalik dars

3 haftada bir marta, 45daqiqa

haftada bir marta , darsning

17—20 daqiqasi

67. Kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi hayotidagi

ma’lum bir voqea, hayotning mu- him tomonlari

umumlashtirib tas- virlanadi.

masal

ertak

doston

hikoya

68. O‘qish malakalarini

shakllan- tirish jarayoni

bosqichlar to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

ikki: analitik va sintetik

ikki: analitik va avtomatlashgan

uch: analitik, sintetik,

avtomatlash- gan

bu jarayon bosqichlarga

bo‘linmaydi

69. Ifodali o‘qishga

tayyorlanish shartli ravishda necha bosqichga bo‘linadi?

2

4

5

3

70. Boshlang‘ich ta’limda

o‘qish- ning necha turidan foydalaniladi?

2

4

3

1

GLOSSARIY

Adabiy til — milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli.

Affikslar orfoepiyasi — qo'shimchalar talaffuzi.

Akkomodatsiya — unli va undosh tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida o'zaro moslashuvdir.

Arab raqamlari — avval Hindistonda yaratilib, keyinchalik buyuk vatando- shimiz Muhammad Xorazmiy xizmatlari tufayli Arabiston, Ispaniya va butun Yevropaga tarqalgan raqamlar.

Assimilyatsiya — so'z tarkibidagi bir xil toifadagi fonemalardan biri ikkin- chisini o'ziga aynan yoki qisman o'xshatib olishi.

Bilim — shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui

Bilim olish — borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko'nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish — obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni.

Baho — ta'lim oluvchilarga ularning ta'lim olishi, bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ijodiy yondoshishini rag'batlantirish maqsadida ta'sir ko'rsatish vositasi.

Bakalavriat — mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Boshlang'ich ta'lim — o'quvchilarga murakkab bo'lmagan ilmiy bilimlarni berish asosida ularda o'qish, yozish va hisoblashga oid dastlabki bilim, ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish asosida ularda shaxsiy gigiyena va sog'lom turmush tarzi elementlarini hosil qilish bosqichi

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi — boshlang'ich sinflar o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish,

shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan ob'ekt, hodisa va jarayonlarni modellash- tirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'bat- lantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayoning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik tashxis maqsadi – o'quv jarayonining samaradorligini aniqlash, baholash va tahlil qilish.

Didaktika tamoyillari (lotin tilidan «principium»—har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki holati) – ta'limni tashkil etishga qo'yilgan me'yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Didaktika (ta'lim nazariyasi) – (yunoncha «didaktikos» “o'rgatuvchi”, «didasko» – “o'rganuvchi”) — ta'limning nazariy jihatlari (ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolari)ni o'rganuvchi fan.

Differensiatsiya tamoyili — shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yo- zuvda turli shartli belgilar vositasida (yoki ba'zan ma'noga ko'ra) farqlanadigan tamoyil.

Dissimilyatsiya — ikkita aynan yoki qisman bir xil fonemadan biri o'zgarib, noo'xshash fonemaga aylanishi.

Dunyoqarash — tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmuni- ning rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimi.

Dars — bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Eliziya — unli tovush bilan tugagan so'zga unli bilan boshlanadigan so'zning qo'shilishi natijasida birinchi so'z oxiridagi unlining tishishi.

Empirik metod — empirik metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash.

Etimologik (yoki grafik) tamoyil — boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) kirgan so'zlar o'zi mansub bo'lgan tildagi shaklini o'zbek imlosida ham saqlagan holda yoziladigan tamoyil.

Fonetik tamoyil — so'zlar va so'z tarkibidagi affikslar qanday talaffuz qilinsa, xuddi o'shanday yoziladigan tamoyil.

Fonetik o'zgarish — nutq zanjiridagi tovushlarning turlicha o'zgarishlari.

Fonografik yozuv — tilning fonetik tomonlarini ham aks ettirishga imkon yaratdigan yozuv.

Grafika — fonetik-fonologik, leksik va morfologik birliklarni ifodalash uchun qo'llanadigan optik-grafik (*ingl.* optic – *qaraydigan, ko'radigan degani*⁷) belgilar haqidagi bo'lim.

Grammatika va imlo metodikasi — Grammatika va imlo metodikasi ele- mentar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatishni, grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Ideografik yozuv — rasmlar orqali bevosita narsa, hayvon yoki boshqa- larning o'zi emas, balki shu rasmlar ta'sirida inson ongida aks etgan tushuncha ifodalanadigan yozuv.

Iyeroglifik yozuv — ideografik yozuvda qo'llangan rasmlar shartli belgilarga – iyerogliflarga aylantirilgan yozuv.

Kombinator o'zgarishlar — so'z tarkibidagi fonemalarning o'zaro ta'siriga ko'ra o'zgarishi.

Mavzu doirasi — ma'lum bir belgilangan mavzu

Maxsus belgilar — alifboda berilmagan maxsus belgilar.

Metateza — so'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashishi.

Metodika tamoyillari — metodika tamoyillari o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo'nalishini tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

⁷ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.528.

- Morfologik tamoyil** — soʻzlar va ularning tarkibiy qismlari talaffuz qilinishiga qarab emas, asliga muvofiq yoziladigan tamoyil.
- Nutq** — tilning maʼlum paytda va maʼlum oʻrinda namoyon boʻlishidir.
- Oʻqish fanining vazifasi** — oʻqish fanining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (meʼyorida), toʻgʻri, ongli va ifodali oʻqish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.
- Oʻrgatish** — tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor koʻnikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlar.
- Oʻzlashtirish** — taʼlim jarayonida ustuvor oʻrin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.
- Ona tili oʻqitish metodikasi fani** — ona tili oʻqitish metodikasi fani taʼlim berish sharoitida ona tilini egallash, yaʼni nutqni, oʻqish va yozishni, fonetika, grammatikani bilib olish jarayoni hisoblanadi.
- Ona tili oʻqitish metodikasi tamoyillari** — ona tili oʻqitish metodikasi tamoyillari oʻqituvchi bilan oʻquvchi oʻrtasidagi oʻquv mehnatining yoʻnalishlarini belgilab beradi.
- Orfoepiya** — tilshunoslikning adabiy til talaffuz meʼyorlarini oʻrganuvchi sohasi.
- Orfografiya** — soʻzlar va ularning shakllarini yozish haqidagi qoidalar tizimi.
- Piktografik yozuv** — rasmlarga asoslangan yozuv turi.
- Pozitsion oʻzgarishlar** — soʻz tarkibidagi tovushlarning oʻrniga koʻra oʻzgarishi.
- Progressiv assimilyatsiya** — assimilyatsiyada oldingi fonema oʻzidan keyin fonemani oʻziga oʻxshatadi: yurak + ga — yurakka.
- Regressiv assimilyatsiya** — keyingi fonema oʻzidan oldingi fonemani oʻziga oʻxshatishi: yigit + cha — yigichcha.
- Savod oʻrgatish metodikasi** — savod oʻrgatish metodikasi elementar oʻqish va yozishga oʻrgatadi.
- Talaffuz meʼyorlari** — adabiy til uchun joriy qilingan meʼyorlar.
- Tamoyil** - Qoidalar jamlanmasi.
- Tarixiy-anʼanaviy tamoyil** - boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) oʻzlashgan soʻzlar hozir ham oʻtmishdagi shakliga muvofiq yoziladigan tamoyil.

Til — ma'lum xalq tomonidan ishlatiladigan, uzoq tarixga ega bo'lgan hodisa.

Transkripsiya — og'zaki nutqda fonemalarning turlicha o'zgarishlarini, har xil variantlarda talaffuz etilishini aniq aks ettiradigan yozuv

Ta'lim — o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatini o'stirish va dunyoqarashini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon.

Ta'lim jarayoni — o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) — ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi yetakchi g'oya.

Ta'lim metodlari — ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui.

Ta'lim vositalari — ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obyektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, diaproyektor, magnitofon, videomagnitofon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Umumiy tahlil — badiiy asarlarning g'oyasi va mazmunini talqin etish.

Undoshlar orfoepiyasi — undosh tovushlar talaffuzi

Unlilar orfoepiyasi — unli tovushlar talaffuzi.

Usul — muayyan o'quv materialini o'zlashtirishda qo'llanilayotgan asosiy ta'lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta'lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Yozuv — insonga oz fikrini uzoq masofaga va uzoq davrga yetkazishda yordam beradigan vosita.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh. Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, „O‘zbekiston” —2016. 56 b.
2. Sh. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent —„O‘zbekiston” -2016.488 b.
3. Sh. Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta’minlash—yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent, „O‘zbekiston” -2016.488 b.
4. Sh. Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javob- garlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent, „O‘zbekiston” -2017.104 b.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т.: Ўзбекистон, 2017. —46 б.
6. Uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi – T.: Yangiyo‘l poligraf service, 2017. – 1-160. b.
7. Abdullayeva Q. va boshq. O‘qish kitobi (2-sinf uchun darslik). – T.: O‘qituvchi, 2018. – 177 b.
8. Abdullayeva Q., Yusupov M. Diktantlar to‘plami. – T.: “O‘qituvchi”, 1992.
9. Adizov B. R. Boshlang‘ich ta’limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped. fanl. dokt. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. –T.: 2003.
10. Boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha yangi tahrirdagi o‘quv dasturi // “Boshlang‘ich ta’lim” jurnali. – T.: 2005. – 5-son.
11. Fuzailov S., Xudoyberganova M. Ona tili 3-sinf uchun darslik. T.: 2008.
12. G‘afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O‘qish kitobi (1-sinf uchun darslik). – T.: Sharq, 2019. – 128 b.
13. G‘ulomov A. Ona tili darslarida o‘quvchilarning o‘quv-biluv faolligini faollashtirish T.: 1987.
14. G‘ulomov A. K. Ona tili ta’limi jarayonida o‘quvchilarning o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Avtoreferat. Pedagogika fanlari doktori diss. –T; 1991.
15. G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H. Husnixat va uni o‘qitish metodikasi. –T.; TDPU, 2009. – 70 b.
16. G‘afforova S, Shodmonov E, G‘ulomova X. Ona tili 1 -sinflar uchun. T.; 2009.
17. G‘ulomova H., Yuldasheva Sh. 4-sinfda ona tili darslari. Metodik qo‘llanma. T.; 2003.
18. Hamroyev A. 1-sinfda o‘qish darslari. Buxoro, 2002. —48 b.

19. Hamroyev A. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Buxoro. 216 b.
20. Hamroyev M. Ona tilidan ma'ruzalar majmuasi. – T.; 2007.
21. Ikromova R., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Shodmonqulova D. Ona tili (4-sinflar uchun darslik). T.; "O'qituvchi", 2009 .
22. Matchonov S. va boshq. O'qish kitobi (4-sinf uchun darslik). –T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2017. – 216 b
23. Mirzaqulov T. Grammatika o'qitishning lingvistik asoslari. T.: "O'qituvchi" , 1994 .
24. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. — M.: "Russkiy yazik", 1981.
25. Qo'ldoshev B. Yozma ishlarni o'tkazish va baholash metodikasi. – Andijon, 2006.
26. Qosimova K, Fuzailov F, Ne'matova A. Ona tili darsligi. 2 - sinf. T.: 2008.
27. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 163 b.
28. Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 163 b.
29. Safarova R., Inoyatova M., Shokirova M., Shermamatova L. Alifbe kitobi (1-sinf uchun darslik). –T.: O'qituvchi, 2019. – 80 b.
30. Umarova M., Hakimova Sh. O'qish kitobi (3-sinf uchun darslik). – T.: Cho'lpon, 2019. – 283 b.
31. Xudoyberganova M. va boshqalar. 3-sinfda ona tili darslari. — Toshkent. 2004.
32. Yunusov Q. Ona tili o'qitish metodikasi. Ma'ruza matnlari. – Andijon, 2004.
33. Azimov Y. Y., Qo'ldoshev R. A. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari (metodik qo'llanma). Buxoro, 2020. - 130 bet.
34. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi. T.: "Aloqachi", 2006.
35. Матчанов С., Фуломова Х., Юлдашева Ш., А. Нисанбаева. Ана тілін оқыту әдістемесі. —Т.: ТДПУ, 2013. — 277 б.
36. Рахматуллаева Л.И. Методика преподавания родного языка. Учебное пособие. – Т.: Молия — Иктисод, 2007.
37. www.ziynet.uz
38. www.edu.uz
39. www.kitobxon.uz

MUNDARIJA

Kirish	3
1-modul. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining umumiy masalalari	4
1-mavzu: Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti va vazifalari	4
1.1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti va vazifalari	4
1.2. Ona tili o'qitish tamoyillari, ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi	8
2-modul. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitishning xususiy masalalari.....	17
2-mavzi: Savod o'rgatish metodikasi	17
2.1.Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalari.....	17
2.2. Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodi.....	27
2.3. Savod o'rgatish jarayoni bosqichlari	30
2.4. Savod o'rgatishning mashq turlari.....	39
2.5. Savod o'rgatish davrida boshlang'ich yozuvga o'rgatish ..	44
3-modul. Husnixatga o'rgatish metodikasi.....	57
3-mavzu: Husnixatga o'rgatishning maqsad va vazifalari, ahamiyati.....	57
3.1. Husnixatga o'rgatish tarixidan.....	61
3.2. Yozuvning gigiyenik va metodik shartlari haqida umumiy ma'lumot	82
3.3. Yozuv qurollari va ulardan foydalanish	89
4-mavzu: Husnixatga o'rgatish tamoyillari va usullari	118
4.1. 1-4-sinflarda husnixat darslari	118
4.2. Husnixat darslarini rejalashtirishga qo'yiladigan talablar..	128
4.3. 1-sinfda husnixat darslarini rejalashtirish.....	134
4.4. 2-sinfda husnixat darslarini rejalashtirish.....	148
4.5. 3-4-sinfda husnixat darslarini rejalashtirish	166
4-modul. Sinfda o'qish metodikasi	170
5-mavzu: Sinfda o'qish darslarining ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati va vazifalari.....	170
5.1. O'qish darslarining tarbiyalovchi imkoniyatlari	170
5.2. O'qish malakasi haqida tushuncha	177
5.3.O'qish malakalarining sifatlari: tez, ongli, ifodali o'qish ..	180

6-mavzu: Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish	185
6.1.Badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari	185
6.2.Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etishidagi psixologik xususiyatlari.....	190
6.3. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash jarayoni	196
7-mavzu. O‘quvchilarni pirls topshiriqlari asosida badiiy asarni tahlil qilishga o‘rgatish	202
7.1. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini PIRLS tizimi asosida baholashga o‘rgatish.....	202
7.2 Matnni o‘qish va uni tushunish darajasini aniqlash bo‘yicha Xalqaro tadqiqot metodlari (PIRLS).....	204
8-mavzu: Har xil janrdagi asarlarni o‘qitish metodikasining o‘ziga xos xususiyatlari	208
8.1.Ertak o‘qish metodikasi	208
8.2. Hikoya janridagi asarni o‘qitish metodikasi	217
8.3. She‘r janridagi asarni o‘qitish metodikasi	220
8.4. Masal janridagi asarlarni o‘qitish metodikasi.....	225
8.5. Ilmiy-ommabop asarlarni o‘qitish metodikasi.....	231
8.6. Doston topishmoq, tezaytish, maqol janridagi asarlarni o‘qitish metodikasi	233
5-modul. Sinfdan tashqari o‘qish metodikasi.....	247
9-mavzu. Sinfdan tashqari o‘qish metodikasining maqsad va vazifalari.....	247
9.1. To‘g‘ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma	247
9.2. Boshlang‘ich maktabda kitobxon o‘quvchilarni shakllantirish bosqichlari	250
9.3. Sinfdan tashqari o‘qish darslarining turlari	255
Test savollari	266
Glossariy	277
Adabiyotlar ro‘yxati.....	282

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
1- модуль. Общие вопросы обучения в начальной школе	4
1- тема: Предмет и задачи методики преподавания родного языка в начальной школе	4
1.1. Предмет и задачи методики преподавания родного языка в начальной школе	4
1.2. Принципы обучения родному языку, межпредметная связь методики преподавания родного языка с другими предметами	8
2- модуль. Специфика решения преподавания родного языка в начальных классах	17
2- тема: Методика обучения грамоте.....	17
2.1. Цели и задачи методики обучения грамоте i.....	17
2.2. Современный аналитико-синтезированный метод в обучении грамоте	27
2.3. Этапы процесса обучения грамоте	30
2.4. Виды упражнений при обучении грамоте.....	39
2.5. Формирование графического навыка при обучении грамоте	44
3- модуль. Методика обучения каллиграфии	57
3- тема: Значение, цели и задачи обучения письму	57
3.1. Сведения из истории письменности	61
3.2. Гигиенические условия при обучении грамоте.....	82
3.3. Средства и учебные принадлежности письма	89
4- тема: Принципы и приёмы обучения каллиграфии	118
4.1. Уроки каллиграфии с 1— 4 классы	118
4.2. Требования в планировании уроков каллиграфии.....	128
4.3. Планирование уроков каллиграфии в 1 -ом классе.....	134
4.4. Планирование уроков каллиграфии во 2 классе	148
4.5. Планирование уроков каллиграфии в 3- 4 классах	166
4- модуль. Методика классного чтения.....	170
5- тема: Учебно- воспитательное значение и задачи классного чтения	170
5.1. Воспитательные возможности классного чтения.....	170
5.2. Понятие о навыке чтения	177

5.3. Качество навыков чтения: беглое, осознанное, выразительное	180
6- тема: Анализ художественного произведения в начальной школе	185
6.1. Литературные основы анализа художественного произведения	185
6.2. Психологические особенности восприятия художественного произведения младшими школьниками .	190
6.3. Процесс работы над художественным произведением в начальной школе	196
7- тема. Обучение учащихся анализу художественного произведения по заданиям (PIRLS).....	202
7.1. Обучение учителей начальных классов оцениванию на основе системы PIRLS.....	202
7.2 Международные исследовательские методы (PIRLS) в чтении текста и степени его осознанности	204
8- тема: Своеобразные особенности методики чтения произведений различных жанров.....	208
8.1. Методика чтения сказок.....	208
8.2. Методика изучения литературного произведения повествовательного жанра	217
8.3. Методика изучения произведений лирического жанра	220
8.4. Методика изучения басен	225
8.5. Методика обучения научно-познавательных произведений	231
8.6. Методика изучения жанров былин, загадок, поговорок, пословиц.....	233
5- модуль. Методика внеклассного чтения.....	247
9- тема. Цели и задачи методики внеклассного чтения.....	247
9.1. Характеристика системы формирования навыков самостоятельного детского чтения	247
9.2. Этапы формирования навыков самостоятельного детского чтения в начальной школе	250
9.3. Виды уроков внеклассного чтения.....	255
Тестовые вопросы	266
Глоссарий.....	277
Список литературы	282

**N. B. ADIZOVA, R. X. JUMAYEV,
R. A. QO‘LDOSHEV, S. R. ISMATOV**

ONA TILI O‘QITISH METODIKASI

**Oliy o‘quv yurtlarining 5111700-boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi
talabalari uchun o‘quv qo‘llanma**

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Ortiqova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 26.10.2021. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog‘ozi. Bosma tobog‘i 18,0. Adadi 100. Buyurtma №354.

Buxoro viloyat Matbuot va axborot boshqarmasi
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45